

ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์
A STUDY OF INSIGHT MEDITATION PRACTICE FOCUSING
ON CONTEMPLATION OF THE MIND

พระมหาไพฑูรย์ กตปุณโย (สิงหะ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์

พระมหาไพฑูรย์ กตปุณโย (สิงหะ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of Insight Meditation Practice Focusing
on Contemplation of the Mind**

Phramaha Phaitoon Katapuñño (Singha)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นักศึกษานิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์” เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.มานพ น้การเรียน)

กรรมการ

(พระมหาบุญไทย ปุณณมโน, ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

กรรมการ

(พระครูพิพิธวรกิจานุการ, ดร.)

กรรมการ

(ดร.บุญชญา วิวิชจร)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูพิพิธวรกิจานุการ, ดร.
ดร.บุญชญา วิวิชจร

ประธานกรรมการ
กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาไพฑูรย์ กตปุณโย)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์

ผู้วิจัย : พระมหาไพฑูรย์ กตปุณโย (สิงหะ)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร., ศน.บ., (ศาสนาและปรัชญา),
M.A. (Pali & Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

: ดร.บุญชญา วิวิชจร, บธ.บ. (การตลาด), ศน.ม. (พุทธศาสนศึกษา),
พธ.ม. (วิปัสสนาภาวนา), Ph.D. (Buddhist Studies)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๙ กรกฎาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท (๒) ศึกษาอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา (๓) ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารที่เกี่ยวข้อง รวบรวม เรียบเรียง และบรรยายเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาเพื่อความเห็นแจ้งในสภาวะธรรมทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ โดยเริ่มต้นจากปริยัติ คือ การศึกษาวิปัสสนาภูมิ ๖ อันเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา แล้วจึงเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติ ในเบื้องต้นโดยการชำระศีล (ศีลวิสุทธิ) และจิต (จิตวิสุทธิ) ของตนให้บริสุทธิ์ แล้วปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ การปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น เพื่อทำวิสุทธิ ๕ ข้อที่เหลือให้สมบูรณ์พร้อม

อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ วิปัสสนาภูมิ ๖ โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม จัดเป็นอารมณ์ปรมัตถ์ เป็นอารมณ์ที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ส่วนอารมณ์บัญญัติไม่สามารถใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้งในสภาวะธรรมทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ได้ เพราะอารมณ์บัญญัติไม่มีสภาวะเป็นสามัญลักษณะ แต่ยังมีคามจำเป็นสำหรับผู้เริ่มต้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยอาศัยการกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นบัญญัติก่อน เพื่อเข้าถึงอารมณ์ที่เป็นปรมัตถ์ในภายหลัง

แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมหาสติปัฏฐาน ๔ มีวิธีการกำหนดรู้จิต ๑๖ วิธี โดยแบ่งตามสภาวะของจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่ง เช่น “จิตมีราคะ” ก็ให้รู้ชัดว่า “จิตมีราคะ” สภาวะจิตเหล่านั้นสามารถใช้เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้ เว้นแต่สภาวะจิตที่เป็นโลกุตตระไม่นับเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา วิธีการกำหนดรู้จิตมีความสอดคล้องกับจิตตานุปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นฐานในด้านการปฏิบัติ เช่น เมื่อสภาวะจิตที่มีราคะเกิดขึ้นปรากฏชัด ให้กำหนดรู้จิตว่า “ราคะหนอๆ” ให้พยายามรู้เท่าทันปัจจุบันขณะ จนเห็นความเกิดดับของจิตนั้น เกิดนิพพิทาวีรยะ จึงจะคลายความยึดมั่นถือมั่นได้ในที่สุด

Thesis Title : A Study of Insight Meditation Practice Focusing on
Contemplation of the Mind

Researcher : Phramaha Phaithoon Katapuñño (Singha)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakhru Pipithvarakijjanukarn, Dr., B.A. (Religion and
Philosophy), M.A. (Pali & Buddhist studies), Ph.D. (Pali &
Buddhist Studies)

: Dr. Boonchaya Wiwitkhajorn, B.A. (Marketing), M.A.
(Buddhist Studies), M.A. (Vipassana Meditation), Ph.D.
(Buddhist Studies)

Date of Graduation : July 19, 2018

Abstract

This Thesis has three objectives; (1) to study Vipassana meditation in the Theravada Buddhist scriptures; (2) to study on the objects of Vipassana practice and (3) to study of insight meditation practice focusing on contemplation on the mind. This research was a documentary type by studying the information from Theravada Buddhist scriptures and other related documents for gathering, compiling and descriptive writing.

The results revealed that Vipassana meditation was the mind training to realize the true state or Three Common Characteristics starting from studying the Six Planes of Vipassana (Vipassanābhūmi) which is Vipassana objects, then entering into practical session, observing moral codes (Sīla Visuddhi) and purifying the mind then followed the 37 Virtues partaking of Enlightenment, i.e. 4 Foundations of Mindfulness etc. that can accomplish rest of full five Purities.

The objects of vipassana practice signifies to the Six Planes of Vipassana concluded Form (Rūpa) and Name (Nāma) which was ultimate objects for insight investigation. The conventional objects could not be used in practice for realize the ultimate truth by Three Common Characteristics because it does not contain Common

Characteristics but still necessary for the beginner. The practitioner observes the conventional objects before then contemplates on the ultimate objects.

The practice of Vipassana meditation was based on the determination of mind which was the part of the Four Foundations of Mind fullness. There were 16 ways to determine the mind by classifying according to the state of mind formed by the mental concomitants (Cetasika), for example when one having 'lusted mind' knows oneself that 'he has lusted'. The manners of mind can be used as the objects of Vipassana except transcendent mind that cannot be used. The way of determining mind was consistent with the principle of mental awareness. The practitioner also used the Four Foundations of Mindfulness as the basis for the practice, for example when practitioner's mind occupied by lust, he knows it and observes that 'Oh Raga...' and try to stay at the present moment until seeing the extinguish of such mind, then his mind will dispassion from lust and detach from all attachments at final.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดทำการเรียนการสอนในหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันส่งผลให้เกล้าฯ ได้เข้ารับการศึกษาศาสนาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๗ เดือน ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเดชพระคุณ ตลอดมา

กราบขอบพระคุณคณาจารย์พระวิปัสสนาจารย์ทุกท่าน ที่เมตตาแนะนำวิธีปฏิบัติวิปัสสนาสถาบันวิปัสสนาธุระ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทุกท่าน สยาดอ ภัททันตะ อุ จาญลีระ อัครมหากรรมฐานาจารย์ สยาดอ วชิรปราณี และอุชินเวปุระ สำนักปฏิบัติธรรมมหาสิรินธรเยกต้า เมืองย่างกุ้ง สาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมาร์ พระราชสิทธิอาจารย์ (ทองใบ ปกสุโร) พระภาวนาธรรมาภินันท์ (บุญทัน อคฺคธมฺโม) วัดนาหลวง (อภิญาเทสิตรธรรม) จ.อุดรธานี และพระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) ผู้ช่วยฝึกอบรมหลักสูตรวิปัสสนาทุกท่าน และขอบคุณคุณแม่ ดร.สิริ กรินชัย

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย พระมหาโกมล กมล, ผศ. รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส พระเทพสุวรรณเมธี, ดร. รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา พระมหานรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ และขอขอบคุณ รศ.ดร. เวทย์ บรรณกรกุล อาจารย์ผู้ให้ความรู้ด้านวิชาการ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ ด้วยความเมตตาช่วยเหลืออย่างดียิ่ง จากคณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์และคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระครูพิพิธกิจจานุการ, ดร. และดร.บุญญา วิวิชจร ที่สละเวลาช่วยตรวจทานแก้ไข และให้คำแนะนำอันมีประโยชน์ ทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ถูกต้องและสมบูรณ์ขึ้น ขอขอบคุณอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ เจ้าหน้าที่ พร้อมทั้งเพื่อนนิสิตทุกท่านที่เสียสละเวลาให้การช่วยเหลืออย่างดียิ่ง

ขอกราบขอบพระคุณพระครูศรีสิทธิการ เจ้าอาวาสวัดแคนอก พระมหาสุรศักดิ์ สุรสกโก ผู้ช่วยเจ้าอาวาส, พระปลัดนพรัตน์ สุขเมธ เจ้าอาวาสวัดสำโรง, พระมหาเสฏฐวุฒิ วชิรญาณ (ปาสวน) และเพื่อนกัลยาณมิตรทุกท่าน ที่ได้ช่วยเหลือสนับสนุนการศึกษาเสมอมา ขออานิสต์บาปที่เกิดจากความวิริยอุตสาหะในการปฏิบัติธรรม ตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอโน้มน้าสักการะบูชาต่อคุณพระศรีรัตนตรัย และมอบเป็นกตเวทิตาคุณ แก่บิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญกุศลนี้จงเป็นพลวปัจจัยให้ถึงมรรคผลนิพพานด้วยกันทุกท่าน ทุกคน เทอญฯ

พระมหาไพฑูรย์ กตปุณโย (สิงหะ)

๑๙ กรกฎาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๙
บทที่ ๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๐
๒.๑ นิยามความหมายและประเภทของวิปัสสนาภาวนา	๑๐
๒.๒ หลักการและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๒๑
๒.๒.๑ กิจเบื้องต้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๒๑
๒.๒.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๓๒
๒.๓ ธรรมที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๔๘
๒.๔ ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๕๕
๒.๕ สรุปท้ายบท	๖๐
บทที่ ๓ อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๖๑
๓.๑ นิยามความหมายและประเภทของอารมณ์	๖๑
๓.๒ อารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมัตถ์	๖๕
๓.๒.๑ ความหมายและประเภทของบัญญัติ	๖๕
๓.๒.๒ ความหมายและประเภทของปรมัตถ์	๗๐
๓.๓ ความแตกต่างของบัญญัติและปรมัตถ์	๗๔

๓.๔	อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๗๕
๓.๔.๑	วิปัสสนาภูมิ ๖	๗๗
๓.๕	สรุปท้ายบท	๑๐๒
บทที่ ๔	แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์	๑๐๓
๔.๑	ความหมายและประเภทของจิต	๑๐๓
๔.๒	สภาวะจิตที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๐๘
๔.๓	หลักการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๑๘
๔.๓.๑	ความหมายของการกำหนดรู้จิต	๑๑๘
๔.๓.๒	การกำหนดรู้จิตตามหลักมหาสติปัฏฐาน	๑๒๐
๔.๔	ตัวอย่างผู้บรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์	๑๓๔
๔.๕	สรุปท้ายบท	๑๔๒
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๔๓
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๑๔๓
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๔๕
๕.๒.๑	ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้	๑๔๕
๕.๒.๒	ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป	๑๔๕
บรรณานุกรม		๑๔๖
ภาคผนวก		๑๔๙
ประวัติผู้วิจัย		๑๕๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

การอ้างอิงเอกสารชั้นปฐมภูมิในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ได้อ้างอิงจากจากพระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเทปิกัม ๒๕๒๕ และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น

ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สीलขันธวรรคปาลี พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗

ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๒/๒๐๕. หมายถึง ทีฆนิกาย สीलขันธวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๔๗๒ หน้า ๒๐๕

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑-๒	วิ.ม.หา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
๔-๕	วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๙	ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สीलขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
๑๐	ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นินทานวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.ทุก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตปาลี	(ภาษาบาลี)
๒๑	อง.จตุกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.ฉก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)

๒๓	อง.สตตก. (บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย	สตตกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
	อง.สตตก. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.อฎฐก. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	อฎฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.นวก. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.ทสก. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ขุ. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
	ขุ.ธ. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
	ขุ.อิติ. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จุ. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุฬนิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐีสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภิ.สง. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ. (บาลี)	= อภิธรรมปิฎก วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
๓๕	อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ปุ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ปุคฺคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาไทย ฉบับพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหาวิทยาลัยพุทธศักราช ๒๕๔๕ โดยระบุ เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.อ. ๑๑/๑/-/๑๑๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สิลขันธวรรคอรรถกถา เล่ม ๑๑ ภาค ๑ ตอน - หน้า ๑๑๐

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๒	๑	๒	-	วิ.มหา.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา
๙	๗	-	-	วิ.จุ.อ. (ไทย)	สมันตปาสาทิกา จุฬวรรคอรรถกถา

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑๑	๑	๑	-	ที.สี.อ. (ไทย)	สุมังคลวิลาสินี สิลขันธวรรคอรรถกถา

๑๓	๒	๑	-	ที.ม.อ.	(ไทย)	สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรรถกถา
๑๔	๒	๒	-	ที.ม.อ.	(ไทย)	สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรรถกถา
๑๕	๓	๑	-	ที.ปา.อ.	(ไทย)	สุมังคลวิลาสินี	ปาฏิวรรคอรรรถกถา
๑๗	๑	๑	-	ม.ม.อ.	(ไทย)	ปปัญจสุทนี	มูลปณณาสกอรรรถกถา
๑๙	๑	๓	-	ม.ม.อ.	(ไทย)	ปปัญจสุทนี	มูลปณณาสกอรรรถกถา
๒๒	๓	๑	-	ม.อุ.อ.	(ไทย)	ปปัญจสุทนี	อุปริปณณาสกอรรรถกถา
๒๓	๓	๒	-	ม.อุ.อ.	(ไทย)	ปปัญจสุทนี	อุปริปณณาสกอรรรถกถา
๒๔	๑	๑	-	ส.ส.อ.	(ไทย)	สารัตถปกาสินี	สคาถวรรคอรรรถกถา
๓๐	๕	๑	-	ส.ม.อ.	(ไทย)	สารัตถปกาสินี	มหาวรรคอรรรถกถา
๓๒	๑	๑	-	อง.เอกก.อ.	(ไทย)	มโนรัตปุรณิ	เอกกนิบาตอรรรถกถา
๓๕	๒	-	-	อง.จตุกก.อ.	(ไทย)	มโนรัตปุรณิ	จตุกกนิบาตอรรรถกถา
๓๗	๔	-	-	อง.นวก.อ.	(ไทย)	มโนรัตปุรณิ	นวกนิบาตอรรรถกถา
๓๙	๑	-	-	ข.ข.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา	ขุททกปาฐอรรรถกถา
๔๐	๑	๒	๑	ข.ธ.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา	คาถาธรรมบท
๔๔	๑	๓	-	ข.อุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา	อุทานอรรรถกถา
๔๕	๑	๔	-	ข.อิติ.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา	อิติวุตตกอรรรถกถา
๔๗	๑	๖	-	ข.สุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา	สุตตนิบาตอรรรถกถา
๕๓	๒	๓	๔	ข.เถร.อ.	(ไทย)	ปรมัตตโชติกา	เถรคาถาอรรรถกถา
๖๕	๕	๑	-	ข.ม.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	มหานิทเทศอรรรถกถา
๖๗	๖	-	-	ข.จุ.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	จุฬนิตเทศอรรรถกถา
๖๘	๗	๑	-	ข.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	ปฐกสัมภิตามรรคอรรรถกถา
๖๙	๗	๒	-	ข.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปัชโชติกา	ปฐกสัมภิตามรรคอรรรถกถา

อรรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา		
๗๕	๑	๑	-	อภ.สง.อ	(ไทย)	อัมมสังคณี	อัฐสาสนีอรรถกถา
๗๖	๑	๒	-	อภ.สง.อ.	(ไทย)	อัมมสังคณี	อัฐสาสนีอรรถกถา
๗๗	๒	๑	-	อภ.วิ.อ.	(ไทย)	วิภังค์	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา
๗๘	๒	๑	-	อภ.วิ.อ.	(ไทย)	วิภังค์	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/หน้า ตัวอย่าง วิสุทธีมหาฎีกา (บาลี) ๑/๑๐ หมายถึง วิสุทธีคัมภีร์มหาฎีกา เล่มที่ ๑ หน้า ๑๐ ภาษาไทยใช้ฉบับแปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทธิมหาฎีกา	(ไทย) = ปริมาณมัญจุสา วิสุทธิมคคมหาฎีกา	(ภาษาไทย)

คำย่อภาษาไทย

ม.ป.ท.	ภาษาไทยใช้	ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์
ม.ป.พ.	ภาษาไทยใช้	ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์
ม.ป.ป.	ภาษาไทยใช้	ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

มนุษย์ทุกคนล้วนมีจิตเป็นตัวนำ มีจิตเป็นตัวเริ่มต้น มีจิตเป็นตัวขับเคลื่อนไปสู่การกระทำกรรมต่าง ๆ ทั้งที่เป็นกรรมดีและกรรมชั่ว กรรมเหล่านั้น ล้วนเกิดจากการเริ่มต้นของจิตที่คิดดีและคิดชั่ว ดังพุทธพจน์ว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจ เป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะทำชั่ว หรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น” “ถ้าคนมีใจดี ก็จะทำดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น”^๑ จากพุทธพจน์นี้ แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของจิต ซึ่งเป็นบ่อเกิดของการกระทำกรรมต่าง ๆ

ในพุทธศาสนาจึงมีการสอนให้ฝึกจิต อบรมจิต รักษาจิต ค้ำครองจิต ตามดูจิต เพราะผู้มีจิตที่ฝึกดีแล้ว ค้ำครองดีแล้ว รักษาดีแล้ว สังวรดีแล้ว ย่อมประสบสุขฝ่ายเดียวและย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างมาก^๒ เพียงเพราะอาศัยการฝึกสติ โดยอาศัยการกำหนดรู้สภาวะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ก็จะสามารถกั้นกระแสกิเลส ตัณหา และอวิชชา ไม่ให้เกิดขึ้นในจิตได้^๓ การเริ่มต้นฝึกสติสัมปชัญญะ เป็นการเริ่มต้นพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนไปสู่ความหลุดพ้น เพราะสติสัมปชัญญะเป็นคุณธรรมเบื้องต้นที่ก่อให้เกิดหิริโอตตปปะ อินทรีย์สังวร ศีล สมาธิ ปัญญาตามลำดับ^๔ สติและสัมปชัญญะ^๕ จึงชื่อว่า ธรรมมีอุปการะมาก^๖ และในพุทธศาสนายังได้สอนแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ที่เป็นไปตามลำดับแห่งศีล สมาธิ และปัญญาวา “สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลาย”^๗ การฝึกอบรมจิตจึงสำคัญต่อทุกคน เพราะจิตที่ได้รับการฝึกอบรม รักษา ค้ำครองดีแล้วเหล่านั้น ย่อมนำสุขมาให้และสามารถพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งหลายได้

^๑ ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓., ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

^๒ ดุรายละเอียดยใน ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕-๓๖/๓๖., อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๐/๗.

^๓ ดุรายละเอียดยใน ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๔/๕๔.

^๔ ดุรายละเอียดยใน อัง.อุฏก. (ไทย) ๒๓/๘๑/๔๐๕.

^๕ อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๘๐/๑๒๙.

^๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **นวโกวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๘๓, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๘.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๖/๑๓๔.

ในการฝึกอบรมจิตให้หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ดังกล่าวแล้วนั้น จะต้องดำเนินตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเวชะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔^๘ ซึ่งเป็นวิธีการหนึ่งในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ^๙ โดยอาศัยการกำหนดรู้กาย เวทนา จิต และธรรมเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยต้องการศึกษาอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นว่าเป็นอย่างใด ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาได้อย่างไร เพราะอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีอยู่มาก ทั้งที่เป็นอารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมาัตถ์ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น ผู้ปฏิบัติต้องใช้อารมณ์อะไร ในการกำหนดพิจารณาวิปัสสนา เพราะผู้ปฏิบัติบางท่านใช้อารมณ์บัญญัติ บางท่านใช้อารมณ์ปรมาัตถ์ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ นั้น จะใช้อารมณ์บัญญัติหรืออารมณ์ปรมาัตถ์ หรือใช้ทั้งสองแบบ การศึกษาอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จะช่วยตอบปัญหาส่วนนี้ และที่สำคัญ คือ อารมณ์ของวิปัสสนานี้ เป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้ในเบื้องต้นก่อนการเข้าสู่การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา^{๑๐} ก่อนที่จะปลุกพืชต้องมีการเตรียมพื้นที่และมีพื้นที่ในการเพาะปลูก ฉะนั้น การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก็ต้องมีการเตรียมจิตและพื้นที่เพาะปลูกหรือที่ทำงานของจิต ฉะนั้น พื้นที่เพาะปลูกให้วิปัสสนาเจริญขึ้นนั้น เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติจึงควรเรียนรู้วิปัสสนาภูมิ หรืออารมณ์ที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาก่อนในเบื้องต้น

การกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ก็เช่นเดียวกัน ผู้ปฏิบัติจะต้องเรียนรู้ว่า จิตประเภทไหนที่ใช้เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาได้บ้าง เพราะจิตมีทั้งที่เป็นฝ่ายโลกียจิต และโลกุตตรจิต และจิตเป็นอารมณ์หนึ่ง เป็นฐานหนึ่ง ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร มีข้อความตรัสถึงการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ว่า “ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้”^{๑๑} โดยการกำหนดรู้จิตว่า “จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ”^{๑๒} และอาจารย์ฝ่ายวิปัสสนา ก็สอนให้กำหนดรู้จิตคล้ายกันว่า “ราคะหนอ ๆ” เมื่อราคะจิตเกิดขึ้น^{๑๓} ฉะนั้น การรู้สภาวะจิตที่ใช้เป็นอารมณ์ในการวิปัสสนาและวิธีการกำหนดรู้จิตแต่ละประเภทนั้น จึงมีความสำคัญสำหรับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์

การศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ นอกจากที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติรู้จักอารมณ์ที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแล้ว ยังช่วยให้สามารถกำหนดรู้สภาวะจิตได้อย่างถูกต้องตรงสภาวะ ส่วนปัญหาสำคัญของผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยมาก คือ ไม่เข้าใจว่า

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^๙ วิ.จ.อ. (ไทย) ๙/-/๓๓๓., อ.จ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/-/๑๖๔.

^{๑๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาหังจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๗๔๑.

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๒๑.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔.

^{๑๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พันธ์ตั้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๙๒๗.

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น จะต้องกำหนดอารมณ์อะไรและกำหนดอย่างไร เหตุเพราะไม่ได้เรียนรู้และสอบถามในอารมณ์ที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก่อน ฉะนั้น การศึกษาวิจัยครั้งนี้ จึงเป็นแนวทางและวิธีการปฏิบัติในเบื้องต้น ที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติเกิดความเข้าใจแนวทางและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาและอุปสรรคในการปฏิบัติในภายหลัง และเพื่อความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยเฉพาะสภาพปัญหาอย่างหนึ่งสำหรับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ในปัจจุบัน คือ ขาดความเข้าใจในสภาวะจิตและวิธีการกำหนดรู้จิตที่ถูกต้อง เพราะการกำหนดรู้จิตนั้น เป็นของละเอียดอ่อน เป็นอารมณ์ประณีต ดังกล่าวแล้ว ถ้ากำหนดรู้สภาวะจิตไม่ถูกวิธี บางครั้งจะทำให้เกิดความสับสนและฟุ้งซ่าน ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดความเครียดและอาการมึนตึ๊งของศีรษะ อันเป็นปัญหาอุปสรรคของนักปฏิบัติบางท่าน ที่ขาดความเข้าใจในวิธีกำหนดรู้จิตอย่างถูกต้อง ฉะนั้น การศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ จะช่วยตอบปัญหาและแก้ปัญหานี้ได้

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ โดยศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาและอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ซึ่งมีเนื้อหาปรากฏอยู่ในพระสูตรและในคัมภีร์พุทธศาสนาที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้ที่จะนำไปใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาและตอบปัญหาแก่ผู้ปฏิบัติธรรมได้อย่างถูกต้อง อันเป็นประโยชน์แก่วงศ์ แก่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์เป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสาร เพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษา เพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นต่าง ๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราช

วิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๕ อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส หนังสือ ตำรา ผลงานวิชาการ วิทยานิพนธ์ทางด้าน พระพุทธศาสนา และอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาสรุป รวบรวม เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิง พรรณนา

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยศึกษาจากข้อมูล พระไตรปิฎกภาษาไทย, อรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม, คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ภาษาไทย, คัมภีร์อภิมมัตตสังคหะและปรมัตถทีปนี, พระไตรปิฎกนิสสยะ, พุทธธรรม, วิปัสสนาญาณ, ผลงาน วิชาการ และวิทยานิพนธ์ทางด้านพระพุทธศาสนา

ศึกษาอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาไทย อรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค, อภิมมัตตสังคหะและปรมัตถทีปนี, คู่มือศึกษาพระอภิมมัตตสังคหะ, วิปัสสนาญาณ เล่ม ๑, ผลงานวิชาการ, วิทยานิพนธ์ทางด้านพระพุทธศาสนา และอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ โดยศึกษา จากข้อมูลพระไตรปิฎกภาษาไทยและภาษาบาลี, อรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม, คัมภีร์วิสุทธิ มรรคภาษาไทย, อภิมมัตตสังคหะและปรมัตถทีปนี, คู่มือศึกษาพระอภิมมัตตสังคหะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, วิปัสสนาญาณ หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, วิปัสสนาญาณ เล่ม ๒, มหาสติ- ปิฎฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, ผลงานวิชาการ, วิทยานิพนธ์ทางด้านพระพุทธศาสนา และอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง วิเคราะห์ และนำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งใน สภาวะรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๑.๕.๒ อารมณ์ คือ ธรรมชาติที่ยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิก ได้แก่ อารมณ์บัญญัติและ อารมณ์ปรมาัตถ์อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิก

๑.๕.๓ อารมณ์ปรมาัตถ์ หมายถึง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน โดยย่อ ได้แก่ รูปและนาม

๑.๕.๔ อารมณ์วิปัสสนา หมายถึง รูปธรรมและนามธรรมอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตและ เจตสิกในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๕.๕ จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ที่เข้ามากระทบทางทวารตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทั้งอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและอารมณ์ที่เป็นปรมาัตถ์

๑.๕.๖ สภาวะจิต หมายถึง ลักษณะของจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้อารมณ์เป็นไปโดย ประการต่าง ๆ ตามลักษณะของเจตสิก เช่น จิตมีราคะบ้าง ปราศจากราคะบ้าง

๑.๕.๗ การกำหนดรู้จิต หมายถึง การมีสติกำหนดรู้สภาวะจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้ เป็นไปโดยประการต่าง ๆ อย่างชัดเจน ต่อเนื่อง เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่น จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมี ราคะ, จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ เป็นต้น

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค, เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ในส่วนของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้พยายามทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบันมากที่สุด ซึ่งเป็นงานวิจัยที่ไม่เกินไปกว่าปีพุทธศักราช ๒๕๕๓ ดังมีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก สุตตันตปิฎก ที่มกนิกาย มหาวรรค มีเนื้อความกล่าวถึงการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ว่า “พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้”^{๑๔} และแสดงวิธีการกำหนดรู้จิตว่า “จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ”^{๑๕} และในสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส กล่าวถึงคำที่เป็นไวพจน์ของจิตว่า “ใจ ได้แก่ จิต มโน มานัส หทัย ปณฺหาระ มนะ มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ มโน วิญญานธาตุ ที่เกิดจากผัสสะเป็นต้นนั้น นี้เรียกว่า ใจ ใจนี้ไปพร้อมกัน คือ เกิดร่วมกัน ระคนกัน เกี่ยวเนื่องกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความอึดเหนี่ยว”^{๑๖}

๒) คัมภีร์อรรถกถา สุตตันตปิฎก ที่มกนิกาย มหาวรรค อธิบายสภาวะจิตที่เป็นอารมณ์วิปัสสนาว่า “จิตมีราคะ คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ ๘ อย่าง จิตปราศจากราคะ คือ จิตที่เป็นกุศล แลอัปยากฤตฝ่ายโลกียะ จิตมีโทสะ ได้แก่ จิต ๒ ดวง ที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัส จิตปราศจากโทสะ ได้แก่ จิตที่เป็นกุศลและอัปยากฤตฝ่ายโลกียะ อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ ไม่เข้าบาทต้น ไม่เข้าบาทหลัง”^{๑๗} และในอรรถกถา สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส อธิบายจิตว่า “ชื่อว่า จิต เพราะมีจิตวิจิตร ชื่อว่า มโน เพราะรู้อารมณ์ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า มานัส ก็ธรรมที่สัมปยุตกับมโน ท่านกล่าวว่า มานัส”^{๑๘}

๓) คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค กล่าวถึงอารมณ์วิปัสสนาว่า ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทริย สัจจะ และปัจจุสมุปบาท เป็นต้น เป็นภูมิของปัญญานี้, วิสุทธิ ๒ คือ สลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ เป็นมูลของปัญญานี้, วิสุทธิ ๕ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิพาณญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ และญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ เป็นสรีระของปัญญานี้, เพราะเหตุนี้ ปัญญาอันภิกษุผู้ทำความสังสมความรู้โดยการเล่าเรียนและไต่ถามในธรรมที่เป็นภูมิเหล่านั้นแล้วยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็น

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๒.

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๑๖} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๓.

^{๑๗} ดุราลัยเถิดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๓๑๔.

^{๑๘} ดุราลัยเถิดใน ขุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๑/-/๖๗.

มูลให้ถึงพร้อมแล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรีระให้ถึงพร้อมอยู่ จะพึงบำเพ็ญได้^{๑๙}

๔) คัมภีร์อภิธัมมวาทาร มีเนื้อความว่า จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์ หมายถึง จิต ๘๙ ดวง, จิต คือ สภาวะสังสมกระแสของตน หมายถึง โลภยชนจิต ๔๗ ดวง ที่เป็นอาเสวนปัจจัยได้, จิต คือ สภาวะกระทำความวิจิตรแก่เหล่าสัตว์ หมายถึง จิต ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามาวจรชนจิต ๒๙ อภิญญาจิต ๒ ที่ก่อให้เกิดกายวิญญูติ, จิต คือ สภาวะวิจิตร หมายถึง จิต ๘๙ ดวง^{๒๐}

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) แสดงไว้ในหนังสือเรื่อง “คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน” มีเนื้อความกล่าวถึงวิธีการกำหนดรู้จิตว่า “เมื่อราคะหรือโทสะเกิดขึ้น ให้ภาวนา โดยวิธีที่จะทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่น ภาวนาว่า ราคะหนอ ๆ ปักสติลงไปที่หทัยวัตถุ เรียกว่า โยนิโส-มนสิการ ทำไว้ในใจจนถึงที่เกิดของจิต ถ้าโทสะเกิดขึ้น ก็ให้ภาวนาว่า โกรธหนอ ๆ ปักสติลงไปที่หทัยวัตถุเช่นเดียวกัน”^{๒๑}

๒) พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) แสดงไว้ในหนังสือ “มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน” มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า จิต คือ สภาวะรู้สิ่งต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยผ่านทวารหรือประตู ๖ บาน เหมือนคนอยู่ในบ้านมองดูสิ่งที่อยู่นอกบ้านผ่านประตู การรู้สึผ่านตา เป็นการเห็น การรู้เสียงผ่านหูเป็นการได้ยิน การรู้กลิ่นผ่านจมูกเป็นการรู้กลิ่น การรู้รสผ่านลิ้นเป็นการลิ้มรส การรู้สิ่งที่สัมผัสผ่านร่างกายเป็นการสัมผัส และการรับรู้ทางใจเป็นการนึกคิด, จิตมีธรรมชาติ ประภัสสร คือ ผุดผ่องตามปกติเหมือนน้ำใสสะอาดเพราะเป็นเพียงสภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิดเท่านั้น ปราศจากการปรุงแต่งหรือตอบสนองต่อสิ่งที่พบอยู่ แต่จิตนั้นต้องประกอบ ร่วมกับนามธรรมอีกอย่างหนึ่งเสมอ ชื่อว่า เจตสิก คือ สภาวะปรุงแต่งจิต ดังนั้น จิตจึงเศร้าหมองไปด้วยอำนาจของเจตสิกฝ่ายดำ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น เหมือนน้ำใสสะอาดที่ขุ่นมัวด้วยโคลนตม^{๒๒}

๓) พระพุทธทศตเถระ ได้แสดงไว้ในคัมภีร์ “อภิธัมมวาทาร” สรุปได้ว่า จิต ๘๙ คือ “กุศลจิตมี ๒๑ ดวง อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง วิปากจิตมี ๓๖ ดวง และกิริยาจิตมี ๒๐ ดวง” และจิต ๑๒๑ ดวง “พระผู้มีพระภาคตรัสจิตในกามภูมิมี ๕๔ ดวง ในรูปภูมิมี ๑๕ ดวง ในอรูปภูมิมี ๑๒ ดวง และในโลกุตตรจิตมี ๔๐ ดวง จิตตูปบาทมีทั้งหมด ๑๒๑ ดวงโดยย่อ” ฎีกาใหม่อธิบายว่า จิตมี ๑ อย่าง โดยสภาพรู้อารมณ์ มี ๘๙ ดวงโดยย่อที่สุด มี ๑๒๑ ดวงโดยย่อ และโดยพิสดารมีจำนวนมาก โดยจำแนกเป็นจิต ๕๕ ดวง ประกอบในวิตก จิต ๖๖ ดวง ประกอบในวิจาร์ เป็นต้น^{๒๓}

^{๑๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๗๔๑.

^{๒๐} พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓-๔.

^{๒๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๔๒.

^{๒๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๖๕.

^{๒๓} พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๔๓, ๙๐.

๔) ทรงเกียรติ ลัมนันท์^{๒๔} ได้แสดงไว้ใน “คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๑” ว่า จิตนี้จำแนกออกไปถึง ๘๙ ดวง เพราะความต่างกันแห่งสัมปยุตตธรรม ภูมิ และอารมณ์ เป็นต้น ดังนี้ คือ จิตมีรากะอย่างหนึ่ง จิตมีโทษะอย่างหนึ่ง จิตมีโมหะอย่างหนึ่ง จิตเป็นกามาวจรอย่างหนึ่ง จิตเป็นรูปาวจรอย่างหนึ่ง จิตเป็นอรูปาวจรอย่างหนึ่ง จิตเป็นโลกุตตรอย่างหนึ่ง จิตมีรูปเป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง จิตมีเสียงเป็นต้น เป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง ในจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์นั้น จิตมีสีเขียว เป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง จิตมีสีเหลืองเป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง แม้ในจิตที่มีเสียงเป็นอารมณ์เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน พึงทราบจิตที่จำแนกออกไปถึง ๘๙ ดวงด้วยประการดังนี้^{๒๕}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระเด่น กุศลจิตโต (โหมดวัฒน์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวัฏฏูปมสูตร”^{๒๕} ผลการวิจัยพบว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญอบรมปัญญาให้เกิดความรู้เท่าทันสิ่งที่เกิดขึ้น เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงที่กำลังดำเนินไปสู่ความเป็นพระไตรลักษณ์ กล่าวคือ อนิจจัง (ไม่เที่ยง) ทุกขัง (เป็นทุกข์) และอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตน) ในการปฏิบัตินั้น จะต้องดำเนินไปตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนาในสติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการนี้ นับว่า เป็นทางสายเอกและเป็นทางสายเดียวที่ดำเนินไปสู่มรรค ผล นิพพาน ซึ่งองค์ธรรมที่เป็นเครื่องพัฒนาสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ คือ ความเพียร สติ และสัมปชัญญะ ในการปฏิบัติจะต้องระลึกรู้ในฐานทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งนี้ให้เกิดความจดจ่อ และต่อเนื่อง จึงจะสามารถพัฒนาวิปัสสนาปัญญาให้ก้าวหน้าได้

๒) พระมหาอำนาจ จานิสสร (เขื่อนารณ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาตถในธาตุกัมมฐาน”^{๒๖} ผลการวิจัยพบว่า บัญญัติ หมายถึง การกำหนดเรียกหรือสิ่งที่ถูกกำหนดเรียก ตราไว้ให้เป็นที่รู้จัก เป็นเนื้อความหรือวัตถุสิ่งของที่สมมุติกันขึ้นมา เพื่อเป็นประโยชน์ในการเรียกของชาวโลก ไม่มีสภาวะที่แท้จริง, ปรมาตถ หมายถึง เนื้อความอันประเสริฐ เป็นสภาวะที่จริงแท้ ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง ๆ เป็นไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาติ ไม่มีใครแต่งขึ้น ไม่มีใครสร้างขึ้น ไม่มีใครเป็นเจ้าของ มีอยู่ ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, การกำหนดรู้ธาตุ ๔ เป็นอารมณ์นั้น ผู้ปฏิบัติต้องอาศัยการกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นบัญญัติก่อน ซึ่งจะทำให้จิตรับรู้ค่าบัญญัติเป็นอารมณ์และช่วยให้จิตจดจ่อมากขึ้น...แล้วจะสามารถหยั่งรู้สภาวะนั้น ๆ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้ามีกำลังมากขึ้น อารมณ์ที่เป็นบัญญัติจะหายไป เหลือแต่สภาวะที่เป็นปรมาตถล้วน ๆ...ทำให้เห็นสภาวะตามความเป็นจริงว่า มีเพียงธาตุดิน น้ำ ไฟ และลมเท่านั้น หลังจากนั้น จะเกิดปัญญารู้เห็นความเกิดดับ ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ติดใจในธาตุหนึ่งว่า เป็นเรา เป็นของเรา สามารถปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่นอย่างเด็ดขาด เป็นการบรรลุนิพพานในที่สุด

^{๒๔} ทรงเกียรติ ลัมนันท์, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๑, (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., ม.ป.ป.), หน้า ๓.

^{๒๕} พระเด่น กุศลจิตโต (โหมดวัฒน์), “ศึกษาหลักธรรมและการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวัฏฏูปมสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ก.

^{๒๖} พระมหาอำนาจ จานิสสร (เขื่อนารณ), “ศึกษาอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาตถในธาตุกัมมฐาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ก.

๓) **นายพยุ่ง พุ่มพวง** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”^{๒๗} ผลการวิจัยพบว่า เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้รู้ อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตาม สภาวะลักษณะของเจตสิกแต่ละประเภท เจตสิกและจิตที่ประกอบเข้าด้วยกัน เรียกว่า “สัมปยุตตธรรม” เจตสิกมีลักษณะ การประกอบกับจิต ๔ ประการ คือ มีการเกิดพร้อมกันกับจิต มีการดับพร้อมกันกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิต และเกิดในวัตถุอันเดียวกันกับจิต

๔) **นางเรวดี บุญเกิด** “ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสเฉพาะญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” ผลการวิจัยพบว่า วิปัสสนาภาวนา คือ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งรูปรูปนาม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏในรูปของอริยสัจ ๔ ซึ่งหลักการดังกล่าวพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในสติปัฏฐานสูตร จำแนกเป็นกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน อันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์^{๒๘}

๕) **นางสาวอรรณี ฉัตรโชติธรรม** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรในพุทธปรัชญาเถรวาทกับแนวคิดจิตเดิมแท้ของนิกายเซน”^{๒๙} ผลการวิจัยพบว่า จิต คือ นามธรรมที่สามารถรู้อารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบได้หรือรู้สิ่งต่าง ๆ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า มีข้อความในคัมภีร์และเอกสารต่าง ๆ ได้กล่าวถึงเรื่องของจิต กระบวนการทำงานของจิต และลักษณะของจิตไว้อย่างหลากหลายแง่มุม รวมถึงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไว้โดยสังเขป ส่วนการศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ มีปรากฏอยู่ในพระสูตรและอรรถกถาพอที่จะศึกษาค้นคว้าได้ แต่ทั้งนี้ไม่มีปรากฏการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารเรื่องการศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจที่จะนำมาศึกษาให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

^{๒๗} นายพยุ่ง พุ่มพวง, “ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐.

^{๒๘} นางเรวดี บุญเกิด, “ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสเฉพาะญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ก.

^{๒๙} นางสาวอรรณี ฉัตรโชติธรรม, “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรในพุทธปรัชญาเถรวาทกับแนวคิดจิตเดิมแท้ของนิกายเซน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๕๒.

- ๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก
- ๑.๗.๔ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้
- ๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ
- ๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๑.๘.๓ ทำให้ทราบแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์

บทที่ ๒

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การศึกษาวิจัยในบทนี้ เป็นการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยศึกษาความหมาย ประเภท หลักการและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท จากพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ โดยกำหนดประเด็นการศึกษาไว้ ดังนี้

- ๒.๑ นิยามความหมายและประเภทของวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๒ หลักการและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๓ ธรรมที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๔ ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๕ สรุปท้ายบท

๒.๑ นิยามความหมายและประเภทของวิปัสสนาภาวนา

ก. ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

คำว่า วิปัสสนา มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง มีความหมายและคำไวพจน์ คือ คำที่มีความหมายเหมือนกัน แต่มีรูปต่างกัน เช่น ในพระอภิธรรมปิฎกได้ให้ความหมายของคำว่า วิปัสสนา ไว้ว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไป กำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้ชื่อว่า วิปัสสนา^๑

ส่วนคำที่เป็นไวพจน์ของวิปัสสนา หมายถึง คำที่มีความหมายเหมือนกัน แต่มีรูปต่างกัน เช่น คำว่า ญาณทัสสนะ ซึ่งเป็นตัววิปัสสนาญาณ หมายถึง ความรู้และความเห็นตรงตามความเป็นจริง อาจเรียกว่า มรรคญาณ ผลญาณ สัพพัญญุตญาณ ปัจจเวกขณญาณ หรือวิปัสสนาญาณก็ได้ หรืออีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนา ชื่อว่า อธิปัญญา^๒ เพราะโดยองค์ธรรมวิปัสสนา ก็คือ ตัวปัญญา ได้แก่ วิปัสสนาปัญญา “วิปัสสนา ชื่อว่า ปริจจาคโอสสัคคะ เพราะว่าวิปัสสนานั้น ย่อมสละกิเลสและขันธทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งตัทธะ”^๓ “ญาณ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น” “มรรค ที่ชื่อว่า

^๑ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖-๓๗.

^๒ ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๒/๒๐๕., ส.ส.อ. (ไทย) ๒๔/๑/-/๖๕.

^๓ ม.ม.อ. (ไทย) ๑๙/๓/-/๑๕๘.

วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น” “วิราคะ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น” “วิมุตติ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น” “การตรัสรู้ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น” “อานาปานสติ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นลมหายใจเข้าออกโดยความเป็นไตรลักษณ์”^๔

ลักษณะความหมายของวิปัสสนามีปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎก มีเนื้อความตอนหนึ่งแสดงไว้ว่า “ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา”^๕ และในอรรถกถากล่าวถึง “วิปัสสนา (ความเห็นแจ่มแจ้ง) คือ การตามเห็น (อนุปัสสนา) ๗ อย่าง”^๖

วิปัสสนา ตามรูปศัพท์แปลว่า ความเห็นแจ้ง^๗ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้สังขาร^๘ มีศัพท์วิเคราะห์ว่า วิปัสสนา (วิ + ทิส เพกขเน + ยุ + อา) วิปัสสนา, ปัญญา, ปัญญารู้แจ้ง วิวิธ อนุิจจากที่กสงขารสฺส ปสฺสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่าง ๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขาร ชื่อว่า วิปัสสนา (อาเทศ ทิสฺ ธาตุ เป็น ปสฺส, ยุ เป็น อน, ลปสฺระหน้า)^๙

คำว่า วิปัสสนา ประกอบด้วยคำสองคำ คือ วิ + ปัสสนา มีศัพท์วิเคราะห์ว่า วิ อุปสัคเป็น บทหน้า แปลว่า วิเศษ, แจ่ม, ต่าง ปสฺส มากจาก ทิสฺ ธาตุ ในความเห็น แปลว่า การเห็น, การดู วิเคราะห์ว่า ปทิสฺสตีติ ปสฺส ความว่า ความเห็นชัด, ส่วนอันคนเห็นชัด (ทิสฺ ธาตุในความหมายว่า เห็น อ ปัจจัย, แปลง ทิสฺ เป็น ปสฺส)^{๑๐}

ฉะนั้น คำว่า วิปัสสนา จึงแปลว่า ความเห็นแจ้ง, ความเห็นต่าง, ความเห็นวิเศษ ก็ได้ ในที่นี้หมายถึง การเห็นแจ้งด้วยปัญญา การเห็นต่างจากปุถุชนที่ยังมีความเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน ซึ่งต่างจากผู้เห็นแจ้งด้วยปัญญาที่เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ได้เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ได้เห็นสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา^{๑๑} เป็นความเห็นที่วิเศษ เพราะเป็นความเห็นที่สามารถยังสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ได้ อันได้แก่ มรรค ผล นิพพาน

พระคันธสาราภิงส์ แปลและให้ความหมายของคำว่า วิปัสสนา ไว้ในหนังสืออภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนีวว่า “วิปัสสนา คือ ปัญญารู้แจ้ง (ไตรลักษณ์) หมายถึง ภาวนาปัญญาที่มีการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนาทำให้ผู้ปฏิบัติรู้แจ้งความไม่เที่ยงเป็นต้น ล่วงพ้น

^๔ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๗., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๓/๒๘๗., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๔., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐/๕๗๔., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๘., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๙/๔๘๑.

^๕ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^๖ ม.ม.อ. (ไทย) ๑๙/๓/-/๓๐๙.

^๗ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๙., อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๓/๑๒๗.

^๘ อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๓/๑๒๗.

^๙ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๑๙๗.

^{๑๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๐), หน้า ๔๑๙.

^{๑๑} ดุราละเยียดโน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙-๘๑.

ความเป็นสตรีและบุรุษ พร้อมทั้งความเที่ยงและความสุขเป็นต้น ซึ่งมหาชนในโลกรู้เห็นกันในชั้นทั้งหลาย”^{๑๒} หมายถึง มหาชนในโลกนี้สำคัญชั้น ๕ โดยความเป็นบัญญัติว่าบุรุษ สตรี ตัวเรา ของเรามีความเห็นผิดแปรปรวนจากความจริง ๔ ประการ คือ (๑) นิจจสัญญา ความสำคัญว่าเที่ยง (๒) สุขสัญญา ความสำคัญว่าสุข (๓) อัตตสัญญา ความสำคัญว่าเป็นตัวตน (๔) สุกสัญญา ความสำคัญว่าดีงาม

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายและอธิบายความของวิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนาแปลง่าย ๆ ว่า การเห็นแจ้งหรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายถึง ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดการเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริงหรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เราวาดภาพให้มันเป็น ด้วยความชอบ ความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัด เข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด รู้ผิด และยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลาย^{๑๓}

อาจารย์ธนิธ อยู๋โพธิ์ ได้อธิบายความของวิปัสสนา สรุปความว่า วิปัสสนา มีอารมณ์เป็นปรมาัตถ์และมีความตามรูปศัพท์และตามสภาวะหรือปรากฏการณ์ในการปฏิบัติ เป็น ๓ นัย คือ

๑. วิปัสสนา ปัญญาเห็นแจ้ง เห็นชัด
๒. วิปัสสนา ปัญญาเห็นโดยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น
๓. วิปัสสนา ปัญญาเห็นแปลก ๆ ประหลาด ๆ

ความหมายของวิปัสสนาทั้ง ๓ นัยนี้ เมื่อพิจารณาโดยทางปฏิบัติในที่สุดก็ลงในความเดียวกัน คือ จะต้องเห็นสังขารหรือรูปนามโดยอาการต่าง ๆ ได้แก่ เห็นโดยพระไตรลักษณ์และวิปัสสนา ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีการเห็นเนื่อง ๆ โดยความไม่เที่ยง เป็นต้น^{๑๔}

สรุปคำว่า วิปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง หมายถึง การพิจารณาเห็นแจ้งในสภาวะรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์

คำว่า ภาวนา ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกได้อธิบายไว้ดังต่อไปนี้ คำว่า เจริญ อธิบายว่า ภาวนา (การเจริญ) มี ๔ อย่าง คือ

๑. ชื่อว่า ภาวนา เพราะมีความหมายว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน
๒. ชื่อว่า ภาวนา เพราะมีความหมายว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน
๓. ชื่อว่า ภาวนา เพราะมีความหมายว่า นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป
๔. ชื่อว่า ภาวนา เพราะมีความหมายว่า ปฏิบัติเนื่อง ๆ^{๑๕}

^{๑๒} พระอนุรุทธเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๑๓.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๙), หน้า ๔๒๗.

^{๑๔} ธนิธ อยู๋โพธิ์, **วิปัสสนานิยม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๒-๒๓, ๓๗๖-๓๗๘.

^{๑๕} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๔๑๗.

คำว่า ภาวนา ที่ปรากฏในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก มีความตอนหนึ่งแสดงไว้ว่า “กำลัง คือ ภาวนาเป็นไฉน การเสพ การเจริญ การทำให้มาก ซึ่งกุศลธรรม นี้เรียกว่า กำลัง คือ ภาวนา แม้โพฆณคฺ ๗ ก็เรียกว่า กำลัง คือ ภาวนา”^{๑๖}

ในคัมภีร์อริยมรรคสังคหะและปรหมัตถทีปนี แสดงความหมายภาวนาไว้ ๒ ประการ คือ (๑) ภเวตพพาติ ภาวนา = ภาวนา คือ ธรรมที่บุคคลควรอบรม, (๒) ภเวเนติ จิตตสนฺตานํ เอตาหิติ ภาวนา = ภาวนา คือ ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระเสจติ^{๑๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) สรุปความไว้ว่า “คำว่า ภาวนา หมายถึง การเจริญ, การทำให้เกิดให้มีขึ้น, การฝึกอบรมจิตใจ เมื่อประกอบคำเป็น วิปัสสนาภาวนา จึงหมายถึง การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง, การเจริญปัญญา”^{๑๘}

สรุปคำว่า ภาวนา หมายถึง การเสพ, การเจริญ, การฝึกอบรม, การปฏิบัติเนื่อง ๆ เมื่อประกอบคำเป็น วิปัสสนาภาวนา จึงหมายถึง การเจริญหรือการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งหรือเห็นแจ้งในสภาวะรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงหรือโดยความเป็นไตรลักษณ์ หรือการฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งหรือเห็นแจ้งในสภาวะรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง

สอดคล้องกับงานวิจัยที่ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาภาวนาและการเจริญวิปัสสนาภาวนา ว่า วิปัสสนาภาวนา คือ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งรูปรนาม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏในรูปของอริยสัจ ๔ ซึ่งหลักการดังกล่าวพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในสติปัฏฐานสูตร จำแนกเป็นกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน อันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์^{๑๙} และการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญอบรมปัญญาให้เกิดความรู้เท่าทันสิ่งที่เกิดขึ้น เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ที่กำลังดำเนินไปสู่ความเป็นพระไตรลักษณ์ กล่าวคือ อนิจจัง (ไม่เที่ยง) ทุกขัง (เป็นทุกข์) และอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตน)^{๒๐}

ข. ความหมายของวิปัสสนากรรมฐาน

บางแห่งใช้คำว่า วิปัสสนากรรมฐาน คำว่า กรรมฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งการงาน, อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ, อุบายทางใจ, วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา^{๒๑}

^{๑๖} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๑/๓๔๐.

^{๑๗} พระอนรุทธเถระ, **อริยมรรคสังคหะและปรหมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๘๑๔.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ลธิมม, ๒๕๕๙), หน้า ๗๐.

^{๑๙} นางเรวดี บุญเกิด, “ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสเฉพาะญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ก.

^{๒๐} พระเด่น กุศลจิตโต (โหมตวัฒน์), “ศึกษาหลักธรรมและการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวัฏฏปุณสูตร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ก.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ลธิมม, ๒๕๕๙), หน้า ๑๓.

ในคัมภีร์อริยัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี^{๒๒} ว่า กรรม คือ การกระทำ, ฐาน คือ ที่ตั้ง กรรมฐาน คือ ที่ตั้งของการกระทำ หมายความว่า ที่ตั้งของการเจริญอุตสาหะ ที่เรียกว่า การปรารภ ความเพียร หมายถึง รูปธรรมมีอารมณ์คือวงกสิณ เป็นต้น และนามธรรม มีการเจริญกสิณ เป็นต้น การเจริญกสิณในปฐวีเป็นต้น อย่างหนึ่ง ๆ ซึ่งเป็นองค์รวมของภาวนาอันเป็นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ย่อมเป็นที่ตั้งของการปรารภความเพียรอันเป็นส่วนหนึ่งของตน

ในคัมภีร์วิภาวนีกถาว่า “เราจักกล่าวกรรมฐาน คือ อารมณ์อันเป็นที่ตั้งของการกระทำ เพราะเป็นที่ดำเนินไปแห่งการเจริญภาวนาทั้งสองอย่างและกรรมฐาน คือ ลำดับภาวนาอันเป็นเหตุใกล้ของการกระทำ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการบำเพ็ญเพียรยิ่ง ๆ ขึ้นไป” แม้ข้อความนั้นก็สมควร

อีกนัยหนึ่ง กรรมฐาน คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้ง (ของความสุখพิเศษ) เพราะเป็นที่ตั้งของความสุখพิเศษ (คือสุขในฌานและมรรคผล) คำว่า กรรมฐาน จึงมีความหมาย ๒ ประการ คือ (๑) ที่ตั้งของการกระทำ หมายถึง อารมณ์ของการอบรมจิตเพื่อให้ใจสงบ (สมถกรรมฐาน) หรือเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง (วิปัสสนากรรมฐาน) หรือหมายถึง การเจริญภาวนา (๒) การกระทำอันเป็นที่ตั้ง (ของความสุখพิเศษ) หมายถึง การเจริญภาวนา

ธนิต อยุโพธิ์ แสดงไว้ว่า “กัมมัญฐาน” มาจากคำ ๒ คำ คือ “กมม + ฐาน” แปลความหมายตามอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถมัชฌิมาและตามหลักในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนาว่า ที่ตั้ง คือ เหตุบังเกิดขึ้นของกรรม อันสมณะ (หรือโยคี) พึงกระทำ ที่ตั้งของกรรมคืออะไร ท่านอาจารย์สุ่มังคะ ผู้รจนาคัมภีร์อริยัมมัตถวิภาวนีอธิบายความว่า “กัมมัญฐาน” นั้น ได้แก่ อารมณ์ที่ตั้งของการทำภาวนา อย่าง ๑ และได้แก่ ภาวนาวิธี คือ วิธีการในการภาวนาอย่าง ๑^{๒๓} ฉะนั้น กัมมัญฐาน จึงมีความหมายได้ ๒ ประการ คือ เป็นอารมณ์ที่ตั้งสำหรับเจริญภาวนาอย่างหนึ่ง (อารมณ์กรรมฐาน) และเป็นวิธีการการเจริญกรรมฐานอย่างหนึ่ง (วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา)

คำว่า วิปัสสนากรรมฐาน ในคัมภีร์อริยัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี^{๒๔} อธิบายไว้ว่า วิปัสสนา คือ ปัญญารู้แจ้ง (ไตรลักษณ์) ล่วงพ้นอารมณ์มีบุคคล สัตว์ สตรีบุรุษ เป็นต้น และอารมณ์ที่เห็นว่าเพียงแท้ เป็นสุข มีอิตตา เป็นต้น ดังที่มหาชนทั้งหมดในโลกรู้เห็นกัน, กรรม คือ การกระทำ หมายถึง ความเพียรในการอบรมจิต รวมความว่า วิปัสสนากรรม คือ การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนากรรม คือ ปัญญารู้แจ้งที่เป็นการอบรมจิตนั่นเอง, ฐาน คือ ที่ตั้ง วิปัสสนากรรมฐาน คือ ที่ตั้ง กล่าวคือ อารมณ์ของการอบรมจิต หมายถึง หมู่ธรรมมีขั้นเป็นต้น (วิปัสสนาภูมิ)

อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนากรรมฐาน คือ การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งซึ่งเป็นเหตุใกล้ของภาวนาพิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไปหรือของอานิสงส์พิเศษ วิปัสสนากรรมฐาน จึงมีความหมาย ๒ ประการ คือ (๑) ที่ตั้งของการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง (๒) การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งซึ่งเป็นเหตุใกล้ของภาวนาพิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไปหรือของอานิสงส์พิเศษ

^{๒๒} พระอนุรุทธเถระ, อริยัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๘๑๔.

^{๒๓} ธนิต อยุโพธิ์, วิปัสสนานิยม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๒๐, ๓๖๘.

^{๒๔} พระอนุรุทธเถระ, อริยัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๘๔๒.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ป.ธ.๙)^{๒๕} ว่า วิปัสสนากรรมฐาน แปลว่า กรรมฐานเป็นอุบายทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริง คือ เห็นปัจจุบันรูปนาม ไตรลักษณ์ มรรค ผล นิพพาน

สรุปว่า คำว่า วิปัสสนากรรมฐาน มีความหมาย ๒ ประการ เช่นกับคำว่า กรรมฐาน คือ (๑) อารมณ์ของการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม (๒) วิธีการ คือ การฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริง

ส่วนคำว่า วิปัสสนาภาวนา มุ่งถึงการเจริญวิปัสสนา คือ การเจริญหรือการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งหรือเห็นแจ้งในสภาวะรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือการฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งหรือเห็นแจ้งในสภาวะรูปนามตามความเป็นจริง

ค. ประเภทของวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภาวนานั้น เมื่อกล่าวโดยประเภทสามารถแบ่งออกได้หลายประเภทด้วยกัน เช่น ในอรรถกถาัมชฌิมนิกาย มูลปณณาสก^{๒๖} แสดงทางเข้าสู่อริยมรรค ๓ ทาง เรียกว่า สุธัญญตา อนิมิตตา อัปปณิหิตา คือ

๑. ภิกษุใดกำหนดสังขารโดยความไม่เที่ยง เห็นโดยความไม่เที่ยงแล้ว ย่อมออกโดยความไม่เที่ยง วิปัสสนาที่พาไปถึงการออกของภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าอนิมิตตาวิปัสสนา

๒. ภิกษุใดกำหนดสังขารโดยความเป็นทุกข์ เห็นโดยความเป็นทุกข์แล้วย่อมออกโดยความเป็นทุกข์ วิปัสสนาที่พาไปถึงการออกของภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าอัปปณิหิตาวิปัสสนา

๓. ภิกษุใด กำหนดสังขารโดยความเป็นของไม่ใช่ตน เห็นโดยความเป็นของไม่ใช่ตนแล้ว ย่อมออกโดยความเป็นของไม่ใช่ตน วิปัสสนาที่พาไปถึงการออกของภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่าสุญญตาวิปัสสนา

มรรคในอนิมิตตวิปัสสนาของภิกษุนั้น ชื่อ อนิมิตตมรรค ผลของอนิมิตตมรรค ชื่อ อนิมิตตผล หรือเรียกอีกอย่างว่า วิโมกข์ สภาวะใดข้างพ้นจากกิเลสโดยความเป็นปฏิปักษ์ ฉะนั้น สภาวะนั้น จึงชื่อว่า วิโมกข์ อนุปัสสนา ๓ อย่าง ท่านเรียกว่า วิโมกขมุข คือ ทางแห่งวิโมกข์ ๓ ได้แก่ สุธัญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์^{๒๗}

ในอรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค^{๒๘} ได้กล่าวถึงประเภทของวิปัสสนาไว้ ๓ อย่าง กล่าวถึงสมถยานิก ผู้ออกจากฌานแล้วพิจารณาเห็นแจ้งสังขาร โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ (๑) สังขารปริคคัณหนวิปัสสนา วิปัสสนากำหนดสังขาร (๒) ผลสมาปัตติวิปัสสนา วิปัสสนาอันเป็นผลสมาบัติ (๓) นิโรธสมาปัตติวิปัสสนา วิปัสสนาอันเป็นนิโรธสมาบัติ ในวิปัสสนา ๓ อย่างนั้น สังขารปริคคัณหนวิปัสสนา จะอ่อนหรือกล้าแข็งก็ตาม ย่อมเป็นปทัฏฐานแห่งมรรคนั้นแหละ ผลสมาปัตติวิปัสสนากล้าแข็งเช่นกับมรรคภาวนาจึงควร ส่วนนิโรธสมาปัตติวิปัสสนา ไม่อ่อนเกินไป ไม่กล้าแข็งเกินไปนั้นแหละจึงควร เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้น จึงพิจารณาเห็นแจ้งสังขารเหล่านั้น ด้วยวิปัสสนาอันไม่อ่อนเกินไป ไม่กล้าแข็งเกินไป

^{๒๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), **หลักปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๓.

^{๒๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๙/๓/-/๓๕๐.

^{๒๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๐/๓๔๘., พ.เถร.อ. (ไทย) ๕๓/๓/๔/๕๖๔., พ.จ.อ. (ไทย) ๖๗/-/-๖๕๒-๖๕๓.

^{๒๘} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๘๘๙-๘๙๐.

วิปัสสนาแบ่งออกเป็น ๓ ประเภทอีก เรียกว่า อนุปัสสนา คือ การพิจารณาเห็น ได้แก่

๑. อนิจจานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเนื่อง ๆ
๒. ทุกขานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นทุกข์เนื่อง ๆ
๓. อนัตตานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นอนัตตาเนื่อง ๆ

ในวิปัสสนากถา^{๒๙} แสดงลักษณะการพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอนิจจานุปัสสนา ๕๐ ทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ และอนัตตานุปัสสนา ๒๕ เช่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงก็ดี โดยเป็นของชำรุดก็ดี โดยเป็นความหวั่นไหวก็ดี โดยเป็นของผุพังก็ดี ฯลฯ โดยเป็นความเสื่อมไปก็ดี โดยเป็นของถูกปัจจัยปรุงแต่งก็ดี โดยเป็นของมีความตายเป็นธรรมดาที่ดี คำเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นการพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น

อนุปัสสนา ๓ อย่างนี้ เมื่อเป็นไปในสังขารูปกษายาณ จนถึงความหลุดพ้น ท่านเรียกว่า วิโมกขมุข^{๓๐} คือ ทางแห่งวิโมกข์ ทางแห่งการหลุดพ้น หรือมรรค มีชื่อ ๓ อย่าง คือ

๑. เมื่อมนสิการโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากไปด้วยความน้อมใจเชื่อ ย่อมได้เฉพาะอนิมิตตวิโมกข์ (อริยมรรคทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปแล้วโดยอาการหานิมิตมิได้)
๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากไปด้วยปัสสัทธิ ย่อมได้เฉพาะอัปปณหิตวิโมกข์ (อริยมรรคทำนิพพานให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้วโดยอาการหาที่ตั้งมิได้)
๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากไปด้วยความรัก ย่อมได้เฉพาะสุญญตวิโมกข์^{๓๑} (อริยมรรคทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปแล้วโดยอาการเป็นของสูญ)

ในอรรถกถามัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก^{๓๒} กล่าวถึง วิปัสสนา ความเห็นแจ่มแจ้ง คือ การตามเห็นอนุปัสสนา ๗ อย่าง ได้แก่

๑. อนิจจานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง)
๒. ทุกขานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นทุกข์)
๓. อนัตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นอนัตตา)
๔. นิพพิทานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย)
๕. วิราคานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความคลายกำหนัด)
๖. นิโรธานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความดับ)
๗. ปฏิินิสสัคคานุปัสสนา^{๓๓} (การพิจารณาเห็นความสลัดคืน)

ในอรรถกถา มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก^{๓๔} ว่า อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นนั้น นับเป็นตทังควิมุตติ เพราะสลัดพ้นแล้วจากนิจจสัญญาเป็นต้นที่ตนสลัดแล้ว ด้วยสามารถแห่งองค์ที่เป็นข้าศึกของมรรคนั้น ๆ

^{๒๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖., ข.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๒/-/๘๒๗.

^{๓๐} ดุราละเยียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๕., ขุ.จุ.อ. (ไทย) ๖๗/-/-/๖๕๓.

^{๓๑} ขุ.จุ.อ. (ไทย) ๖๗/-/-/๖๕๒-๖๕๓., อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/-/๖๑๗.

^{๓๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๙/๓/-/๓๐๙.

^{๓๓} ดุราละเยียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๑๖., ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/-/๔๑๕.

^{๓๔} ดุราละเยียดใน ม.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๒/-/๔๘., ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑/-/๙๓.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๓๕} แสดงตทั้งคพหวนการละธรรมที่เป็นปฏิกฤษในมหาวิปัสสนา ๑๘ ประการ คือ การละ

๑. นิจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา
๒. สุขสัญญา ด้วยทุกขานุปัสสนา
๓. อัตตสัญญา ด้วยอนัตตานุปัสสนา
๔. ความเพลิตเพลิน ด้วยนิพพิทานุปัสสนา
๕. ความกำหนด ด้วยวิราคานุปัสสนา
๖. สมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสสนา
๗. ความยึดถือ ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา
๘. ความหมายร้ว่าเป็นก้อน ด้วยขยานุปัสสนา
๙. ความชวนชวาย ด้วยยานุปัสสนา
๑๐. ความหมายร้ว่าย้งยืน ด้วยวิปริณมานุปัสสนา
๑๑. นิमित ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา
๑๒. ความตั้งมั่น ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา
๑๓. ความยึดมั่น ด้วยสุญญตานุปัสสนา
๑๔. ความยึดม้โดยยึดถือว่าเป็นสาระ ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา
๑๕. ความยึดมั่น คือ ความลุ่มหลง ด้วยยถาภูตญาณสัสสนะ
๑๖. ความยึดมั่น คือ ความอาลัย ด้วยอาทีนวานุปัสสนา
๑๗. ความไม่พิจารณาทบทวน ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา
๑๘. ความยึดมั่น ความผู้พัน ด้วยวิวิฏฐานุปัสสนา

วิปัสสนา เมื่อแบ่งตามสภาวะญาณ คำว่า ญาณ ในที่นี้ หมายถึง วิปัสสนา, วิปัสสนาญาณ หรืออนุปัสสนา, อนุปัสสนาญาณ ซึ่งเป็นคำไวพจน์กันด่งกล่าวมาแล้ว ด่งมีเนื้อความปรากฏชัดใน ขุททกนิกาย จุฬนิกายเทศว่า “ญาณ ตรีสเรียกว่า อนุปัสสนา ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ฯลฯ ความสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาจุจดวง ประทีป ปัญญาจุจดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ”^{๓๖}

โดยองค์ธรรม คือ ปัญญา ฉะนั้น คำว่า ปัญญาที่ดี ญาณที่ดี วิปัสสนาที่ดี อนุปัสสนาที่ดี วิปัสสนาญาณที่ดี อนุปัสสนาญาณที่ดี เป็นไวพจน์ซึ่งกันและกัน

ส่วนคำ วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ) แบ่งเป็น ๙ ก็มี ๑๐ ก็มี ๑๖ ก็มี วิปัสสนาญาณ ๙ มีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ปฏิสัสมิทามมรรค^{๓๗} ได้แก่

๑. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ คือ ปรีชาค่านึงเห็นทั้งความเกิดทั้งความดับ

^{๓๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๗๕., ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๓๐๖-๓๑๒.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๐/๑๒๔.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗-๑๐๙., ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๓๑๕.

๒. ภัคคานุปัสสนาญาณ คือ ปรีชาค้ำนึ่งเห็นความดับ
๓. ภยตูปุฏฐานานุปัสสนาญาณ คือ ปรีชาค้ำนึ่งเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ คือ ปรีชาค้ำนึ่งเห็นโทษ
๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ คือ ปรีชาค้ำนึ่งถึงด้วยความเบื่อหน่าย
๖. มุญจิตุกัมมตาญาณ คือ ปรีชาค้ำนึ่งด้วยใครจะพ้นไปเสีย
๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ คือ ปรีชาค้ำนึ่งด้วยพิจารณาหาทาง
๘. สังขารุเปกขาญาณ คือ ปรีชาค้ำนึ่งด้วยความวางเฉยในสังขาร
๙. สัจจานุโลมิกญาณ คือ ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่กำหนดรู้หรือสงสัย

วิปัสสนาญาณ ๑๐ มีปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมสังคหะ โดยการนับสมมตญาณ คือ ญาณที่เป็นไปด้วยการพิจารณา^{๓๘} หรือปัญญาที่พิจารณาลักษณะทั้ง ๓ ของรูปนาม^{๓๙} เพิ่มเข้ามาเป็น ๑๐

วิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นญาณที่ในสมัยหลัง ๆ ได้มีการนับรวมเข้าเป็นชุด เรียกว่า ญาณ ๑๖ หรือโสฬสญาณ อันเป็นที่รู้จักกันดีในวงการบำเพ็ญวิปัสสนาโดยเฉพาะใช้ในการตรวจสอบที่เรียกว่า “ลำดับญาณ” และพึงทราบว่า ในญาณ ๑๖ นี้ เฉพาะมรรคญาณและผลญาณ ๒ อย่างเท่านั้นเป็นญาณชั้นโลกุตระ ส่วนอีก ๑๔ อย่างที่เหลือเป็นญาณชั้นโลกียทั้งสิ้น^{๔๐} ญาณ ๑๖ หรือโสฬสญาณหรือวิปัสสนาญาณ ๑๖ นั้น ได้แก่

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดจำแนกรูปและนาม คือ รู้ว่าสิ่งทั้งหลายมีแต่รูปและนาม และกำหนดแยกได้ว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม)

๒. ปัจจยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของรูปและนาม คือ รู้ว่ารูปและนามทั้งหลายเกิดจากเหตุปัจจัยและเป็นปัจจัยแก่กัน อาศัยกัน โดยรู้ตามแนวปฏิจกสมุพบาทที่ดี ตามแนวกฎแห่งกรรมที่ดี ตามแนววิญญะ ๓ ก็ดี เป็นต้น)

๓. สัมมตญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นรูปและนามโดยไตรลักษณ์ คือ ยกรูปและนามทั้งหลายขึ้นพิจารณาโดยเห็นตามลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีใจตัวตน)

๔. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ (ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นชัดว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นครั้งแล้วก็ต้องดับไปล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด)

๕. ภัคคานุปัสสนาญาณ (ญาณอันตามเห็นความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นแล้วค้ำนึ่งเด่นชัดในส่วนความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปทั้งหมด)

๖. ภยตูปุฏฐานญาณหรือภยตญาณ (ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น)

^{๓๘} พระอนุรุทธเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๘๔๗.

^{๓๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒.

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๔๗๗-๔๘๐.

๗. อาทิวราณุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวง ซึ่งล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษเป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์)

๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพิลิตเพิลินติดใจ)

๙. มุญจิตุกัมยตาญาณ (ญาณอันคำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้วย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น)

๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป)

๑๑. สังขารเพกขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริงว่า ความเป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางได้ ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย แต่นั้นมองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงแล่นมุ่งไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารเสียได้)

๑๒. สัจจานุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือวิจัยสัจ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้หรือวิจัยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้นก็เกิดโคตรกญาณมาคั่นกลาง แล้วเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป)

๑๓. โคตรกญาณ (ญาณครอบโคตร คือ ความหยั่งรู้ที่เป็นหัวต่อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชนเข้าสู่ภาวะอริยบุคคล)

๑๔. มัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค คือ ความหยั่งรู้ที่สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น)

๑๕. ผลญาณ (ญาณในอริยผล คือ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้น ๆ)

๑๖. ปัจจเวกขณญาณ (ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือ สรรวจรู้มรรคผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน เว้นแต่พระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่)

ในญาณ ๑๖ นี้ ญาณที่ ๑ ถึง ๑๒ เป็นโลกียญาณ, ญาณที่ ๑๓ อยู่ในระหว่างโลกียญาณกับโลกุตตรญาณ, ญาณที่ ๑๔ และ ๑๕ เป็นโลกุตตรญาณ, ญาณที่ ๑๖ เป็นโลกียญาณ, วิปัสสนาญาณ ๑๐ นับแต่สัมมสนญาณ ถึงสัจจานุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ, วิปัสสนาญาณ ๙ นับแต่อุทฺทပ္พญาณถึงสัจจานุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ

ญาณ ๑๖ (โสดาญาณ) มิใช่มาในพระบาลีเดิมโดยตรง พระอาจารย์ในสายวงการวิปัสสนาธุระได้สอนสืบกันมา โดยประมวลจากคัมภีร์ปฏิสัมมกัมมมรรคและวิสุทธิมรรค^{๔๑}

ในยุคนันทสูต^{๔๒} เป็นสูตรที่ว่าด้วยการเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป แล้วเปิดเผยการบรรลุฤทธิ์ตผลด้วยมรรค แสดงประเภทของภิกษุผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ๔ ประเภท คือ

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๒๒๖-๒๒๗, ๒๖๐-๒๖๑.

^{๔๒} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๗-๒๓๘.

๑. สมณบุพพวงค์ม วิปัสสนิ ภเวติ ภิกษุเจริญวิปัสสนาอันมีสมณนำหน้า
 ๒. วิปัสสนาบุพพวงค์ม สมณ ภเวติ ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนาหน้า
 ๓. สมณวิปัสสนิ ยุคนทธี ภเวติ ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชนได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

๔. ฌมฺหุทจฺจวิคฺคหิตมานสํ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกั้นไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่น สงบภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชนได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป^{๔๓} อุทธัจจะ ได้แก่ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ในธรรม คือ สมณะและวิปัสสนาจับแล้ว^{๔๔} หมายถึง วิธีการปฏิบัติเมื่อจิตถูกวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ กั้นไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่น

วิปัสสนานั้น เมื่อแบ่งตามประเภทแห่งบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา ตามที่ปรากฏในอรรถกถา มหาสติปัฏฐานสูตร^{๔๕} มี ๒ ประเภท คือ

๑. สมถยานิก (ผู้มีสมณะเป็นยาน)
๒. วิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน)

วิปัสสนานั้น เมื่อแบ่งตามประเภทของผู้บรรลุมรรค ผล นิพพาน มี ๒ ประเภท^{๔๖} คือ

๑. สุขวิปัสสกบุคคล หมายถึง พระอริยบุคคลผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ไม่ได้ทำให้แจ้งซึ่งวิโมกข์ ๘ คือ บุคคลไม่ถูกต้องวิโมกข์ทั้ง ๘ ด้วยกายอยู่เลย และเพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะของเขาจึงเป็นอันสิ้นรอบแล้ว บุคคลนี้เรียกว่า ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ปัญญาวิมุตติ มี ๕ จำพวก คือ สุขวิปัสสกบุคคลและบุคคลผู้ออกจากภวนทั้ง ๔ แล้วบรรลุอรหัตต์ อีก ๔ พวก รวมเป็น ๕

๒. สมถยานิกบุคคล ในที่นี้หมายถึง พระอริยบุคคลผู้หลุดพ้นโดยส่วนสอง คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ถูกต้องวิโมกข์ทั้ง ๘ ด้วยกายอยู่และอาสวะทั้งหลายของท่านก็สิ้นรอบแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้ท่านเรียกว่า อุภโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นแล้วโดยส่วนสอง

สรุปว่า วิปัสสนาโดยองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาหรือญาณ (อนุปัสสนา ๗) ที่เกิดจากผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา แยกประเภทของวิปัสสนาออกโดยวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาและบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนา เช่น ภิกษุเจริญวิปัสสนาอันมีสมณนำหน้า, ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนาหน้า, ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป, หรือสมถยานิก ผู้มีสมณะเป็นยานและวิปัสสนายานิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน, โดยผลที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนา หรือโดยลำดับญาณ หรือโดยการละธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัสสนา เช่น อนุปัสสนา ๗ มหาวิปัสสนา ๑๘ วิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นต้น

^{๔๓} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๐/๒๑๑., อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘., พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

^{๔๔} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๓๕/-/๔๐๔., พ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๒/-/๔๖๗.

^{๔๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๗๗.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕., ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑/-/๒๒๘., ที.ป.า. (ไทย) ๑๑/๓๓๙/๓๕๐., ที.ป.า.อ. (ไทย) ๑๕/๑/-/๒๓๕., พ.สุ.อ. (ไทย) ๔๗/๖/-/๔๗.

๒.๒ หลักการและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

หลักการและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในข้อนี้ แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ กิจเบื้องต้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ ดังนี้

๒.๒.๑ กิจเบื้องต้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

สำหรับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เมื่อทำการศึกษาวิปัสสนาภูมิ อันเป็นภูมิของปัญญาแล้ว (ภาคปริยัติ) ต่อแต่นั้นพึงทำการชำระศีลและจิตของตนให้บริสุทธิ์ (ภาคปฏิบัติ) ซึ่งมีขั้นตอนและวิธีการปฏิบัติในเบื้องต้น เรียกว่า บุพพกิจ คือ กิจเบื้องต้นในการปฏิบัติกรรมฐาน ทั้งในส่วนของสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ที่ควรยึดถือเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แสดงกิจเบื้องต้นในการปฏิบัติกรรมฐานโดยสังเขปไว้ว่า

โยคีบุคคลชำระศีลทั้งหลายให้บริสุทธิ์ตามนัยที่ได้แสดงมาในสิลนิตะศนั้นแล้ว พึงตั้งตนไว้ในศีลอันบริสุทธิ์ดีแล้วนั้น บรรดาปัลลิวเครื่องกังวล ๑๐ ประการอย่างใดมีอยู่แก่ตน ก็จงตัดปัลลิวเครื่องกังวลอย่างนั้นเสียให้สิ้นห้วง แล้วพึงเข้าไปหาภิกษุผู้มีศีลผู้ให้พระกัมมัฏฐาน เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อันเหมาะสมแก่จริตจรรยาของตน แล้วพึงออกจากวัดที่ไม่สมควรแก่การที่จะภาวนาสมาธิ ไปอยู่ในวัดที่สมควร ครั้นแล้วพึงทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น ตัดเล็บโกนหนวด เป็นต้น ให้สิ้นเสร็จเรียบร้อย แต่นั้นพึงลงมือภาวนาสมาธินั้น ด้วยไม่ทำวิธีกาวนาทุก ๆ อย่างให้ขาดตกบกพร่องไป^{๔๗}

ฉะนั้น ก่อนเจริญสมถภาวนาก็คือ เจริญวิปัสสนาภาวนาก็คือ พึงถือปฏิบัติตามบุพพกิจ ๗^{๔๘} ประการนี้ คือ (๑) ตั้งตนอยู่ในศีล (๒) ตัดมหาปัลลิว เครื่องกังวลใหญ่ ๑๐ ประการ (๓) แสวงหาภิกษุผู้มีศีลผู้ให้กรรมฐาน (๔) ศึกษากรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตของตน (๕) เว้นจากสถานที่เป็นโทษแก่การปฏิบัติ (๖) อยู่ในสถานที่สะดวกสบายแก่การปฏิบัติ (๗) ตัดขุททกปัลลิว เครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วจึงปฏิบัติกรรมฐาน บุพพกิจ ๗ ประการนี้ มีอรรถาธิบายแสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อรรถกถา ฎีกาที่เกี่ยวข้อง มีรายละเอียด ดังนี้

ก. ตั้งตนอยู่ในศีล ได้แก่ ศีล ๕ หรืออาชีวะวัฏฐมกศีล เป็นศีลของคฤหัสถ์, ศีล ๘ ธรรมดา เป็นศีลของชี, ศีล ๑๐ เป็นศีลของสามเณร, และจตุปาริสุทธิศีล ๔ ประการ คือ ปาติโมกข์สังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวะปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสิตศีล ซึ่งเป็นศีลที่เป็นไปในการอบรมปัญญา ผู้ปฏิบัติกรรมฐานควรบำเพ็ญศีลให้บริสุทธิ์ก่อน ดังในอรรถกถาวินัยปิฎก มหาวิภังค์ว่า

กุลบุตรควรชำระศีล ๔ อย่างให้หมดจดก่อน ในศีลนั้น มีวิธีชำระให้หมดจด ๓ อย่าง คือ ไม่ต้องอาบัติ ๑ ออกจากอาบัติที่ต้องแล้ว ๑ ไม่เศร้าหมองด้วยกิเลสทั้งหลาย ๑ ภาวนาย่อมสำเร็จแก่กุลบุตรผู้มีศีลบริสุทธิ์ กุลบุตรควรบำเพ็ญอุภยสมาจาริกศีล ให้บริบูรณ์เสียก่อน

^{๔๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๔๖.

^{๔๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๔๑.

ด้วยวัตรเหล่านี้ คือ วัตรที่ลานพระเจดีย์ ลานต้นโพธิ์ อุปัชฌายวัตร อาจริยวัตร วัตรที่เรือนไฟ ที่โรงอุโบสถ ชั้นธกวัตร ๘๒ มหาวัตร ๑๔ เมื่ออภิสมาจาริกวัตรบริบูรณ์ ศิลก็จะบริบูรณ์^{๔๙}

ข้อนี้ แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของอภิสมาจาริกวัตรด้วย เพราะถ้าบำเพ็ญอภิสมาจาริกวัตรไม่บริบูรณ์ ก็เป็นไปได้ที่จักบำเพ็ญศิลปให้บริบูรณ์ ดังในปฐมมกคารวสูตร ทุติยมกคารวสูตร และมิตตสูตรว่า “เป็นไปได้เลยที่ภิกษุไม่บำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรม (ศิลปบัญญัติที่ว่าด้วยเสขยวัตร) ให้บริบูรณ์ได้, เป็นไปได้เลยที่ภิกษุไม่บำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญศิลปทั้งหลายให้บริบูรณ์ได้”^{๕๐} ในปฐมมกคารวสูตรและทุติยมกคารวสูตรนั้น กล่าวถึงภิกษุที่ไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรง ไม่มีความประพฤติเสมอภาคในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย และในมิตตสูตร กล่าวถึงภิกษุผู้มีมิตรชั่ว มีสหายชั่ว มีเพื่อนชั่ว เสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้มิตรชั่ว และประพฤติตามมิตรชั่ว เหล่านั้นอยู่ ภิกษุผู้ประพฤติเช่นนั้น ไม่สามารถที่จะบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ได้ ซึ่งตรงกันข้ามกับภิกษุผู้มีความเคารพ มีมิตรดี จึงจะสามารถบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์และยังศิลปให้บริบูรณ์ได้

ฉะนั้น โยคีบุคคลผู้บำเพ็ญศิลปให้บริบูรณ์เท่านั้น จึงเรียกว่า ตั้งตนอยู่ในศิลป^{๕๑} เพราะศิลปเป็นเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย^{๕๒} ศิลเป็นที่ตั้งหรือเป็นรองรับไว้ซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย หากไม่มีศิลป คุณธรรมข้ออื่น ๆ มีสมาธิเป็นต้น ก็ไม่อาจเจริญหรือพัฒนาต่อไปได้^{๕๓} การตั้งตนอยู่ในศิลปจึงมีความสำคัญเป็นอันดับต้น ดังพุทธพจน์ในภิกขุสูตร^{๕๔} ว่า “เธอจงทำเบื้องต้นในกุศลธรรมทั้งหลายให้หมดก่อน อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ศิลที่บริสุทธิ์ดีและความเห็นที่ตรง เมื่อใดศิลปของเธอจักบริสุทธิ์ดีและความเห็นจักตรง เมื่อนั้น เธออาศัยศิลป ดำรงอยู่ในศิลปแล้ว พึงเจริญสติปัญญา ๔”

ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร^{๕๕} แสดงศิลปเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรมว่า “ภิกษุผู้หวังจะบรรลุนิพพานัตถะ (มหัคคตธรรมและโลกุตตรธรรม) อันยิ่งกว่าธรรม (กุศลกรรมบถ) ของมนุษย์ พึงชำระศิลปให้หมดจดก่อน” “ฉนวย่อมไม่มีในผู้ศิลปปราศจากศิลป ซึ่งมีความประพฤติน่าเคลือบแคลง มรรคจะมีได้อย่างไร ดังนั้น จึงควรชำระศิลปก่อน”

สรุปว่า การตั้งตนอยู่ในศิลป คือ ความเป็นผู้มีศิลปบริสุทธิ์ ถือเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่จะขาดเสียมิได้ เพราะหากศิลปไม่บริสุทธิ์ การพัฒนาสู่คุณธรรมขั้นสูงกว่า อันได้แก่สมาธิและปัญญา ย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากที่ตั้งตนอยู่ในศิลปแล้วควรสมาทานธุดงค์ควบคู่ไปด้วย ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคแนะนำว่า

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๕๐.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑/๒๔, ๒๕., อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๗/๕๘๖.

^{๕๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาหยาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๕.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๙/๒๑๒., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๘๑/๒๓๖.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๔/๓๐, ๒๘๒., อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๐/๕๑๘., อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๕/๑๓๑., อง.อญจก. (ไทย) ๒๓/๘๑/๔๐๕., อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๓/๕., ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๔๔/๓/-/๓๙๐., ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๔/-/๖๐๖., ขุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๑/-/๒๙๑.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๙/๒๑๒-๒๑๓.

^{๕๕} พระพุทธทศเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดย พระคันธสารากวีวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๑๑.

โดยที่โยคีบุคคลสมาทานเอาศีลแล้วจะต้องทำการสมาทานเอาธุดงค์ต่อไป ทั้งนี้เพื่อที่จะทำคุณทั้งหลายมีความเป็นผู้มีกน้อยและความสันโดษเป็นต้น อันเป็นเครื่องฟ่องแผ้วของศีล และเมื่อโยคีบุคคลทำการสมาทานเอาธุดงค์เช่นนี้แล้ว ศีลของท่านซึ่งถูกชำระล้างมลทินแล้วด้วยน้ำ คือ คุณ มีความเป็นผู้มีกน้อย, ความสันโดษ, ความขัดเกลากิเลส, ความสงัด, ความไม่สัมผัสกิเลส, การปรารภความเพียร, และความเป็นผู้เลี้ยงง่าย เป็นต้น ก็จักเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ด้วยดี กับทั้งพรตทั้งหลายของท่านก็จักสมบูรณ์ด้วย อันโยคีบุคคลผู้มีมารยาททั้งปวงบริสุทธิ์แล้วด้วยคุณ คือ ศีลและพรตอันหาโทษมิได้เช่นนี้ ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์อันเป็นของเก่าแก่ ๓ ประการ (คือ ความสันโดษในจีวร, ความสันโดษในบิณฑบาต, ความสันโดษในเสนาสนะตามมีตามได้) แล้วจักเป็นบุคคลสมควรเพื่อจะบรรลุลอริยวงศ์ประการที่ ๔ ซึ่งได้แก่ ความเป็นผู้ยินดีในภาวนา^{๕๖}

ข้อนี้ แสดงให้เห็นถึงเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันของธุดงค์และศีล ที่คอยส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกันไปสู่ความเป็นผู้ยินดีในภาวนา ฉะนั้น ผู้ตั้งตนอยู่ในศีลแล้วควรสมาทานธุดงค์ควบคู่ไปด้วย

ข. ตัตตมหาปัลลิว เครื่องกังวลใหญ่ ๑๐ ประการ “ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในศีลอันบริสุทธิ์นี้แล้ว พึงตัดปัลลิว (ความห่วงใยกังวล)” ปัลลิวมี ๑๐ ประการ ดังสาธกกล่าวไว้

อวาโส จ กุล ลาโภ	คโณ กมมณฺจ ปญจมี
อหฺธานํ ญาติ อาพาโธ	คนโณ อิทธิติ เต ทส.

ปัลลิว (เครื่องก่อให้เกิดความห่วงใย) เหล่านี้มี ๑๐ ประการ คือ ที่อยู่ ตระกูล ปัจจัยสี่ หมู่คณะ การงาน การเดินทาง ญาติ โรค การเรียนคัมภีร์ และฤทธิ์^{๕๗}

ปัลลิว คือ เครื่องผูกพันหรือห่วงเหนี่ยวเป็นเหตุให้ใจพะวักพะวนห่วงกังวล, เหตุกังวล, ข้อติดข้อง, ปัลลิวที่ผู้จะเจริญกรรมฐานพึงตัดเสียให้ได้ เพื่อให้เกิดความปลอดโปร่งพร้อมที่จะเจริญกรรมฐานให้ก้าวหน้าไปได้ดี^{๕๘} มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. อวาสปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับวัดหรือที่อยู่
๒. กุลปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับตระกูล ญาติ หรืออุปฐาก
๓. ลาภปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับลาภ
๔. คณปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับคณะศิษย์หรือหมู่ชนที่ตนต้องรับผิดชอบ
๕. กรรมปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับการงาน เช่น การก่อสร้าง
๖. อหฺธานปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับการเดินทางไกลเนื่องด้วยกิจธุระ
๗. ญาติปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับญาติหรือคนใกล้ชิดที่จะต้องเป็นห่วงซึ่งกำลังเจ็บป่วย
๘. อาพาธปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับความเจ็บไข้ของตนเอง

^{๕๖} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๘๓.

^{๕๗} พระพุทธทศเถระ, *อภิธัมมวาท*, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๑๓.

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

๙. คันถปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน

๑๐. อิทธิปัลลิว ความกังวลเกี่ยวกับฤทธิ์ของปุถุชนที่จะต้องคอยรักษาไม่ให้เสื่อม

(๑ – ๙) เป็นปัลลิวแก่ผู้ปฏิบัติสมณาวาหา ทั้ง ๑๐ ข้อ เป็นปัลลิวแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา นอกจากนี้ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ก็ถึงการนับเข้าด้วย ในระหว่างการปฏิบัติผ่านลำดับญาณที่ ๔ – ๑๑

ค. แสวงหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน เมื่อตัดปัลลิวทั้ง ๑๐ ประการแล้ว พึงเข้าไปหา กัลยาณมิตรผู้สอนกรรมฐานนั้นเกิด

ปิโย ครุ ภาวนีโย วตฺตา จ วจนฺทโม
 คมภีรณจ ถล กตฺตา โน จญฺฐาเน นิโยชเย.^{๕๙}

พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลตามกาล ผู้สอนกรรมฐานผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ เป็นต้นว่า “ท่านเป็นที่เคารพรัก หนักแน่น น่ายกย่อง อบรมศิษย์ให้ดี ยอมรับคำตักเตือน (จากสหธรรมิกและศิษย์) กล่าวถ้อยคำอันลึกซึ้งและไม่แนะนำในทางผิด เมื่อกระทำวัตรแล้ว พึงเรียนกรรมฐาน ส่วนกัลยาณมิตรนั้นทราบจริตของเธอแล้ว พึงสอนกรรมฐานเกิด”^{๖๐} คุณสมบัติของกัลยาณมิตรผู้สอนกรรมฐาน มี ๗ ประการ คือ

๑. เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ในที่นี้หมายถึงมีลักษณะแห่งกัลยาณมิตร ๘ ประการ คือ

๑) มีศรัทธา คือ เชื่อการตรัสรู้ของพระตถาคต เชื่อกรรมและผลของกรรม

๒) มีศีล คือ เป็นที่รัก เป็นที่เคารพ เป็นที่นับถือของสัตว์ทั้งหลาย

๓) มีสุตะ คือ กล่าวถ้อยคำที่ลึกซึ้งที่สัมปยุตด้วยสัจจะและปฏิจจนูปบาท

๔) มีจาคะ คือ ปราบรณน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่

๕) มีความเพียร คือ ปราบรณความเพียรในการปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่ตนและผู้อื่น

๖) มีสติ คือ มีสติตั้งมั่น

๗) มีสมาธิ คือ มีจิตตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่าน

๘) มีปัญญา คือ รู้อย่างไม่วิปริต ใช้สติพิจารณาคติแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม รู้สิ่งที่เกื้อกูลและสิ่งไม่เกื้อกูลแห่งสัตว์ทั้งหลายด้วยปัญญาตามความเป็นจริง มีจิตเป็นหนึ่งในอารมณ์นั้นด้วยสมาธิ เว้นสิ่งที่ไม่เกื้อกูล ประกอบสิ่งที่เกื้อกูลด้วยความเพียร

๒. เป็นที่เคารพ

๓. เป็นที่ยกย่อง (น่ายศรรเสริญ)

๔. เป็นนักพูด (กล่าวตักเตือน), ผู้ฉลาดในถ้อยคำ (ฉลาดในการใช้คำพูด)

๕. เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ คือ กระทำตามโอวาทที่ท่านให้

๖. เป็นผู้พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ คือ เป็นผู้สามารถชี้แจงถ้อยคำลึกซึ้งที่เกี่ยวกับฌาน วิปัสสนา

มรรค ผล และนิพพาน

๗. ไม่ชักนำในอฐานะ (ในทางที่ไม่สมควร) หมายถึง ป้องกันไม่ให้ทำในสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล มีคติเป็นทุกข์ แต่ชักชวนให้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลมีคติเป็นสุข^{๖๑}

^{๕๙} อง.สตตก. (บาลี) ๒๓/๓๔/๓๓., อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗., พุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๔/-/๑๒๓.

^{๖๐} พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาท, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๓๑๓-๓๑๔.

^{๖๑} อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗., อง.สตตก.อ (ไทย) ๓๗/-/๙๔., พุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๔/-/๑๒๒-๑๒๓.

กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ ประการนี้ เป็นผู้ควรเสพ ควรคบ ควรเข้าไปนั่งใกล้ แม้จะถูกขับไล่ก็ตาม, พระพุทธเจ้าหรือพระรัตนตรัยถือว่าเป็นกัลยาณมิตรและความเป็นผู้มีมิตรสหายดี เพื่อนดีนั้น เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว เพราะกัลยาณมิตรเหล่านั้น สามารถนำพาให้พ้นจากทุกข์ได้ ดังพุทธพจน์ว่า “ดูก่อนอานนท์ กิเลสทั้งหลายที่มีชาติความเกิดเป็นธรรมดา อาศัยเรตถาคตเป็นกัลยาณมิตร ย่อมหลุดพ้นจากชาติดังนี้ ฉันทใด แต่ในที่นี้ บุคคลเมื่อจะหลุดพ้นด้วยอานภาพแห่งสละ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ท่านก็กล่าวว่า บุคคลอาศัยสละนี้ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดังนี้ ก็ฉันทนั้น”^{๖๒}

ข้อที่ว่า ความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียวนั้น พึงทราบโดยปริยายนี้ ด้วยว่า เพราะอาศัยเราผู้เป็นมิตรดี เหล่าสัตว์ผู้มีชาติ (ความเกิด) เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติ ผู้มีชรา (ความแก่) เป็นธรรมดา ย่อม พ้นจากชรา ผู้มีมรณะ (ความตาย) เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ (ความเศร้าโศก) ปรีเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นธรรมดา ย่อม พ้นจากโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส^{๖๓}

กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน ควรได้ในสำนักของพระพุทธเจ้า, พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา, พระอนาคามี, พระสกทาคามี, พระโสดาบัน, ท่านผู้ได้จุตตถมณ, พระวินิจฌยาจารย์ กุลบุตรผู้มีศีลบริสุทธิ์ และตัดปณิโศได้แล้ว เมื่อจะเรียนกรรมฐาน ควรเรียนเอาในสำนักของพระพุทธเจ้าเป็นต้นนี้^{๖๔}

ง. ศึกษากรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตของตน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปริยัติที่เนยบุคคลทั้งหลาย เว้นเสียมิได้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงลำดับวิธีเรียนกรรมฐานไว้ว่า “เมื่อผู้ปฏิบัติเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้มีคุณสมบัติทั้ง ๗ ประการ พึงถวายตัวแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าหรือแก่พระอาจารย์ แล้วพึงทำตนให้เป็นผู้มีอัมภัสสยอันสมบูรณ์และมีอิมิตอันสมบูรณ์ แล้วพึงขอเอาพระกรรมฐาน”^{๖๕} ดังนี้

คำถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า อิมามิ ภควา อตตภาวํ ตุมหากิ ปริจฺจขามิ.

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายอภิปาพรางกายอันนี้ แด่พระพุทธองค์

โทษที่ไม่ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า คือ เมื่อโยคีหลักไปอยู่ที่เสนาสะอันเจียบสงัด ครั้นอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏให้เห็นในคลองแห่งจักขุ ก็ไม่สามารถที่จะยับยั้งตั้งตนอยู่ได้ จะเลี้ยวหนีไปยังแดนหมู่บ้าน เกิดเป็นผู้คลุกคลีกับพวกคฤหัสถ์ ทำการแสวงหาลาภสักการะอันไม่สมควร ก็จะพึงถึงความฉิบหายเสีย

อานิสงส์ของการถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า คือ โยคีบุคคลผู้ได้ถวายตัวแล้ว จะไม่เกิดความหวาดกลัว เมื่อมีอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏให้เห็นในคลองแห่งจักขุ มีแต่จะเกิดความโสมนัสอย่างเดียว โดยที่จะได้เตือนตนว่า พ่อบัณฑิต ก็นานก่อนนั้น เจ้าได้ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้าแล้ว มิใช่หรือ

^{๖๒} ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๓๙/-/-/๑๕.

^{๖๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓/๔., ม.ม.อ. (ไทย) ๑๙/๓/-/๓๙๔.

^{๖๔} ดุราลละเอียตใน วิมหา.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๕๒.

^{๖๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๙๒-๑๙๕.

คำถวายตัวแก่อาจารย์ อิม่าห์ ฆานเต อุตตมวารี ตุมหากัม ปรีจขามิ.

ข้าแต่ท่านอาจารย์ผู้เจริญ กระผมของมอบลวยออตภาพร่างกายอันนี้ แก่ท่านอาจารย์

โทษที่ไม่ถวายตัวแก่อาจารย์ คือ โยคีบุคคลผู้ไม่ได้ถวายตัว ย่อมจะเป็นคนอันใคร ๆ ชัดขวางไม่ได้ ห้ามปรามไม่ได้ บางทีก็จะเป็นคนว่ายากสอนยาก ไม่เชื่อฟังโอวาท บางทีก็จะเป็นคนตามแต่ใจตนเอง อยากไปไหนก็จะไป โดยไม่บอกลาอาจารย์ก่อน โยคีบุคคลเช่นนี้นั้น อาจารย์ก็จะไม่รับส่งเคราะห์ด้วยอาภิสหรือด้วยธรรมะ คือ การสั่งสอน จะไม่ให้ศึกษาวิชาการมาตรฐานอันสุขุมลึกซึ้ง เมื่อเธอไม่ได้รับการส่งเคราะห์ ก็จะไม่ได้ที่พึ่งในพระศาสนา ไม่ช้าไม่นานก็จะถึงซึ่งความเป็นคนทุศีลหรือเป็นคฤหัสถ์ไป

อาภิสซึ่งที่ถวายตัวแก่อาจารย์ คือ โยคีบุคคลผู้ถวายตัวแล้ว จะไม่เป็นคนอันใคร ๆ ชัดขวางไม่ได้ ไม่เป็นคนตามแต่ใจตนเอง จะเป็นคนว่าง่าย มีความประพฤติติดเนื่องอยู่กับอาจารย์ จะมีแต่ความเจริญงอกงามไปพลอยในพระศาสนา

การเรียนกรรมฐานมีสนธิ^{๖๖} คือ ที่ต่อ ๕ อย่าง ภิกษุผู้นั้นควรเป็นผู้มีความประพฤติเบาสมบูรณ์ด้วยวินัยและมรรยาทเข้าไปหาอาจารย์ (กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน) ดังกล่าวแล้ว พึงเรียนกรรมฐาน มีสนธิ ๕ ในสำนักของอาจารย์นั้น ผู้มีจิตอันตนให้ยินดีด้วยวัตรและข้อปฏิบัติ ได้แก่

๑. อุคคหะ คือ การเรียนกรรมฐาน (เรียนหลักกรรมฐานตามแบบแผนหรือตำรา)
๒. ปริปุจฉา คือ การสอบถามกรรมฐาน (สอบถามความหมายและข้อสงสัยให้เสร็จสิ้น)
๓. อุปัญญานะ คือ ความปรากฏแห่งกรรมฐาน (การปรากฏแห่งนิमितกรรมฐานว่า เป็นอย่างนั้น ๆ)
๔. อัปปนา คือ ความแน่วแน่น, ความแน่วแน่นแห่งกรรมฐาน (การที่กรรมฐานจะแน่วแน่นถึงขั้นฌานได้ เป็นอย่างนี้ ๆ)

๕. ลักษณะ ความกำหนดหมาย, ลักษณะแห่งกรรมฐาน (กำหนดสภาพของกรรมฐานว่า กรรมฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้ จะสำเร็จด้วยทำอย่างนี้ ๆ)^{๖๗} ภิกษุเมื่อเรียนกรรมฐาน ซึ่งมีสนธิ ๕ อย่างนี้ แม้ตนเองก็ไม่ลำบาก ไม่ต้องรบกวนอาจารย์ให้ลำบาก เพราะฉะนั้น ควรเรียนอาจารย์ให้บอกแต่น้อย สาธยายตลอดเวลาเป็นอันมาก

วิธีสอนกรรมฐาน อาจารย์ผู้ได้สำเร็จเจโตปริยญาณ พึงตรวจสอบวาระจิตให้ทราบจริยาเสียก่อน สำหรับอาจารย์ที่ไม่ได้สำเร็จเจโตปริยญาณ พึงทราบจริยาโดยสอบถามโยคีบุคคลโดยนัยเป็นต้นว่า เธอเป็นคนจริตอะไร หรือธรรมอะไรบ้างรบกวนเธอมาก หรือเมื่อเธอพิจารณาถึงกรรมฐานข้อไหน จึงมีความผาสุกสบาย หรือจิตของเธออ่อนโยนไปในกรรมฐานข้อไหน ครั้นทราบจริยาแล้ว จึงสอนกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริยาต่อไป

ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร^{๖๘} แสดงกรรมฐาน ๔๐ ที่เหมาะแก่จริต ๖ ประเภท คือ รากจิตริต โทสจิตริต โมหจิตริต สัทธาจิตริต พุทธิจิตริต และวิตกจิตริต จิตเหล่านี้ มี ๖๔ ประเภทโดยนัยคละกัน ได้แก่

๑. กรรมฐาน ๑๑ อย่าง คือ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ เหมาะสมแก่ผู้มีรากจิตริต

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๕๔.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๘๐๘.

^{๖๘} พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๑๕-๓๒๒.

๒. กรรมฐาน ๘ อย่าง คือ อัปปมัญญา ๔ และวิถิกรรมฐาน ๔ (นิลกสิน ปิตกสิน โลหิตกสิน และโอทาทกสิน) เหมาะสมแก่ผู้มีโทสจริต

๓. อานาปานะเพียงอย่างเดียว ในอนุสสติกรรมฐาน พระศาสดาตรัสว่า เหมาะสมแก่ผู้มีโมหะจริตและวิตกจริต

๔. อนุสสติ ๖ ประเภทแรก (พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสสติ) เหมาะสมแก่บุคคลผู้มีศรัทธาจริต

๕. กรรมฐาน ๔ ประเภท คือ มรณานุสสติ อุปमानุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และธาตุ-วัตถาน เหมาะสมแก่ผู้มีพุทธีจริต

๖. กรรมฐานเหล่านี้ คือ อรูปกรรมฐาน ๔ และกสิณที่เหลือ (ปฐวีกสิณ, อาโปกสิณ, เตโชกสิณ, วาโยกสิณ, อาโลกกสิณ และอากาศกสิณ) เหมาะสมแก่ผู้มีจิตทั้งหมัด

สมถกรรมฐานที่กล่าวมานี้แบ่งไว้โดยความเป็นปฏิปักษ์กันโดยตรงและมีความเหมาะสมแก่จริตทั้ง ๖ ประเภทอย่างยิ่ง เหมาะแก่สมถยานิกบุคคล และสมถกรรมฐานนี้ยังเป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาภาวนา ความว่า “กรรมฐานทั้ง ๔๐ อย่างนี้ เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนา สมบัติในภาพและความสุขในปัจจุบัน”

ข้อปฏิบัติของผู้สอนกรรมฐานและข้อปฏิบัติของผู้เรียนกรรมฐาน ท่านแสดงไว้ว่า อาจารย์พึงบอกกรรมฐานแก่ภิกษุผู้เรียนเอากรรมฐานแล้วอยู่ในสำนักของตน ในขณะที่เธอเข้ามาพบทุกครั้ง, และอาจารย์นั้นพึงบอกกรรมฐานแก่ภิกษุผู้ปรารถนาจะเรียนกรรมฐานแล้วไปอยู่ที่อื่น โดยไม่ย่อหรือพิสดารนัก, เมื่อภิกษุเรียนเอากรรมฐานอันเป็นเครื่องย่ำยีกามราคะแล้ว พึงอยู่ในวิหารที่ร่มเย็นเหมาะสมซึ่งเว้นจากโทษ ๑๘ อย่างเสมอ

ในอรรถกถา महाสติปัฏฐานสูตร^{๖๙} แสดงจริตบุคคลผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ ไว้ ๒ ประเภท คือ เวไนยสัตว์ (สัตว์ผู้ควรแก่การแนะนำสั่งสอน) ที่เป็นต้นหาจริตทิฎฐิจริต ผู้เป็นสมถยานิก (ผู้มีสมถะเป็นยาน) และวิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน) ที่เป็นไปโดยส่วนทั้งสอง คือ มีปัญญาอ่อนและปัญญาก้าว ดังนี้

๑. ประเภทจิตบุคคล ผู้มีปัญญาอ่อนและปัญญาก้าว ได้แก่

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐานมีอารมณ์หยาบ เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีต้นหาจริตมีปัญญาอ่อน

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานมีอารมณ์ละเอียด เป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีต้นหาจริตมีปัญญาก้าว

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์ไม่แยกออกมากนัก เป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีทิฎฐิจริต มีปัญญาอ่อน

๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ที่มีอารมณ์แยกออกมาก เป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้มีทิฎฐิจริตมีปัญญาก้าว

๒. ประเภทสมถยานิกและวิปัสสนายานิก ผู้มีปัญญาอ่อนและปัญญาก้าว ได้แก่

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีนิมิตอันจะพึงบรรลุได้โดยไม่ยาก เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นสมถยานิกมีปัญญาอ่อน

^{๖๙} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๗๗-๒๗๘.

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เพราะไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างหยาบ จึงเป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นสมณยานิกมีปัญญากล้า

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์ที่แยกออกไม่มากนัก เป็นทางหมดจด สำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นวิปัสสนายานิกมีปัญญาอ่อน

๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์ที่แยกออกมาก เป็นทางหมดจดสำหรับเวไนยสัตว์ผู้เป็นวิปัสสนายานิกมีปัญญากล้า

จริตบุคคลทั้งสมณยานิกและวิปัสสนายานิก ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ควรสำรวจตนเองก่อนว่า เป็นจริตบุคคลประเภทไหน แล้วเลือกเจริญสติปัฏฐานข้อนั้น คือ ปฏิบัติหนักไปในฐานนั้น ตามจริต ตามความชำนาญ หรือตามกำลังสติปัญญาของตน สรุปได้ ดังนี้

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับต้นทางจริตบุคคล ผู้มีปัญญาอ่อนและสมณยานิกผู้มีปัญญาอ่อน

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับต้นทางจริตบุคคล ผู้มีปัญญากล้าและสมณยานิกผู้มีปัญญากล้า

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับทิวากาลจริตบุคคล ผู้มีปัญญาอ่อนและวิปัสสนายานิกผู้มีปัญญาอ่อน

๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับทิวากาลจริตบุคคล ผู้มีปัญญากล้าและวิปัสสนายานิกผู้มีปัญญากล้า

ในอรรถกถา महाสติปัฏฐานสูตร แสดงเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติปัฏฐานว่า มี ๔ ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ก็เพื่อจะทรงให้เป็นประโยชน์แก่ออกุศลแก่เวไนยสัตว์ คือ สัตว์ผู้ควรแก่การแนะนำสั่งสอนให้สามารถบรรลุมรรค ผล นิพพาน มีความว่า

สติปัฏฐาน มีอันเดียวเท่านั้น โดยเป็นความระลึกและโดยเป็นที่ประชุมลงเป็นอันเดียวกัน มี ๔ ด้วยอำนาจอารมณ์ เปรียบเหมือนพระนครมี ๔ ประตู คนที่มาแต่ทิศตะวันออก นำสิ่งของที่อยู่ทาง ทิศตะวันออก มาเข้าพระนครทางประตูทิศตะวันออก คนที่มาแต่ทิศใต้ ทิศตะวันตกก็เหมือนกัน คนที่มาแต่ทิศเหนือก็นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศเหนือ มาเข้าพระนครทางประตูทิศเหนือ ฉะนั้น ข้ออุปมานี้ก็ฉะนั้น จริตอยู่นิพพานเปรียบเหมือนนคร โลกุตตรมรรคมืองค์แปดเปรียบเหมือนประตูพระนคร สติปัฏฐานมีกายเป็นต้น เปรียบเหมือนทิศทั้งหลายมีทิศตะวันออกเป็นต้น ก็คนที่มาแต่ทิศตะวันออก นำสิ่งของที่อยู่ทางทิศตะวันออก มาเข้าพระนครทางประตูทิศตะวันออก ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติโดยมุขแห่งกายานุปัสสนา เจริญกายานุปัสสนา ๑๔ วิธี ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง ด้วยอริยมรรคที่เกิดจากอานุภาพแห่งการเจริญกายานุปัสสนา ก็ฉะนั้น^{๗๐}

จริตบุคคลทั้งสมณยานิกและวิปัสสนายานิก ผู้เลือกปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ข้อใดข้อหนึ่งเป็นอารมณ์ ที่เหมาะสมกับจริตของตน ย่อมหยั่งลงสู่พระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางเดียวกันได้ทั้งนั้น

^{๗๐} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๗๙.

สรุปกรรมฐาน ๒ อย่าง^{๗๑} ที่เป็นประโยชน์ แก่จิตบุคคลทุกประเภท ทั้งสมถยานิกและวิปัสสนายานิก ได้แก่

๑. สัมปัตตกัมมัญฐาน (กรรมฐานมีประโยชน์ในกุศลธรรมทั้งปวง), กรรมฐานที่ใช้ประโยชน์ได้หรือควรต้องใช้ทุกที่ทุกกรณี คือ ทุกคนควรเจริญอยู่เสมอ ได้แก่ เมตตาและมรณสติ (บางท่านจัดอสุภสัญญาเข้าด้วย)

๒. ปาริหาริกัมมัญฐาน (กรรมฐานควรบริหารรักษา) คือ กรรมฐานที่เหมาะสมแก่จิตของตน เป็นกรรมฐานที่ควรบริหารรักษาไว้เป็นนิตย์, กรรมฐานที่ต้องบริหาร หมายถึง กรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของแต่ละบุคคล ซึ่งเมื่อลงมือปฏิบัติแล้ว จะต้องคอยเอาใจใส่รักษาอยู่ตลอดเวลาให้เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติที่สูงยิ่งขึ้นไป^{๗๒}

สัมปัตตกัมมัญฐาน ที่มาในอรรถกถาวินัยปิฎก มหาวิภังค์^{๗๓} ได้แก่ เมตตา (ที่เจริญไป) ในหมู่ภิกษุเป็นต้น และมรณสติ (การระลึกถึงความตาย), พระอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อสุภสัญญาบ้าง เพราะเหตุนี้ คุณธรรมทั้ง ๓ (เมตตา มรณสติ อสุภสัญญา) นั้น ท่านเรียกว่า สัมปัตตกัมมัญฐาน เป็นกรรมฐานอันกุลบุตรพึงปรารถนา คือ พึงต้องการในที่ทุกสถาน เพราะเป็นธรรมมีอุปการะมาก และเพราะความเป็นปทัฏฐาน แห่งการหมั่นประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความเพียร ตามที่ประสงค์ไป

สัมปัตตกัมมัญฐานนั้น เมื่อเพิ่มพุทธานุสสติเข้าด้วยเป็น ๔ ร่วมเรียกว่า จตุรารักษกัมมัญฐานบ้าง จตุรารักษาบ้าง จตุรารักษบ้าง อารักษกัมมัญฐานบ้าง จตุรารักษา คือ การเจริญภาวนาที่เป็นเครื่องรักษาตัวให้มีใจสงบและตั้งอยู่ในความไม่ประมาท มี ๔ อย่าง คือ พุทธานุสสติภาวนา มรณสติภาวนา อสุภภาวนา และเมตตาภาวนา, ในนวโกวาท เรียกว่า อารักษกัมมัญฐาน คือ กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาตน, กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาผู้ปฏิบัติให้สงบระงับและให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท กัมมัญฐาน ๔ อย่างนี้ ควรเจริญเป็นนิตย์^{๗๔}

สัมปัตตกัมมัญฐาน นี้กล่าวได้ว่า เป็นกรรมฐานที่เหมาะสมกับทั้งสมถยานิกบุคคลและวิปัสสนายานิกบุคคล เพราะเป็นกรรมฐานที่มีประโยชน์ในกุศลธรรมทั้งปวง เป็นธรรมที่มีอุปการะมากเป็นที่ตั้งแห่งความเพียร เป็นเครื่องรักษาตัวให้มีใจสงบและให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ฉะนั้น จึงเป็นกรรมฐานที่ควรเจริญเป็นนิตย์ ก่อนที่จะเจริญวิปัสสนา ก็ควรเจริญสัมปัตตกัมมัญฐานก่อนทุกครั้งไป เพื่อไม่ให้จิตหลุด ห่อถอย ดังพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

พุทธานุสสติ เมตตา จ อสุภ มรณสติ
อิจฺจิมหา จตุรารักษา กาทพุทฺธา จ วิปัสสนา.

โยคีพึงทำอารักษกัมมัญฐาน ๔ คือ พุทธานุสสติ ๑ เมตตา ๑ อสุภะ ๑ มรณสติ ๑ เหล่านี้ก่อนแล้ว พึงทำวิปัสสนา^{๗๕}

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๕๑-๓๕๒.

^{๗๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๘๐๖.

^{๗๓} วิมหา.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๕๑-๓๕๒.

^{๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๕๖, ๕๕๓.

^{๗๕} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๓๗๑.

จ. เว้นจากสถานที่ที่เป็นโทษแก่การปฏิบัติ “เมื่อภิกษุเรียนเอากรรมฐานอันเป็นเครื่องยำยิ
กามราคะแล้ว พึงอยู่ในวิหารที่ร่มเย็นเหมาะสมซึ่งเว้นจากโทษ ๑๘ อย่างเสมอ อันประกอบด้วยองค์
๕ ไม่นิกลัมนิกลาจากหมู่บ้าน”^{๗๖} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๗๗} แสดงวัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ ชื่อว่า
วัดไม่สมควร ได้แก่

๑. มหุตตัม วัดใหญ่ (มีพระมาก ต่างจิตต่างใจ เรื่องมาก และไม่ค่อยสงบ)
 ๒. นวตตัม วัดสร้างใหม่ (ต้องพลอยไปยุ่งงานก่อสร้างกับเขาด้วย)
 ๓. ชินณตตัม วัดที่ชำรุด (มีเรื่องดูเล่มาก)
 ๔. ปณณิสสิตตตัม วัดที่อิงทางหลวง (อาศัยคนมาบ่น)
 ๕. โสณทิม วัดมีสระน้ำ (คนมาชุมนุมกันมาก)
 ๖. ปณณัม วัดมีใบไม้ใช้เป็นผัก
 ๗. ปุပ္ผัม วัดมีไม้ดอก
 ๘. ผลัม วัดมีไม้ผล (คนจะมากันเรื่อย มาเก็บดอกไม้ ขั้วผลไม้ ฯลฯ วุ่นวาย)
 ๙. ปตถนียตา วัดที่มีคนขึ้นมาก (ว่ามีพระวิเศษเป็นต้น คนจะมากันมาก)
 ๑๐. นครสนนิสสิตตา วัดอิงเมือง
 ๑๑. ทารุสนนิสสิตตา วัดที่อิงป่าไม้
 ๑๒. เขตตสนนิสสิตตา วัดที่อิงไร่นา (เป็นถิ่นที่ชาวบ้านทำกิจธุระ การงาน และหาเลี้ยงชีพ)
 ๑๓. วิสภากานัม ปุคคานัม อตถิตา วัดที่มีคนไม่ลงรอยกัน (ยุ่งกับปัญหา)
 ๑๔. ปญฺญสนนิสสิตตา วัดที่อิงท่า (คนมากับรถกับเรือแหวะเรื่องโน้นเรื่องนี้ ไม่ได้สงบ)
 ๑๕. ปจจนตสนนิสสิตตา วัดที่อิงบ้านป่าชายแดน (ที่คนไม่นับถือพระศาสนา)
 ๑๖. รชสิมสนนิสสิตตา วัดที่อิงเขตแดนประเทศ (เขตแห่งอำนาจระหว่าง ๒ รัฐ อาจ
เป็นการเสี่ยงภัย แม้แต่ถูกหาว่าเป็นจารบุรุษ คือ คนสอดแนม)
 ๑๗. อสปปายตา วัดที่ไม่มีความสะดวกสบาย (เป็นที่มียารมณต่าง ๆ รบกวนมาก)^{๗๘}
 ๑๘. กลยาณมิตตานัม อลาโก วัดที่หาอาจารย์ผู้กัลยาณมิตรไม่ได้
- วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้แล ชื่อว่า วัดที่ไม่สมควรแก่
สมาธิภาวนา โยคีบุคคลไม่ควรไปอยู่ ณ วัดเช่นนั้น

ฉ. อยู่ในสถานที่สะดวกสบายแก่การปฏิบัติ วัดใดประกอบด้วยองค์คุณ ๕ ประการ เช่น
ไม่ไกลไม่ใกล้นักแต่โคจรคามเป็นต้น วัดเช่นนี้ จัดเป็นวัดที่สมควรแก่ภาวนา ในเสนาสนสูตรแสดงเสนาสนะ
ที่สมควรแก่ภาวนาและองค์ของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร^{๗๙} ว่า เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ คือ เสนาสนะ

๑. อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก มีทางไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงน้อย
ไม่อึกทึก มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกระทบน้อย

^{๗๖} พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาท, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๓๒๓.

^{๗๗} พระพุทธโฆสะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์
ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๐๔-๒๑๑.

^{๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๘๑๐.

^{๗๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๗๙., อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๙๒., อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๗-๑๙.

๒. เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น มีจีวร ปิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชช
บริขารที่เกิดขึ้นโดยไม่ผิดเคืองเลย

๓. ภิกษุผู้เถระทั้งหลาย เป็นพหูสูต เรียนจบคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัยทรงมาติกาอยู่ใน
เสนาสนะนั้น

๔. ภิกษุนั้นเข้าไปหาภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ในเวลาที่สมควรแล้ว จึงสอบถามไต่ถามว่า
“พุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร”

๕. ภิกษุผู้เถระเหล่านั้น ย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ทำข้อที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย
และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่างแก่ภิกษุนั้น

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ (องค์ของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร) คือ (๑) เป็นผู้มึศรัทธา (๒) เป็น
ผู้มีอาพาธน้อย (๓) เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา (๔) เป็นผู้ปรารภความเพียร (๕) เป็นผู้มึปัญญา อาศัยใช้
สอยเสนาสนะอันประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่นานนักก็จะทำให้แจ้งแจ่มวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ
เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

ข. ตัดขุททกปัลลิว เครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วก็ลงมือปฏิบัติ

ขุททโก ปัลลิวโรปิ ฉินทิตพโพ ปนตถิ เจ
ทีฆา เกสา นขา โลมา ฉินทิตพพา วิภาวินา.

“ควรตัดขุททกปัลลิว เครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ ผู้มึปัญญาควรตัดผม ตัดเล็บ โกนหนวด
ที่ยาวเสียใหม่ให้เรียบร้อย”^{๘๐} เช่น ผม เล็บ และขนที่ยาวพึงโกนหรือตัดเสียให้เรียบร้อย จีวรที่เก่าชำรุด
ก็พึงทำให้มันคงด้วยการปะหรือตามเป็นต้น หรือพึงขุ่น หรือถักเสียให้เรียบร้อย ถ้าที่บาตรเป็นสนิม
ก็พึงระบมบาตรให้มีสี พึงชำระปัดกวาดเตียงและตั้งให้สะอาด ส่วนนี้แสดงถึงอภิสมาจาร (กายบริหาร,
บริหารบริโภค)^{๘๑} ลำดับแห่งบุพพกิจในอรรถกถาสรุปรุคความไว้ว่า

ครั้นเรียนกรรมฐาน ซึ่งมีสนธิ ๕ อย่างนั้นแล้ว ถ้าในอาวาสนั้น มีเสนาสนะเป็นต้น
เป็นที่สบายไซ้ ควรอยู่ในอาวาสนั้นนั่นแล ถ้าในอาวาสนั้น ไม่มีเสนาสนะเป็นที่สบายไซ้
ควรบอกลาอาจารย์ ถ้าเป็นผู้มึปัญญอ่อน ควรไปสิ้นระยะโยชน์หนึ่งเป็นอย่างยิ่ง ถ้าเป็น
ผู้มึปัญญากล้าก็ควรไปแม้อไกล (กว่านั้น) ได้แล้วเข้าไปยังเสนาสนะที่ประกอบด้วยองค์แห่ง
เสนาสนะ ๕ อย่าง เว้นเสนาสนะ ที่มีโทษ ๑๘ อย่าง แล้วพักอยู่ในเสนาสนะนั้น ตัดปัลลิว
หุยมหิมเสีย ฉันทตาหารเสร็จแล้ว บรรเทาความเมาอาหาร ทำจิตให้ร่าเริง ด้วยการอนุสรณ์
ถึงคุณพระรัตนตรัย ไม่หลงลืมกรรมฐานแม้บทหนึ่ง แต่ที่เรียนเอาจากอาจารย์^{๘๒}

ฉะนั้น ก่อนที่จะปฏิบัติสมถกรรมฐานก็ดี วิปัสสนากรรมฐานก็ดี ผู้ปฏิบัติจึงควรที่จะศึกษา
บุพพกิจ ๗ ประการ และถือปฏิบัติตามทุกขั้นตอน เพื่อให้เกิดเป็นประโยชน์สูงสุดต่อการปฏิบัติ
กรรมฐานของตน ทั้งไม่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติและสามารถเข้าถึงมรรค ผล นิพพานได้โดยเร็ว

^{๘๐} พระพุทธทศเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๒๔.

^{๘๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์
ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๑๓.

^{๘๒} ดุราละเยียดโน วิมหา.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๕๔, ๓๖๘.

นอกจากนี้ ในขณะที่ปฏิบัติกรรมฐานอยู่นั้น ควรเว้นหรือหลีกเลี่ยงจากสภาพแวดล้อมที่ไม่เอื้อประโยชน์ต่อการปฏิบัติ และพฤติกรรมการทำ พูด คิดอันไม่เป็นสัปปายะต่อการปฏิบัติ เรียกว่า เว้นอัสปายะ, ควรเลือกอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เอื้อประโยชน์ต่อการปฏิบัติ และทำ พูด คิดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติกรรมฐานของตน เรียกว่า เสพสัปปายะ, สัปปายะ คือ สบาย, สภาพเอื้อ, สภาวะที่เกื้อหนุน, สิ่ง สถาน หรือบุคคล ซึ่งเป็นที่สบาย เหมาะกัน เกื้อกูล หรือเอื้ออำนวย โดยเฉพาะที่ช่วยเกื้อหนุนการบำเพ็ญและรักษาสมาธิ^{๘๓} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๘๔} และอภิธัมมัตถสังคหะ^{๘๕} แสดงไว้ว่า

๑. อาวาส ที่อยู่อาศัยที่สมควรและไม่สมควร
๒. โจร ทางโจจร (หมู่บ้านหรือท้องถื่นที่จะไปปณิชนา) ที่สมควรและไม่สมควร
๓. ภัตต คำพูด การสนทนา ถ้อยคำที่สมควรและไม่สมควร เว้นดิรัจฉานกถา ๓๒ อย่าง และวิคคาหิกกถา ๑๔ อย่าง ซึ่งเป็นถ้อยคำที่ไม่เป็นประโยชน์, เป็นถ้อยคำที่ขัดขวางมรรค ผล นิพพาน, พูดแต่ถ้อยคำที่ไม่เป็นอุปสรรคขัดกับมรรค ผล นิพพาน มีกถาวัตถุ ๑๐ ประการ
๔. บุคคล บุคคลที่สมควรและไม่สมควร ที่จะเข้าไปคลุกคลีสนทนาด้วย
๕. โภชน อาหารที่สมควรและไม่สมควร ที่จะทำให้จิตใจชุ่มชื่น ตั้มนั่น
๖. อุตุ ฤดู อากาศเป็นที่สบายและไม่สบาย ไม่หนาวเกินไป ไม่ร้อนเกินไป
๗. อิริยาปถ อิริยาปถเป็นที่สบายและไม่สบาย ที่จะส่งเสริมให้จิตแจ่มใสสงบระงับนิรณ

สรุปว่า สภาพแวดล้อม ความเป็นอยู่ และพฤติกรรมในการทำ พูด คิดเหล่านี้ มีอิทธิพลที่จะส่งผลดีและผลเสียต่อการปฏิบัติได้ ฉะนั้น ผู้หวังความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติกรรมฐาน ควรเลือกเสพสัปปายะ เว้นอัสปายะ และถือปฏิบัติตามบุพพกิจ ๗ ประการให้ครบถ้วนทุกขั้นตอน

๒.๒.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร เป็นสูตรที่ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานสูตรใหญ่ กล่าวถึงหลักการและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นทางปฏิบัติทางเดียว (เอกายนมรรค) เป็นเส้นทางเดียวที่จะนำไปสู่มรรค ผล นิพพาน เป็นพระสูตรที่ตรัสแสดงแก่พุทธบริษัททั้ง ๔ ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกาชาวแคว้นกुरुผู้ถึงพร้อมด้วยกำลังกาย กำลังใจ และกำลังสติปัญญา ณ นิคมของชาวกुरु ชื่อกัมมาสัมมะ แคว้นกुरु ซึ่งเป็นแคว้นที่สมบูรณ์พร้อมด้วยสัปปายะ อันเป็นปัจจัยอุดหนุนให้พุทธบริษัทชาวกुरु สามารถรู้ทั่วถึงพระธรรมเทศนาอันลึกซึ้งนี้ได้ เนื้อความแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร^{๘๖} ว่า

เอกายโน อย ภิกขเว มคโค สตตาน วิสุทธียา โสภปริเทวาน สมตักกมย ทุกขโทมนสฺसानํ
อตถงคมา ยายสฺส อธิคมา ย นินฺพพานสฺส สจฺฉิกิริยา ย ทิทฺถ จตฺตารอ สติปัฏฐานา ฯ

^{๘๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๔๓๖.

^{๘๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๒๐.

^{๘๕} พระอนรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: หก. ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒๕.

^{๘๖} ดุราละเยียดโน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๕., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโหมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ สติปัฏฐาน ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโหมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโหมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโหมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโหมนัสในโลกได้

สรุปความว่า สติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ การพิจารณาเห็นกาย เวทนา จิต และธรรม ด้วยความเพียร สัมปชัญญะ และสติ อันเป็นองค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน จึงจะสามารถกำจัดอภิชฌาและโหมนัสในโลกได้ และสติปัฏฐาน ๔ นี้ เป็นทางปฏิบัติทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโหมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน

ก. นิยามความหมายของสติปัฏฐาน

ในอรรถกถาสติปัฏฐานสูตร^{๘๗} แปลและให้ความหมาย สติปัฏฐานว่า สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติหรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน คำว่า สติปัฏฐานทั้งหลาย ได้แก่ สติปัฏฐาน ๓ คือ (๑) อารมณ์แห่งสติ (๒) ความที่พระบรมศาสดาทรงล่วงเลยความยินร้ายและยินดีในพระสาวกทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติในสติปัฏฐาน ๓ อย่าง (๓) ตัวสติ (สติข้อนี้ที่ทรงหมายเอาในมหาสติปัฏฐานสูตร)

มีอรรถาธิบายว่า ก็สติเท่านั้น เรียกว่า สติปัฏฐาน ได้ในบาลี (สังยุตตนิกาย มหาวรรค) เป็นต้นว่า “สติปัฏฐาน ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังสัมโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ ดังนี้” คำนี้มีความดังนี้ ธรรมชาติใดตั้งอยู่ทั่ว อธิบายว่า เข้าไปตั้งมั่น คือ เล่นเป็นไป เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปฏฐาน สตินั้นเอง ชื่อว่า สติปัฏฐาน, อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า สติ เพราะอรรถว่า ระลึกได้ ที่ชื่อว่า ปฏฐาน เพราะอรรถว่า เข้าไปตั้งไว้ เพราะฉะนั้น สตินั้นด้วย ปฏฐานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สติปัฏฐาน ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาสติปัฏฐานอันนี้

พระไตรปิฎกนิสสยะ^{๘๘} ให้ความหมายและขยายความตามนัยอรรถกถาว่า คำว่า สติปัฏฐาน (สติ ศัพท์ + ปฏฐาน ศัพท์) โดยทั่วไปมีความหมาย ๓ อย่าง คือ (๑) สติโคจร อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งสติ (๒) คุณธรรมกล่าว คือ การล่วงพ้นความรักและความเกลียดชังในศิษย์อันบุคคลผู้เป็นครูพึงมีสติตั้งไว้ (๓) สติ หมายถึง สติเจตสิกที่ทำหน้าที่ตามระลึกรู้อารมณ์กรรมฐาน สติปัฏฐานในความหมายข้อที่ ๓ นี้ เป็นความหมายที่ประสงค์เอาในมหาสติปัฏฐานสูตร มีความอธิบายสรุปว่า

^{๘๗} ที่.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๕๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/-/๖๕๖.

^{๘๘} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ [ฉบับพิเศษ] พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓-๔.

คำว่า สติปัญฐาน ว่า สติ ศัพท์ + อุปปัญฐาน ศัพท์ สติในที่นี้ แปลได้หลายระดับ คือ ตั้งแต่ระดับการปฏิบัติเบื้องต้น เช่น การมีสติ กล่าวคือ การระลึกรู้อารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้นได้, การกำหนดรู้ทันอารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้นได้และระดับการปฏิบัติขั้นสูง เช่น การรู้แจ้งในอารมณ์ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ส่วนคำว่า ปัญฐาน ในที่นี้แปลว่า การตั้งไว้โดยแนบแน่นอย่างต่อเนื่อง เมื่อรวมสติกับปัญฐานเข้าด้วยกัน จึงได้ความว่า “การตั้งสติไว้โดยแนบแน่นอย่างต่อเนื่องในอารมณ์กรรมฐาน”

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๘๙} ให้ความหมายของสติปัญฐานว่า สติปัญฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ คือ มีสติกำกับอยู่บ้าง ฯลฯ ว่าโดยหลักการก็คือการใช้สติหรือวิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีที่สุด

พระคันธสาราภังค์ สรุปความ “สติปัญฐาน” หมายถึง การกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน โดยจดจ่อสภาวะธรรมปัจจุบันในแต่ละขณะอย่างต่อเนื่อง^{๙๐}

สรุปว่า คำว่า สติปัญฐาน ในมหาสติปัญฐานสูตร หมายถึงสติ คือ สติเจตสิกที่ทำหน้าที่ตามระลึกรู้อารมณ์กรรมฐาน สติปัญฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติหรือการตั้งสติไว้โดยแนบแน่นอย่างจดจ่อต่อเนื่องในอารมณ์กรรมฐาน

ข. ขยายความหลักการปฏิบัติเบื้องต้น

ในอรรถกถาได้อธิบายขยายความหลักการปฏิบัติสติปัญฐาน ๔ หมวดกายนุปัสสนา ในบทว่า กายะ กายานุปัสสี วิหริตี อาตปปี สมปะชาโน สติมา วินยเย โลเก อภิขณาโหมนสสํ แปลว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโหมนัสในโลกได้^{๙๑} ดังนี้

มีอรรถาธิบายว่า บทว่า อนุปัสสี ความว่า อนุปัสสนาในค่านั้นเป็นอย่างไรรู้ ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียก อนุปัสสนา บุคคลได้ประกอบแล้ว ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอนุปัสสนานี้ เหตุฉะนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่า อนุปัสสี (อนุปัสสนา ๗)

บทว่า วิหริตี แปลว่า เป็นอยู่ เป็นไปอยู่ รักษาอยู่ ดำเนินไปอยู่ ให้อัตตภาพดำเนินไปอยู่ เทียวไปอยู่ เหตุฉะนั้น จึงเรียกว่า วิหริตี (อยู่กับอารมณ์ปัจจุบันขณะ)

จริงอย่างนั้น ภิกษุผู้ปฏิบัติ ปฏิบัติ คือ พิจารณาเห็นกายในกายรูปนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายอันนี้ โดยเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่เห็นโดยเป็นของเที่ยง พิจารณาเห็นโดยเป็นทุกข์ ไม่ใช่เห็นโดยเป็นสุข, พิจารณาเห็นโดยมีใช้ตัวตน ไม่ใช่เห็นเป็นตัวตน, ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๗ ประการ มีพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง การพิจารณาเห็นทุกข์ การพิจารณาเห็นอนัตตา การพิจารณาเห็นความเปื้อนหนาย การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด การพิจารณาเห็นความดับ การพิจารณาเห็นความสละคืน ย่อมเปื้อนหนาย มีใช้ยินดี ย่อมคลายกำหนด มีใช้กำหนด ย่อมดับทุกข์ มีใช้ก่อทุกข์ ย่อมสละ มีใช้ยึดถือ

^{๘๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๗๖๔.

^{๙๐} พระคันธสาราภังค์, **โพธิปักขิยธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๑.

^{๙๑} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๕., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

ภิกษุ นั้นเมื่อพิจารณาเห็นกายอันนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญา ความสำคัญว่าเที่ยงเสียได้, เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่ใช่วัตถุ ย่อมละทุกขสัญญา ความสำคัญว่าเป็นสุขเสียได้, เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่ใช่ตัวตน ย่อมละอัตตสัญญา ความสำคัญว่าเป็นตัวตนเสียได้, เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีเสียได้, เมื่อคลายกำหนด ย่อมละความกำหนดเสียได้, เมื่อดับทุกข์ ย่อมละเหตุเกิดทุกข์เสียได้, เมื่อสละย่อมละความยึดถือเสียได้

เมื่อพระพุทธองค์มีพุทธประสงค์จะแสดงธรรมที่มีอานุภาพทำให้กัมมัญฐานสำเร็จ ซึ่งเรียกว่า องค์ประกอบเชิงคุณสมบัติของการเจริญสติปัฏฐาน จึงได้ตรัสว่า อาตปปี สติมา สัมปะชาโน หมายความว่า ธรรม ๓ ประการ คือ วิริยะ ญาณะ สติ นี้ท่านเรียกว่า สัมปโยคังคะ (องค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน) ด้วยเหตุนี้ พึงทราบว่าการเจริญสติปัฏฐานใด ๆ หากไม่มีคุณธรรมเหล่านี้ประกอบอยู่ การเจริญสติปัฏฐานนั้นก็จะไม่สำเร็จ^{๙๒} องค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน^{๙๓} ได้แก่

๑. อาตปปี มีความเพียร มีอรรถว่า สภาพใด ย่อมแผดเผากิเลสทั้งหลายในภพทั้ง ๓ เหตุ นั้นสภาพนั้น ชื่อว่า อาตปปะ แผดเผากิเลส คำนี้เป็นชื่อของความเพียร ความเพียรของผู้นั้นมีอยู่ เหตุ นั้น ผู้ นั้น ชื่อว่า อาตปปี มีความเพียร (ที่สามารถแผดเผากิเลสให้เหือดแห้งได้)

๒. สัมปะชาโน มีสัมปชัญญะ คือ ผู้ประกอบด้วยความรู้ที่รู้ว่าสัมปชัญญะ (ผู้รู้โดยประการต่าง ๆ ด้วยตนเอง อย่างทั่วถึงโดยไม่ผิดเพี้ยน)

๓. สติมา มีสติ คือ ประกอบด้วยสติกำกับกาย ก็ภิกษุรูปนี้กำหนดอารมณ์ด้วยสติพิจารณาเห็นด้วยปัญญา ธรรมดว่าปัญญาพิจารณาเห็นของผู้เว้นจากสติ ย่อมมีไม่ได้

ความสำคัญของความเพียร สัมปชัญญะ และสติ หากขาดองค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐานเหล่านี้ ข้อใด ข้อหนึ่ง การเจริญสติปัฏฐานนั้น ย่อมไม่สำเร็จ เพราะความท้อแท้ภายในย่อมทำอันตรายแก่ผู้ไม่มีความเพียร, ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ ย่อมหลงลืมในการกำหนดอุบายในการงดเว้นสิ่งที่มีใช่อุบาย, ผู้มีสติหลงลืมแล้ว ย่อมไม่สามารถในการกำหนดอุบายและในการสละสิ่งที่ไม่ใช่อุบาย ด้วยเหตุ นั้น กัมมัญฐาน นั้น ของภิกษุ นั้น ย่อมไม่สำเร็จ

พระไตรปิฎกนิสสยะ^{๙๔} ให้ความหมาย อาตปปี สัมปะชาโน สติมา ไว้ว่า

๑. อาตปปี หมายถึง สัมมปปธานสมังคิบุคคล กล่าวคือ นักปฏิบัติผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรขึ้นสัมมปปธาน

๒. สัมปะชาโน ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ให้ความหมายไว้โดยหลากหลายตามอำนาจของคำอุปสัค ดังนี้

๑) ผู้รู้โดยถูกต้อง โดยไม่ผิดเพี้ยน และโดยประการต่าง ๆ หมายถึง ผู้รู้พร้อมด้วยวิจารณญาณปัญญา

๒) ผู้รู้แจ้งแทงตลอด เสมอต้นเสมอปลายด้วยประการต่าง ๆ

๓) ผู้รู้โดยไม่ผิดเพี้ยนอย่างทั่วถึงด้วยประการต่าง ๆ, ผู้รู้โดยประการต่าง ๆ ด้วยตนเอง

๔) ผู้รู้ธรรมวิเศษอย่างทั่วถึง ด้วยลักษณะที่พิเศษ

^{๙๒} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๖.

^{๙๓} ตูรายละเอียดยใน ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๘๔-๒๘๕.

^{๙๔} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๖

๕) การรู้ทุกสัดส่วนโดยไม่ผิดเพี้ยนโดยเสมอดันเสมอปลายด้วยประการต่าง ๆ

๖) ผู้รู้

๗) ผู้ที่รู้แล้ว ผู้ที่กำลังรู้อยู่

๓. สติมา หมายถึง สติปัญญาอันมีบุคคล กล่าวคือนักปฏิบัติผู้ถึงพร้อมด้วยสติอันมั่นคง อยู่ในอารมณ์กัมมฐานอย่างต่อเนื่อง หมายความว่า เมื่อโยคีมีสติอย่างต่อเนื่องแล้ว จึงจะสามารถใช้สัมปชัญญะ กล่าวคือ ปัญญาพิจารณาอารมณ์นั้น ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์เป็นต้นได้ ดังนั้น พึงทราบว่า ผู้ที่ปราศจากสตินี้ จะไม่สามารถเข้าถึงอนุสสนาญาณได้

สรุปว่า ผู้ที่มีความเพียรอย่างยิ่งยวด มีสติอย่างต่อเนื่องในอารมณ์กัมมฐานเท่านั้น จึงจะได้สัมปชัญญะ หรืออนุสสนาญาณ หรือวิปัสสนาญาณ ด้วยเหตุนี้ ธรรม ๓ ประการ คือ อาตาปิตต (ความเป็นผู้มีวิริยะ) สมปชฌ (ความเป็นผู้มีสัมปชัญญะหรือญาณ) สติมตา (ความเป็นผู้มีสติ) จึงถือว่าเป็นคุณสมบัติที่นำมาซึ่งความสำเร็จในการเจริญสติปัญญาอย่างแท้จริง

ภายหลังจากที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงองค์ประกอบของการเจริญสติปัญญา ๓ ประการแล้ว เพื่อจะทรงแสดงองค์แห่งการละ จึงตรัสว่า “กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้” มีอรรถาธิบาย^{๙๕} ว่า คำว่า กำจัดหรือนำออกเสีย หมายความว่า นำออกเสีย ด้วยการนำออกชั่วขณะหรือด้วยการนำออกด้วยการข่มไว้ เหตุที่ยังไม่ได้หมายเอาถึงขั้นสมุจเฉตปหานะ เพราะเป็นช่วงที่กำลังแสดงอุปายของการปฏิบัติแก่ผู้ที่ปรารถนาจะบรรลุ

คำว่า ในโลก คือ ในกาย เพราะอรรถว่า ขำรุดทรุดโทรม, โลก คือ อุปาทานชั้น ๕ อภิชมา และโทมนัส มิใช่ผู้ปฏิบัติจะละได้ในอารมณ์เพียงกายเท่านั้น แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็ละได้เหมือนกัน พึงทราบโดยนัยนี้

คำว่า อภิชมา คือ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความดีใจ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต นี้เรียกว่า อภิชมา

คำว่า โทมนัส คือ ความไม่สำราญทางใจ ทุกข์ทางใจ ฯลฯ เวทนาที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแก่สัมผัสทางใจ นี้เรียกว่า โทมนัส

พึงเห็นการเชื่อมความดังนี้ว่า นำออกเสียซึ่งอภิชมาและโทมนัสในโลกนั้น ก็เพราะในนี้ กามฉันทร่วมเข้ากับศัพท์ว่า อภิชมา พยาบาทรวมเข้ากับศัพท์ว่า โทมนัส ฉะนั้น

จึงควรทราบว่า ทรงอธิบายการละนิर्वรณด้วยการทรงแสดงธรรมอันเป็นคู่ที่มีกำลังนับเนื่องในนิर्वรณ แต่โดยพิเศษ ในที่นี้ ตรัสการละความยินดีที่มีกายสมบัติเป็นมูลด้วยการกำจัดอภิชมา ตรัสการละความยินร้ายที่มีกายวิบัติเป็นมูล ด้วยการกำจัดโทมนัส, ตรัสการละความยินดียิ่งในกาย ด้วยการกำจัดอภิชมา, ตรัสการละความไม่ยินดียิ่งในการเจริญกายานุสสนา ด้วยการกำจัดโทมนัส, ตรัสการละกายของผู้นั่งซึ่งภาวะว่างาม เป็นสุข เป็นต้น ที่ไม่มีจริงในกาย ด้วยการกำจัดอภิชมา, และตรัสการละการเอาออกไปซึ่งภาวะที่ไม่งาม เป็นทุกข์ เป็นต้น ที่มีอยู่จริงในกาย ด้วยการกำจัดโทมนัส, ด้วยพระดำรัสนั้น เป็นอันทรงแสดงอานุภาพของความเพียรและความเป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรของพระโยคาวจร

^{๙๕} ตูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๘๕-๒๘๗.

แท้จริง อานุภาพของความเพียรนั้น ก็คือเป็นผู้หลุดพ้นจากความยินดียินดีร้าย ครอบงำความไม่ยินดีและความยินดี และเว้นจากสิ่งที่ไม่จริงและนำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง ก็พระโยคาวจรนั้น เป็นผู้หลุดพ้นจากความยินดียินดีร้าย เป็นผู้ครอบงำความไม่ยินดีและความยินดี ไม่ใส่สิ่งที่ไม่จริงไม่นำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง จึงชื่อว่า เป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรด้วยประการฉะนี้

อีกนัยหนึ่ง ตรัสกัมมัญฐานด้วยอนุปัสสนา ในคำที่ว่า กายะ กายานุปัสสี พิจารณาเห็นกายในกาย ตรัสการบริหารกายของพระโยคาวจรบำเพ็ญกัมมัญฐาน ด้วยวิหารธรรมที่กล่าวไว้แล้ว ในคำนี้ว่า วิหริติ อยู่ ก็ในคำเป็นต้นว่า อาตปปี มีความเพียร พึงทราบทั่ว ตรัสความเพียรชอบด้วยอาตปปี ความเพียรเครื่องเผากิเลส, ตรัสกัมมัญฐานที่ทำให้สำเร็จประโยชน์ทั่ว ๆ ไป หรืออุบายเครื่องบริหารกัมมัญฐานด้วยสติสัมปชัญญะ หรือตรัสสมณะที่ได้มาด้วยอานาจกายานุปัสสนา, ตรัสวิปัสสนาด้วยสัมปชัญญะ, ตรัสผลแห่งภavanaด้วยการกำจัดซึ่งอภิชฌาและโทมนัส

อรรถาธิบายในหมวดเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา มีอรรถาธิบายในเบื้องต้นเช่นกับหมวดกายานุปัสสนาดังกล่าวมาแล้ว ส่วนความแปลกกันในรายละเอียดเกี่ยวกับหลักการและวิธีการปฏิบัติจะได้อธิบายเป็นลำดับ ดังต่อไปนี้

ค. วิธีการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔

ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงวางหลักปฏิบัติสติปัฏฐานไว้ ๒๑ ปัพพะ^{๙๖} คือ กายานุปัสสนา ๑๔ ปัพพะ, เวทนานุปัสสนา ๑ ปัพพะ, จิตตานุปัสสนา ๑ ปัพพะ, และธัมมานุปัสสนา ๕ ปัพพะ, นับโดยพิสดาร มี ๔๔ ปัพพะ ดังนี้

๑. กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย) มี ๑๔ ปัพพะ คือ (๑) อานาปานปัพพะ ได้แก่ การกำหนดลมหายใจเข้า ลมหายใจออก (๒) อิริยาปถปัพพะ หมวดอิริยาบถ ๔ ได้แก่ เดิน ยืน นั่ง นอน (๓) สัมปชัญญะปัพพะ ได้แก่ ก้าวไป การถอยกลับ, การแลไปข้างหน้า เหลียวไปข้างซ้าย เหลียวไปข้างขวา, คู้แขนเข้า เหยียดแขนออก, กิริยาที่นุ่งผ้า ห่มผ้าและใช้เครื่องใช้สอยอื่น ๆ, การเคี้ยว การกิน การดื่ม, การถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะ, อาการเดิน ยืน นั่ง นอน จะหลับ เวลาที่ตื่นขึ้น การพูด การนั่ง (๔) ปฏิภูมณสิกการปัพพะ หมวดมนสิการสิ่งปฏิภูม ได้แก่ อาการ ๓๒ มี ผล ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น (๕) ธาตุมณสิกการปัพพะ หมวดมนสิการธาตุ ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม (๖ – ๑๔) นวสีวลิกปัพพะ หมวดป้าช้า ๙ ปัพพะ ได้แก่ อสุภะที่ตายได้เพียง ๑ วัน ๒ วัน เป็นต้น

๒. เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา) ๑ ปัพพะ (หรือ ๙ ปัพพะ) ได้แก่ สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, อทุกขมสุขเวทนา, สุขเวทนามีอามิส (เจืออามิส), สุขเวทนาไม่มีอามิส, ทุกขเวทนามีอามิส, ทุกขเวทนาไม่มีอามิส, อทุกขมสุขเวทนามีอามิส, อทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส

๓. จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต) ๑ ปัพพะ (หรือ ๑๖ ปัพพะ) ได้แก่ จิตมีราคะ, จิตไม่มีราคะ, จิตมีโทสะ, จิตไม่มีโทสะ, จิตมีโมหะ, จิตไม่มีโมหะ, จิตหดหู่, จิตฟุ้งซ่าน, จิตเป็นมหัคคตะ, จิตไม่เป็นมหัคคตะ, จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า, จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า, จิตหลุดพ้น, จิตไม่หลุดพ้น

๔. ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรม) ๕ ปัพพะ ได้แก่ นิรวรณ ๕, อุปาทานขันธ ๕, อายตนะ ๑๒, โพชฌงค์ ๗, อริยสัจจะ ๔

^{๙๖} ที่.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๕๕๘., ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๓๖๙.

๑. กายานุปัสสนา การพิจารณากาย คือ รูปชั้น ๕ มีวิธีการปฏิบัติ ๑๔ ปัพพะ ดังนี้

ปัพพะที่ ๑ อานาปานปัพพะ หมวดอานาปานสติ การกำหนดลมหายใจเข้า ลมหายใจออก มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

ไปสู่ปากก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก

- ๑) เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว
- ๒) เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกยาว
- ๓) เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้น
- ๔) เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้น
- ๕) สำเนียงกว่า เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า
- ๖) สำเนียงกว่า เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก
- ๗) สำเนียงกว่า เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า
- ๘) สำเนียงกว่า เราระงับกายสังขาร หายใจออก

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๙๗}

ขยายความอานาปานปัพพะตามอรรถกถาสมุทฺติปิฎกสูตร^{๙๘} ไว้เป็นเบื้องต้น เพื่อเป็นแนวทางการศึกษาและเทียบเคียงในปัพพะอื่น ๆ เพราะในตอนท้ายของแต่ละปัพพะ จะมีหลักการและวิธีการพิจารณาที่เหมือนกันอยู่ทุกปัพพะ โดยสังเขป ดังนี้

คำว่า พิจารณาเห็นกายในกายภายใน คือ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกของตนอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก คือ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกของคนอื่นอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอก คือ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกของตนตามกาลและของคนอื่นตามกาล ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกาลที่ภิกษุนั้นไม่หยุดกัมมัญฐานที่คล่องแคล่ว ให้กาย คือ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกไปมาอยู่ ก็กิจทั้งสองนี้ ย่อมไม่ได้ในเวลาเดียวกัน

คำว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกาย ความว่า ลมอาศัยสูบของช่องทอง ๑ ลูกสูบ ๑ ความพยายามอันเกิดแต่ลูกสูบนั่น ๑ จึงจะสัญญาไปมาได้ฉันทใด กาย คือ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกก็อาศัยรัชกาย ๑ ช่องจุมูก ๑ จิต ๑ ของภิกษุ จึงสัญญาไปมาได้ ฉันทนั้น ภิกษุเห็นธรรมมีกายเป็นต้น ซึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา ท่านเรียกว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกาย

^{๙๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

^{๙๘} ตูรายละเอียดยใน ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๔๖-๒๔๗.

คำว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ ความว่า เมื่อสูบลูกนำออกไปแล้ว เมื่อลูกสูบแตกแล้ว เมื่อความพยายามอันเกิดแต่ลูกสูบนั้นไม่มี ลมนั้นย่อมเป็นไปไม่ได้ ฉันทไเมื่อกายแตกแล้ว เมื่อช่องจมูกถูกกำจัดเสียแล้ว และเมื่อจิตดับแล้ว ชื่อว่า กาย คือ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ ฉันทนั้นเหมือนกัน ภิกษุผู้เห็นอยู่อย่างนี้ว่า ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกดับ เพราะกายเป็นต้นดับ ดังนี้ ท่านเรียกว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หมายความว่า พิจารณาเห็นความเกิดตามกาล ความดับตามกาล

ในการพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและเหตุดับ ในหมวดกายานุปัสสนาจะมีความแตกต่างจากหมวดเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา โดยความเป็นรูปและนามในชั้น ๕ กายานุปัสสนาจะเป็นการพิจารณาเห็นเหตุเกิดดับของรูปชั้น เวทนานุปัสสนาจะพิจารณาเห็นเหตุเกิดดับของเวทนาชั้น จิตตานุปัสสนาจะพิจารณาเห็นเหตุเกิดดับของวิญญาณชั้นเป็นต้น พึงเทียบเคียงดูในอุทฺตยัพพญาณนิเทศ^{๙๙} และคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๐๐}

คำว่า มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ ความว่าสติของภิกษุนั้นเข้าไปตั้งเฉพาะอย่างนี้ว่า กายแลมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ตน ไม่ใช่ของตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร

คำว่า ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น คำว่า เพียงเท่านั้น นี่เป็นเครื่องกำหนดเขตแห่งประโยชน์ ท่านอธิบายว่า สติที่เข้าไปตั้งอยู่นั้น หาใช่เพื่อประโยชน์อย่างอื่นไม่ ที่แท้ก็เพียงเพื่อประโยชน์สักว่าความรู้ คือ ประมาณแห่งความรู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปและประมาณแห่งสติเท่านั้น อธิบายว่าเพื่อความเจริญแห่งสติสัมปชัญญะ

คำว่า ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่, ไม่ถูกกิเลส อาศัยอยู่ ความว่าไม่ถูกกิเลสอาศัย ด้วยอำนาจแห่งกิเลสเป็นที่อาศัย คือ ตัณหาและทิฏฐิอยู่

คำว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ความว่า ไม่ถือสิ่งไร ๆ ในโลก คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณว่า นี่เป็นตัวของเรา นี่มีในตัวของเรา

ปัพพะที่ ๒ อริยาปถปัพพะ หมวดอริยาปถ ๔ ได้แก่ เติณ ยิน นัง นอน มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

๑) เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า เราเดิน

๒) เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า เรายืน

๓) เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า เรานั่ง

๔) เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า เรานอน เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่ โดยอาการนั้น ๆ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ฯลฯ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๑๐๑}

^{๙๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙-๕๐/๗๗-๘๑.

^{๑๐๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๐๕๖-๑๐๕๘.

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

ในหมวดอริยาบถ ๔ นี้ ใช้ในการเจริญวิปัสสนาอย่างเดียว จะเพ่งให้เกิดมานไม่ได้, ในขณะที่เดิน โยคีพึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะเคลื่อนไหวทุกอย่างก้าวด้วยการมีสติรู้ว่า “เดิน” หรือ “ย่าง” หรือ “ยก ย่างเหยียบ” เมื่อสมาธิแก่กล้าแล้ว โยคีจะสามารถรู้จิตที่ต้องการจะเดินได้อีกด้วย โดยได้รู้ว่าการจิตที่ต้องการจะเดินได้เกิดขึ้นก่อน แล้วจึงเกิดอาการเคลื่อนไหวตามมา^{๑๐๒}

ปัพพะที่ ๓ สัมปชัญญะปัพพะ หมวดสัมปชัญญะ ๗ มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

- ๑) ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ
- ๒) ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหลียวดู
- ๓) ทำความรู้สึกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก
- ๔) ทำความรู้สึกตัวในการครองสังขาริ บาตร และจีวร
- ๕) ทำความรู้สึกตัวในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม
- ๖) ทำความรู้สึกตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ

๗) ทำความรู้สึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ฯลฯ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๑๐๓}

ในหมวดสัมปชัญญะ ๗ นี้ ใช้ในการเจริญวิปัสสนาอย่างเดียว จะเพ่งให้เกิดมานไม่ได้, ในสัมปชัญญะปัพพดังกล่าว มีการก้าวไป การถอยกลับ เป็นต้น เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าขึ้น จะทำให้รู้ถึงจิตที่ต้องการจะก้าวหรือถอย พร้อมทั้งสภาวะการก้าวหรือถอยที่เป็นสภาวะเคลื่อนไหวอย่างชัดเจนปราศจากบุคคล ตัวตน เราเขา^{๑๐๔} ข้อที่เหลือก็มีนัยดังกล่าวมานี้

ปัพพะที่ ๔ ปฏิภูมมนสิการปัพพะ หมวดมนสิการสิ่งปฏิภูม อากาโร ๓๒ มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

พิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่า

“ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปรตมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ฯลฯ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก”^{๑๐๕}

ในหมวดมนสิการสิ่งปฏิภูม ใช้ในการเจริญสมถภาวนาแต่อย่างเดียวนั่นเอง ถึงอย่างนั้นก็ใช้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาต่อไปได้ โดยการมีสติรู้เป็นสมถะก่อนแล้วจึงค่อยเบนเข็มไปเป็นวิปัสสนาที่หลัง เช่น ภายหลังจากที่มีสติรู้เกสา โลมา เป็นต้น จนได้สังเวคญาณที่แก่กล้าเป็นฐานแล้ว ก็ย่อมที่จะเข้าถึงวิปัสสนาญาณต่าง ๆ ด้วยการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ เห็นการเกิดดับของรูปนามปรมาณได้^{๑๐๖}

^{๑๐๒} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๒๗.

^{๑๐๓} คุรุราชะเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๑๐๔} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๓๔.

^{๑๐๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖.

^{๑๐๖} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๑๐๒.

ปัพพะที่ ๕ ธาตุมนสิการปัพพะ หมวดมนสิการธาตุ ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่ ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้ว แบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม่น้ำใด ภิกษุก็ฉันทันเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ฯลฯ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๑๐๗}

หมวดมนสิการธาตุ ๔ นี้ ใช้ในการเจริญวิปัสสนาอย่างเดียว จะพึงให้เกิดฉานไม่ได้, การมีสติรู้พิจารณาเห็นรูปกับนามเป็นธาตุ เป็นวิธีการทำให้แนวคิดของโยคินั้นปราศจากอัตตสัญญาและสัตตสัญญา ให้เห็นเป็นเพียงสภาวะแห่งธาตุล้วน ๆ เช่น ปฐวีธาตุ มีลักษณะแข็ง กระด้าง, อาโปธาตุ มีลักษณะไหล เอิบอาบ, เตโชธาตุ มีลักษณะร้อน เย็น, วาโยธาตุ มีลักษณะพัดเคลื่อนไหวไปมา^{๑๐๘}

ปัพพะที่ ๖ – ๑๔ นวสัทธิกปัพพะ หมวดปาฐา ๙ หมวด มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

๑) ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว ๑ วัน ตายแล้ว ๒ วัน หรือตายแล้ว ๓ วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม แม่น้ำใด...

๒) เห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งถูกกาจิกกิน นกตะกรุมจิกกิน แร้งทั้งกิน สุนัขกัดกิน สุนัขจิ้งจอกกัดกิน หรือสัตว์เล็ก ๆ หลายชนิดกัดกินอยู่ แม่น้ำใด...

๓) ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นรึงรัดอยู่ แม่น้ำใด...

๔) ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือดเปื้อนเปราะ มีเอ็นรึงรัดอยู่ แม่น้ำใด...

๕) ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเลือดและเนื้อ แต่ยังมีเอ็นรึงรัดอยู่ แม่น้ำใด...

๖) ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็น รึงรัดแล้ว กระจายไปในทิศใหญ่ ทิศเฉียง แม่น้ำใด...

๗) ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกสีขาวเหมือนสีสังข์ แม่น้ำใด

๘) ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกกองอยู่ด้วยกันเกินกว่า ๑ ปี แม่น้ำใด...

๙) ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นกระดูกผุเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แม่น้ำใด ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับเห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ ฉันทัน ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ฯลฯ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๑๐๙}

นวสัทธิกปัพพะ หมวดปาฐา ๙ ใช้ในการเจริญสมถภาวนาแต่อย่างเดียวนั้น แต่พึงทราบทั่วว่า ทรงแสดงในรูปของอาทิวรรณุปัสสนา ซึ่งเป็นบาทฐานของวิปัสสนาญาณ เพื่อให้โยคีเกิด

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

^{๑๐๘} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๑๐๖.

^{๑๐๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๘.

สังเวคญาณ กล่าวคือความสังเวชหรือความสลดใจ ด้วยเหตุนี้ในนวลวิภิกปัฏพนะ^{๑๑๐} จึงให้สำเร็จสมาธิภาวนา กล่าวคือสมณะอันได้จากการเจริญอสุกกรรมฐานเป็นลำดับแรก จากนั้น เมื่อโยคีเกิดความสังเวชเพียงโน้มน้ำจิตไปเจริญวิปัสสนาญาณ จนกระทั่งได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน^{๑๑๑}

๒. **เวทนานุปัสสนา** การพิจารณาเวทนา คือ เวทนาชั้น ๑ มีวิธีปฏิบัติ ๙ ปัพพะ ดังนี้

- ๑) เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา
- ๒) เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา
- ๓) เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยยทุกขมสุขเวทนา
- ๔) เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส
- ๕) เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส
- ๖) เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส
- ๗) เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส
- ๘) เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส
- ๙) เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ ฯลฯ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๑๑๒}

คำว่า อามิส แปลว่า สิ่งของ เครื่องหล่อใจ เหี้ยอ แต่ในที่นี้หมายถึงกิเลส ดังนั้น ในที่บางแห่งจึงเรียกว่า สุขเวทนาที่เจือด้วยกิเลส ทุกขเวทนาที่เจือด้วยกิเลส ฯลฯ บ้างก็เรียกว่า สุขเวทนาที่เจือด้วยกามคุณ ทุกขเวทนาที่เจือด้วยกามคุณ ฯลฯ เพราะโดยส่วนมาก กามคุณย่อมเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส ส่วนสุขเวทนาที่เกิดขึ้นด้วยสมถภาวนาหรือวิปัสสนาภาวนาก็ดี ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นจากสภาพแห่งสังขารก็ดี และอุเบกขาเวทนาซึ่งเกิดมีความสงบจากอารมณ์ของสมณะหรือวิปัสสนาก็ดี จัดว่าเป็นสุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา ที่ไม่เจือด้วยอามิส และเวทนานุปัสสนา ๙ ปัพพะนี้ ใช้ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างเดียว จะเพ่งเวทนาโดยความเป็นอารมณ์ของสมถภาวนา เพื่อให้เกิดมานจิตไม่ได้

๓. **จิตตานุปัสสนา** การพิจารณาจิต คือ วิญญาณชั้น ๑ มีวิธีการปฏิบัติ ๑๖ ปัพพะ ดังนี้

- ๑) จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ
- ๒) จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ
- ๓) จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ
- ๔) จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ
- ๕) จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ
- ๖) จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ
- ๗) จิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตหดหู่
- ๘) จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน
- ๙) จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ

^{๑๑๐} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๑๐๘.

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

- ๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
 ๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
 ๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
 ๑๓) จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสมาธิ
 ๑๔) จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นสมาธิ
 ๑๕) จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้นแล้ว
 ๑๖) จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิต
 ภายในอยู่ ฯลฯ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๑๑๒}

ลักษณะการกำหนดรู้จิต ปัพพะที่ ๑ จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ จิตที่ปรารถนาต้องการสิ่งใดสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือจิตที่มีความยินดีในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรียกว่า สราคจิต แปลว่า “จิตที่ยังมีราคะ” เมื่อจิตนั้นเกิดขึ้น โยคีควรมีสติรู้ในทุกขณะที่เกิดขึ้น โดยนัยเป็นต้นว่า “ปรารถนา” “ต้องการ” เมื่อมีสติรู้เช่นนั้นอยู่ จิตดังกล่าวอาจหายไป แม้เพราะการมีสติรู้เพียงครั้งเดียวก็ได้ หากยังไม่ดับหายไปก็ควรมีสติรู้ต่อเรื่อย ๆ ในทุกขณะที่เกิดขึ้น ในที่สุด จิตดังกล่าวก็จะดับไปเอง เมื่อจิตนั้นดับ จิตทั้งหลายที่บริสุทธิ์หมดจดปราศจากความปรารถนาต้องการก็จะเกิดขึ้นแทนจิตเหล่านั้น เรียกว่า วิตรากจิต แปลว่า “จิตปราศจากราคะ” แม้ในขณะที่จิตเหล่านั้นเกิดขึ้น โยคีก็พึงมีสติรู้การเกิดขึ้นของจิตเหล่านั้นด้วย^{๑๑๓}

๔. ัมมานุปัสสนา การพิจารณาธรรม มีวิธีการปฏิบัติ ๕ ปัพพะ ดังนี้

ปัพพะที่ ๑ นิรวณปัพพะ หมวดนิรวณ ๕ มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

- ๑) เมื่อกามฉันทะ (ความพอใจในกาม)...
- ๒) เมื่อพยาบาท (ความคิดร้าย)...
- ๓) เมื่อถีนมิทธะ (ความหดหู่และเชื่องซึม)...
- ๔) เมื่ออุทธัจจกุกกุกจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ)...
- ๕) เมื่อวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย)...

เมื่อกามฉันทะภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะภายในของเรามีอยู่
 เมื่อกามฉันทะภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะภายในของเราไม่มีอยู่
 การเกิดขึ้นแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น
 การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น
 กามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น ด้วยวิธีนี้^{๑๑๔}

ความอยาก ความต้องการอารมณ์หรือวัตถุที่เป็นกามคุณก็ดี ความพึงพอใจความยินดีคลั่งไคล้ในกามอารมณ์ก็ดี เรียกว่า กามฉันทนิรวณ แม้แต่ความปรารถนาต้องการภานวิปัสสนามรรคผลนิพพาน ก็จัดเป็นกามฉันทะเช่นกัน ในขณะที่กามฉันทนิรวณนั้นเกิดขึ้น โยคีพึงรู้โดยนัยเป็นต้นว่า “อยากต้องการ ปรารถนา” ดังนี้เป็นต้น^{๑๑๕} ข้อที่เหลือพึงทราบโดยนัยนี้

^{๑๑๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔.

^{๑๑๓} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๑๒๑.

^{๑๑๔} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖.

^{๑๑๕} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๑๒๕.

ปัพพะที่ ๒ ขันธปัพพะ หมวดขันธ ๕ มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

- ๑) รูปขันธ ธรรมชาติที่มีลักษณะเสื่อมสิ้นสลายไป
- ๒) เวทนาขันธ ธรรมชาติที่มีลักษณะเสวยอารมณ์
- ๓) สัญญาขันธ ธรรมชาติที่มีลักษณะจำอารมณ์
- ๔) สังขารขันธ ธรรมชาติที่มีลักษณะปรุงแต่งจิต
- ๕) วิญญาณขันธ ธรรมชาติที่มีลักษณะรู้อารมณ์

“พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานขันธ ๕ อยู่ว่า รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ ฯลฯ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก”^{๑๑๖}

โยคีผู้รู้ ว่า เห็น ในขณะที่เห็นนั้น เมื่อรู้สภาพรูปกล่าว คือ ความใส และวัฒนธรรมรูปหรือรูปารมณที่สามารเห็นได้นั้น เรียกว่า “เป็นการรู้รูปขันธ”, ในขณะที่รู้ ว่า เห็นแล้ว รู้สีกดี ไม่ดี หรือไม่ใช่ทั้ง ๒ อย่างนั้น แต่เป็นลักษณะความเฉย ๆ นี้ เรียกว่า “เป็นการรู้เวทนาขันธ”, ในเวลาที่โยคีรู้ความจำได้หมายรู้ในรูปารมณที่เห็นนั้น เรียกว่า “เป็นการรู้สัญญาขันธ”, ในเวลาที่โยคีรู้การกระทบสัมผัสกับรูปารมณที่รู้การกระตุ้นหรือชักจูงให้เห็นรูปารมณนั้น ซึ่งเรียกว่า เจตนา รู้ความอยาก ความต้องการในอารมณ์นั้น ซึ่งเรียกว่า โลภะ รู้ความเลื่อมใสในอารมณ์นั้น ซึ่งเรียกว่า ศรัทธา ดังนี้ เป็นต้น ก็การรู้เช่นนี้ เรียกว่า “เป็นการรู้สังขารขันธ” ในเวลาที่โยคีรู้กิจซึ่งเป็นตัวเห็นนั้น เรียกได้ว่า “เป็นการรู้วิญญาณขันธ”^{๑๑๗}

ปัพพะที่ ๓ อายตนปัพพะ หมวดอายตนะ มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

- ๑) รู้ชัดตา รู้ชัดรูป
- ๒) รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง
- ๓) รู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น
- ๔) รู้ชัดลิ้น รู้ชัดรส
- ๕) รู้ชัดกาย รู้ชัดโผฏฐัพพะ
- ๖) รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณ

“รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชนใดอาศัยตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้นการเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น สังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น ด้วยวิธีนี้”^{๑๑๘}

ปัพพะที่ ๔ โภชณกปัพพะ หมวดโภชนก ๗ มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

- ๑) สติสัมโพชณก องค์แห่งความตรัสรู้ คือ สติ (ความระลึกได้)
- ๒) ธัมมวิจยสัมโพชณก องค์แห่งความตรัสรู้ คือ ปัญญา (วิจยธรรม)
- ๓) วิริยสัมโพชณก องค์แห่งความตรัสรู้ คือ วิริยะ (ความเพียร)
- ๔) ปิติสัมโพชณก องค์แห่งความตรัสรู้ คือ ปิติ (ความอิ่มเอิบใจ)
- ๕) ปัสสัทธิสัมโพชณก องค์แห่งความตรัสรู้ คือ ปัสสัทธิ (ความสงบกายใจ)
- ๖) สมานิสัมโพชณก องค์แห่งความตรัสรู้ คือ สมานิ (ความตั้งมั่นในอารมณ์)
- ๗) อุเบกขาสัมโพชณก องค์แห่งความตรัสรู้ คือ อุเบกขา

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๑๑๗} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๓๓๒.

^{๑๑๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ภายในของเราเมื่ออยู่ เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่ การเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง ด้วยวิธีนี้^{๑๑๙}

ปัพพะที่ ๕ สัจจปัพพะ หมวดอริยสัจจะ ๔ มีวิธีการปฏิบัติ ดังนี้

- ๑) ทุกขสัจจะ ความจริงอันประเสริฐ คือ ทุกข์
- ๒) สมุทยสัจจะ ความจริงอันประเสริฐ คือ เหตุให้เกิดทุกข์
- ๓) นิโรธสัจจะ ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับทุกข์
- ๔) มัคคสัจจะ ความจริงอันประเสริฐ คือ ข้อปฏิบัติให้เข้าถึงความดับทุกข์

“รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกขสมุทัย รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกขนิโรธ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”^{๑๒๐}

ความรู้ในอริยสัจ ๔ มีแสดงไว้ใน ทุกขสัจจนิทเทส สมุทยสัจจนิทเทส นิโรธสัจจนิทเทส มัคคสัจจนิทเทส สรุปไว้เป็นแนวทางการศึกษาโดยสังเขป ดังนี้

๑. ทุกขอริยสัจ เป็นอย่างไร คือ ขาติ (ความเกิด) เป็นทุกข์, ขรา (ความแก่) เป็นทุกข์, มรณะ (ความตาย) เป็นทุกข์, โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์, การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์, ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์, โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ เป็นอย่างไร คือ ตัณหา (ความทะยานอยาก) นี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหระตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุผลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ

- ๑) กามตัณหา (ความกำหนัด ความต้องการติดใจในกามารมณ์)
- ๒) ภวตัณหา (ความอยากมี อยากเป็น)
- ๓) วิภวตัณหา (ความไม่อยากมี ไม่อยากเป็น)

ก็ตัณหานี้แหละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ที่ใดเป็นที่รัก เป็นที่พอใจในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดก็ย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น เมื่อจะตั้งอยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ในที่นั้น อะไร เป็นที่รักใคร่เป็นที่พอใจในโลก คือ

- ก) ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ
- ข) รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, ธัมมารมณ์
- ค) จักขุวิญญาณ (เห็น), โสทวิญาณ (ได้ยิน), ชานวิญาณ (รู้กลิ่น), ชิวหาวิญาณ (รู้รส), กายวิญาณ (รู้สึกโผฏฐัพพะารมณ์), มโนวิญาณ (รู้ทางใจ)
- ง) จักขุสัมผัส, โสทสัมผัส, ชานสัมผัส, ชิวหาสัมผัส, กายสัมผัส, มโนสัมผัส
- จ) เวทนาที่เกิดแก่จักขุสัมผัส, เวทนาที่เกิดแก่โสทสัมผัส, เวทนาที่เกิดแก่ชานสัมผัส, เวทนาที่เกิดแก่ชิวหาสัมผัส, เวทนาที่เกิดแก่กายสัมผัส, เวทนาที่เกิดแก่มนสัมผัส

^{๑๑๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑.

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕-๔๐๒/๓๑๙-๓๓๕.

ฉ) ความจำ, ความคิดถึง, ความอยาก, ความตริก, ความตรงในรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, อัมมารมณ

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ เป็นอย่างไร คือ ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติด

ก็ตัณหาเมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน ที่ใด เป็นที่รัก เป็นที่พอใจในโลก ตัณหาเมื่อละ ก็ละที่นี่ เมื่อดับ ก็ดับที่นี่ อะไรเล่า เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจในโลก (ดูทุกข์สมุทยอริยสัจ ข้อ ก - ฉ)

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นอย่างไร คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่

๑) สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) คือ ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์)

๒) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) คือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยายาบท ความดำริในการไม่เบียดเบียน

๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

๔) สัมมากัมมันตะ (ทำชอบ) คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดีในกาม

๕) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะแล้วสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ

๖) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

(๑) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบกามเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

(๒) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบกามเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

(๓) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบกามเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

(๔) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบกามเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พยายามเพียรที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๗) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

(๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

(๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ

(๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ

(๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๘) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

(๑) สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่

(๒) เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใส ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่

(๓) เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่และเสวยสุขด้วยกาย (นามกาย) บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข

(๔) เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้วบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่าภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่าธรรมมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๑๒๑}

ง. สรุปสติปัฏฐาน ๔

สรุปความตามนัยอรรถกถา^{๑๒๒} และพระไตรปิฎกนิสสยะ^{๑๒๓} ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงพระสูตรนี้โดยทรงแสดงเนื้อหาที่เป็นกัมมัญฐานทั้งหมด ๒๑ อย่าง คือ (๑) อานาปานะ, (๒) จตุอริยาปละ, (๓) จตุสัมปชัญญะ, (๔) ทวัตติงสาการะ, (๕) จตุธาตววัตถานะ, (๖ – ๑๔) นวสวีกา ๙ ปีพพะ, (๑๕) เวทนานุปัสสนา, (๑๖) จิตตานุปัสสนา, (๑๗) นีวรณปริคคหะ, (๑๘) ชันธปริคคหะ, (๑๙) อายตนปริคคหะ, (๒๐) โพฆณคปริคคหะ, (๒๑) สัจจปริคคหะ

ในบรรดากัมมัญฐาน ๒๑ นั้น กัมมัญฐาน ๑๑ คือ (๑) อานาปานะ, (๒) ทวัตติงสาการะ, (๓-๑๑) นวสวีกา เป็นอัปปนากัมมัญฐาน แต่พระมหาสิวลเถระผู้รจนาคัมภีร์ทีฆนิกายกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสนวสวีกา ๙ โดยอาทินวานุปัสสนา เพราะฉะนั้น ตามมติของท่าน อานาปานะและทวัตติงสาการะ ๒ เท่านั้น เป็นอัปปนากัมมัญฐาน ที่เหลือเป็นอุปจารกัมมัญฐาน

ถามว่า ความตั้งมั่นเกิดในกัมมัญฐานนั้นทั้งหมดหรือไม่เกิด ตอบว่า ไม่ใช่ไม่เกิด ความตั้งมั่นไม่เกิดในอริยาปละ สัมปชัญญะ นีวรณ และโพฆณค เกิดในกัมมัญฐานที่เหลือ ส่วนพระมหาสิวลเถระกล่าวว่า ความตั้งมั่นย่อมเกิดในกัมมัญฐานแม่เหล่านี้น (ทั้งหมด) เพราะพระโยคาวจรนี้ย่อมกำหนดอย่างนี้ว่า อริยาปละ ๔ มีแก่เราหรือไม่หนอ สัมปชัญญะ ๔ มีแก่เราหรือไม่หนอ นีวรณ ๕ มีแก่เราหรือไม่หนอ โพฆณค ๗ มีแก่เราหรือไม่หนอ ดังนี้ เพราะฉะนั้น ความตั้งมั่นย่อมเกิดในกัมมัญฐานทั้งหมด

^{๑๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๓/๓๓๗-๓๓๘.

^{๑๒๒} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๓๖๖.

^{๑๒๓} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๓๓๒.

ในบรรดากัมมัฏฐานเหล่านั้น พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า โยคีไม่สามารถเข้าถึงวิปัสสนา กล่าวคือ การพิจารณาสมมตนิยธรรมในกัมมัฏฐานเหล่านี้ คือ อริยาบถกัมมัฏฐาน จตุสัมปชัญญกัมมัฏฐาน นิวรณ์กัมมัฏฐาน โพชฌงค์กัมมัฏฐาน

ก็สาเหตุที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้เช่นนี้ เป็นเพราะท่านเห็นว่า ทั้งอริยาบถและสัมปชัญญะยังไม่ใช่เป็นสมมตนิยธรรมกล่าวคือ ธรรมที่พึงพิจารณาเป็นวิปัสสนาโดยตรง นี่เป็นเพียงช่วงจังหวะพิเศษของรูปธรรมเท่านั้น เหมือนกับวิญญูติรูปเป็นต้นนั้นเทียว ส่วนกรณีของการปฏิเสธนิวรณ์และโพชฌงค์นั้น ท่านหมายเอาในตอนเริ่มต้นปฏิบัติวิปัสสนาเท่านั้นว่า ไม่ควรนำมาพิจารณาเป็นวิปัสสนาโดยตรง แต่เมื่อฝึกฝนจนกัมมัฏฐานแก่กล้าแล้ว ก็สามารถพิจารณาเป็นวิปัสสนาได้อยู่

เกี่ยวกับประเด็นการเข้าถึงวิปัสสนาโดยกัมมัฏฐานนี้ พระมหาสิ่วเถระมีความเห็นว่า โยคีสามารถเข้าถึงวิปัสสนาได้ด้วยกัมมัฏฐานแม้ทั้งหมด โดยพระมหาเถระรูปนี้ได้ให้เหตุผลว่า โยคีสามารถพิจารณารูปธรรมที่มีอริยาบถสัมปชัญญะเป็นช่วงจังหวะได้ โดยอาศัยการกล่าวผ่านทางอริยาบถและสัมปชัญญะนั้น และสามารถกำหนดวิปัสสนาในธรรมที่สัมปยุตและอาศัยนิวรณ์กับโพชฌงค์ได้ โดยมีนิวรณ์กับโพชฌงค์เหล่านั้นเป็นเครื่องนำทาง อนึ่ง การกำหนดรู้อริยาบถเป็นต้น ที่พระมหาสิ่วเถระยกมาอ้างนั้น พึงทราบว่า สำหรับอาทิกัมมิกบุคคลแล้ว แม้จะไม่สามารถรู้โดยสภาวะได้ แต่เมื่อปฏิบัติจนถึงขั้นเป็นอาร์ทวิปัสสบุคคลแล้ว ย่อมสามารถที่จะรู้โดยสภาวะได้ ดังที่ในคัมภีร์มหาวรรคฎีกาได้กล่าวไว้เป็นปริภาสาว่า (ขึ้นชื่อว่าปริญาแท้ ย่อมมีปริญาเทียมนำหน้าเสมอ)

๒.๓ ธรรมที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ธรรมที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หมายเอาโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ที่แสดงมาแล้วนั้น เป็นธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้, ธรรมเกื้อหนุนแก่อริยมรรค^{๑๒๔} และโพธิปักขิยธรรมนี้ ชื่อว่า เป็นคำสั่งสอนส่วนปฏิบัติ^{๑๒๕} เป็นทางสายเอก^{๑๒๖} เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความสงบ เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อนิพพาน ไม่ว่าจะเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร หรือสมณะ เมื่อเป็นผู้สำรวมกาย สำรวมวาจา สำรวมใจ อาศัยการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวด จะปรินิพพานในโลกนี้ทีเดียว^{๑๒๗}

ในโพธิปักขิยวรรค หมวดว่าด้วยโพธิปักขิยธรรม^{๑๒๘} มีมาในสังยุตตนิกาย มหาวรรค กล่าวถึงโพธิปักขิยธรรม แต่มีปรากฏเพียงอินทรีย์ ๕ เท่านั้น ไม่ได้กล่าวไว้เป็นหมวดหมู่ทั้ง ๓๗ ประการ และในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ กล่าวถึงโพธิปักขิยธรรมว่า ได้แก่ โพชฌงค์ ๗^{๑๒๙} เพียงเท่านั้น

^{๑๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๓๕๒-๓๕๓.

^{๑๒๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๖.

^{๑๒๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๙., ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๑/๓๙๗.

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๘/๑๐๑.

^{๑๒๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๓๑-๕๔๐/๓๔๕-๓๕๐.

^{๑๒๙} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๒/๓๙๒.

ในขุททกนิกาย อิติวุตตกะ กล่าวถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เพียงหัวข้อเท่านั้นไม่ได้แจกแจงรายละเอียด “ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรติดต่อกันด้วยการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการอยู่เสมอ ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้มีธรรมงามอย่างนี้แล”^{๑๓๐}

ในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรคและทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค กล่าวถึงโพธิปักขิยธรรมไว้เป็นหมวดหมู่ครบทั้ง ๓๗ ประการ แต่ไม่ได้เรียกชื่อตรง ๆ ว่า โพธิปักขิยธรรม แต่เป็นธรรมที่รู้จักกันในชื่อว่าอภิญญาเทศิตธรรม^{๑๓๑} หมายถึง ธรรมที่แสดงไว้เพื่อความรู้ยิ่ง มีเนื้อความว่า ธรรมทั้งหลายเราแสดงไว้เพื่อความรู้ยิ่ง บริษัททั้งหมดนั้นแหละพึงพร้อมเพรียงกัน ประชุมสอบทานอรรถกับอรรถ พยายามกับพยายามแล้วพึงสังคายนา กัน ไม่พึงวิวาทกัน เพื่อให้พรหมจรรย์นี้ตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ข้อนั้นพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘, โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, จัดเป็นกุศลธรรม เป็นธรรมที่ยอดเยี่ยม, ผู้เจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวดนี้ จะปรินิพพานในโลกนี้ทีเดียว^{๑๓๒}

องค์ธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ดังกล่าวมาแล้วนี้ มีปรากฏเป็นหมวดหมู่อยู่ในพระวินัยปิฎก พระสูตรตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก แต่ใช้ชื่อเรียกแตกต่างกันไป คือ ในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ เรียกองค์ธรรมทั้ง ๓๗ นี้ว่า มรรคาวนา ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๓๓}

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส เรียกองค์ธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ว่า ัมมสามัคคี ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ธรรมเหล่านั้นย่อมดำเนินไป ผ่องใส ตั้งมั่น หลุดพ้นไป โดยความเป็นอันเดียวกัน ธรรมเหล่านั้นไม่มีความวิวาทขัดแย้งกัน นี้ชื่อว่า ัมมสามัคคี คือ ความประชุมแห่งโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ^{๑๓๔}

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทสและจุฬนิตเทส เรียกองค์ธรรมทั้ง ๓๗ ว่า “สันติบ (ทางสงบ), ตาณบ (ทางปกป้อง), เลณบ (ทางหลีกเร้น), สรณบ (ทางเป็นที่พึ่ง), อภยบ (ทางไม่มีภัย), อัจจุตบ (ทางที่ไม่จุติ), อมตบ (ทางอมตธรรม), นิพพานบ (ทางนิพพาน)”^{๑๓๕}

ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส เรียกองค์ธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ว่า “ธรรมเสรี คือ สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เรียกว่า ธรรมเสรี”^{๑๓๖}

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์^{๑๓๗} เรียกองค์ธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ว่า สัทธรรม คือ “สติปัฏฐาน ๔ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เรียกว่า สัทธรรม”

^{๑๓๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๙๗/๔๗๑.

^{๑๓๑} ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๕/๑/-/๒๗๒.

^{๑๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๔/๑๓๐-๑๓๑., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๘, ๑๔๕, ๑๗๗/๑๐๑, ๑๐๖, ๑๓๘.

^{๑๓๓} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕.

^{๑๓๔} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๕/๑๖๐., ขุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๑/-/๖๕๓.

^{๑๓๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๐/๔๑๐., ขุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๖๕/๒๔๗.

^{๑๓๖} ขุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๑๒๕-๑๒๖/๔๑๗-๔๑๙.

^{๑๓๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๔/๕๘๕.

ในคัมภีร์อรรถกถา กล่าวถึงโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ไว้อย่างชัดเจน คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๓๘}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๓๙} ก็แสดงโพธิปักขิยธรรมไว้ ๓๗ ประการ เป็นหมวดหมู่ชัดเจน ธรรมทั้งหลาย ๓๗ ประการ ชื่อว่า โพธิปักขิยะ เพราะอยู่ในฝ่ายของอริยมรรค ซึ่งได้นามว่า “โพธะ” โดยความหมายว่า การตรัสรู้ คำว่า “เพราะอยู่ในฝ่าย” หมายความว่า เพราะตั้งอยู่ในความเป็นอุปการะ

สรุปคำว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก แต่ไม่ได้กล่าวแจกแจงรายละเอียดลงไปว่า มีอะไรบ้าง ส่วนที่แจกแจงรายละเอียดลงไปนั้น มีปรากฏอยู่หลายแห่ง แต่ไม่ได้ใช้คำเรียกว่าโพธิปักขิยธรรมโดยตรง คำว่า มรรคภาวนากัฏฐิ อัมมสามัคคีกัฏฐิ สันติบทกัฏฐิ อัมมเสริกัฏฐิ สัทธรรมกัฏฐิ อภิญาเทสิตธรรมกัฏฐิ โพธิปักขิยธรรมกัฏฐิ เอกมัคโคกัฏฐิ (ทางสายเอก) กล่าวได้ว่า เป็นคำไวพจน์ของคำว่าโพธิปักขิยธรรม อีกทั้งองค์ธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ก็มีเนื้อหาตรงกัน ต่างกันเพียงชื่อเรียกเท่านั้น ที่ใช้ในการสื่อความหมายที่แตกต่างออกไป ส่วนในอรรถกถาและคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แสดงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ไว้อย่างชัดเจนในชื่อของโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีรายละเอียดโดยสังเขป ดังนี้

๑. สติปัฏฐาน ๔ ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายนั้น ชื่อว่า ปุฏฐาน เพราะรุดแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลายสตินั้นแหละเป็นปุฏฐาน ชื่อ สติปัฏฐาน แต่ทว่า สติ นั้น จำแนกโดยส่วน ๔ เพราะดำเนินไปด้วยการถือโดยอาการว่าไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และเป็นอนัตตา และด้วยการทำกิจให้สำเร็จในการละเสีย ซึ่งความสำคัญว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเป็นเที่ยง ว่าเป็นอนัตตา ในกาย เวทนา จิต และธรรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าสติปัฏฐาน ๔ (ที่ตั้งของสติ, การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมัน) ได้แก่

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา) ท่านจำแนกวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่าง คือ อานาปานสติ กำหนดลมหายใจ ๑ อิริยาบถ กำหนดรู้ทันอิริยาบถ ๑ สัมปชัญญะ สร้างสัมปชัญญะในการกระทำ ความเคลื่อนไหวทุกอย่าง ๑ ปฏิกุลมณสิการ พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ ๑ ธาตุมนสิการ พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุแต่ละอย่าง ๆ ๑ นวสีวิภา พิจารณาซากศพในสภาพต่าง ๆ อันแปลกกันไปใน ๙ ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมดาของร่างกายของผู้อื่นเช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น ๑

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา) คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดเวทนาอันเป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉย ๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นสามิสและเป็นนิรามิสตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ

^{๑๓๘} ดูรายละเอียดใน อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/-/๑๖๔-๑๖๕., ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๔/-/๔๙๘.

^{๑๓๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาภ. อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๑๔๑-๑๑๔๓.

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา) คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดจิตของตนที่มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ ฯลฯ อย่างไร ๆ ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ

๔) อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา) คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นิรวณ ๕ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ โพขณงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ว่า คือ อะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้น ๆ^{๑๔๐}

ความเป็นพระเสขะและพระอเสขะเพราะเจริญสติปัฏฐาน ๔ “ผู้มีอายุ บุคคลชื่อว่า เป็นพระเสขะ เพราะได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการเป็นบางข้อ” “ผู้มีอายุ บุคคลชื่อว่า เป็นพระอเสขะ เพราะได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการครบบริบูรณ์”^{๑๔๑} แสดงว่า พระอรหันต์นั้น ท่านเจริญสติปัฏฐาน ทั้ง ๔ ประการครบบริบูรณ์

๒. สัมมปธาน ๔^{๑๔๒} (ความเพียรชอบ, ความเพียรใหญ่), (วิริยเจตสิก) ได้แก่

๑) สังวรปธาน (เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น คือ เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น)

๒) ปหานปธาน (เพียรละหรือเพียรกำจัด คือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว)

๓) ภาวนापธาน (เพียรเจริญหรือเพียรก่อให้เกิด คือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น)

๔) อนุรักษนาปธาน (เพียรรักษา คือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูรณ์)^{๑๔๓}

๓. อิทธิบาท ๔^{๑๔๔} (คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ, คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย, ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ) ได้แก่

๑) ฉันทิทธิบาท (ความพอใจ คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป), (ฉันทเจตสิก)

๒) วิริยิทธิบาท (ความเพียร คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง), (วิริยเจตสิก)

๓) จิตติทธิบาท (ความคิดมุ่งไป คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝึกใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป อุทิศตัวอุทิศใจให้แก่สิ่งที่ทำ), (จิต)

^{๑๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๔๑.

^{๑๔๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๒/๒๕๐., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๓/๒๕๑.

^{๑๔๒} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓/๒๓.

^{๑๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๒๑.

^{๑๔๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗., อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๖/๓๙๑. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๗/๓๕๒.

๔) วิมังสัทธิบาท (ความไตร่ตรองหรือทบทวน คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น),^{๑๔๕} (ปัญญาเจตสิก)

๔. อินทรีย์ ๕^{๑๔๖} (ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน) ได้แก่

- ๑) สัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ความเชื่อ), (สัทธาเจตสิก)
- ๒) วิริยินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ความเพียร), (วิริยเจตสิก)
- ๓) สตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ความระลึกได้), (สติเจตสิก)
- ๔) สมาธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ความตั้งจิตมั่น), (เอกัคคตาเจตสิก)
- ๕) ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ความรู้ทั่วชัด), (ปัญญาเจตสิก)^{๑๔๗}

หมวดธรรมนี้เรียกอย่างหนึ่งว่า พละ ๕ ที่เรียกว่าพละ เพราะความหมายว่าเป็นพลัง ทำให้เกิดความมั่นคง ซึ่งความไว้ศรัทธาเป็นต้น แต่ละอย่างจะเข้าครอบงำไม่ได้ ส่วนที่เรียกว่าอินทรีย์ เพราะความหมายว่าเป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่แต่ละอย่าง ๆ ของตน คือ เป็นเจ้าการในการครอบงำ เสียซึ่งความไว้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงตามลำดับ^{๑๔๘}

๕. พละ ๕^{๑๔๙} (ธรรมอันเป็นกำลัง) ได้แก่

- ๑) สัทธาพละ (กำลัง คือ ความเชื่อ), (สัทธาเจตสิก)
- ๒) วิริยะพละ (กำลัง คือ ความเพียร), (วิริยเจตสิก)
- ๓) สติพละ (กำลัง คือ ความระลึกได้), (สติเจตสิก)
- ๔) สมาธิพละ (กำลัง คือ ความตั้งจิตมั่น), (เอกัคคตาเจตสิก)
- ๕) ปัญญาพละ (กำลัง คือ ความรู้ทั่วชัด), (ปัญญาเจตสิก) พละหมวดนี้เป็นหลักปฏิบัติ

ทางจิตใจ ให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง^{๑๕๐}

๖. โพชฌงค์ ๗^{๑๕๑} (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้) ได้แก่

- ๑) สติสัมโพชฌงค์ (ความระลึกได้ สำนึกพร้อมอยู่ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับเรื่อง), (สติเจตสิก)
- ๒) ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ความเพินธรรม, ความสอดส่องสืบค้นธรรม), (ปัญญาเจตสิก)
- ๓) วิริยะสัมโพชฌงค์ (ความเพียร), (วิริยเจตสิก)
- ๔) ปีติสัมโพชฌงค์ (ความอิ่มใจ), (ปีติเจตสิก)

^{๑๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๖๐.

^{๑๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

^{๑๔๗} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวกะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

^{๑๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๘๗.

^{๑๔๙} คูรายละเอียดยใน อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓-๑๔/๑๗.

^{๑๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๖๙.

^{๑๕๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๑/๑๑๒., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๑.

- ๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ), (ปัสสัทธิเจตสิก)
 ๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ (ความมีใจตั้งมั่น จิตแน่วแน่ในอารมณ์), (เอกัคคตาเจตสิก)
 ๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามเป็นจริง)^{๑๕๒} (ัตตตรมัชฌัตต

ตาเจตสิก)

“โมคคัลลานะ โพชฌงค์ ๗ ประการนี้เรากล่าวไว้ชอบแล้ว ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”^{๑๕๓} โพชฌงค์ ๗ เป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ คือ ตรงข้ามกับนิรณ ๕ ดังเช่น^{๑๕๔} “ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ ประการนี้ไม่เป็นนิรณเครื่องกั้น ไม่ครอบงำ จิต ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งผลแห่งวิชาและวิมุตติ” “ภิกษุทั้งหลาย นิรณ ๕ ประการนี้ทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด เป็นเหมือนคนไม่มีดวงตา ทำให้ไม่รู้อะไร มีปัญญามืด บอด เป็นไปในฝ่ายความคับแคบ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน”^{๑๕๕} สติสัมโพชฌงค์ฐานิยา ธมมา ได้แก่ ธรรมเป็นอารมณ์ของสติ (ธรรมเป็นที่ตั้งของสติ) คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ และโลกุตระธรรม ๙^{๑๕๖} คำที่ เหลือคือ ธรรมที่ช่วยให้เกิดธรรมวิจย, วิริยะ, ปิติ, ปัสสัทธิ, สมาธิ, อุเบกขา^{๑๕๗}

๗. **มรรคมืองค์ ๘**^{๑๕๘} หรือ อัญญังคิกมรรค (เรียกเต็มว่า อริยอัญญังคิกมรรค แปลว่า ทางมี องค์แปดประการ อันประเสริฐ) องค์ ๘ ของมรรค (มคคังคะ) ได้แก่

๑) สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้ริยสัจ ๔ หรือเห็นไตรลักษณ์ หรือรู้อกุศล และอกุศลมูลกับกุศลและกุศลมูล หรือเห็นปฏิจสมุขบาท), (ปัญญาเจตสิก)

๒) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ ได้แก่ เนกขัมมสังกัปป อพยาบาทสังกัปป อวิหิงสาสังกัปป),

๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ ได้แก่ วจีสุจิริต ๔), (สัมมาวาจาเจตสิก)

๔) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ ได้แก่ กายสุจิริต ๓), (สัมมากัมมันตะเจตสิก)

๕) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ เว้นมิฉฉาชีพ), (สัมมาอาชีวะเจตสิก)

๖) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ ได้แก่ ปธานหรือสัมมัปปธาน ๔), (วิริยเจตสิก)

๗) สัมมาสติ (ระลึกชอบ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔), (สติเจตสิก)

๘) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน ๔), (เอกัคคตาเจตสิก)

มรรคมืองค์ ๘ นี้ เป็นอริยสัจ ๔ ข้อที่ ๔ และได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า “ทางสาย กลาง” เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดับทุกข์ปลอด ปัญหา ไม่ติดข้องในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมณานุโยค^{๑๕๙}

^{๑๕๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๒๐๕-๒๐๖.

^{๑๕๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๖/๑๒๙.

^{๑๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๘๓๓.

^{๑๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๒๐-๒๒๑/๑๕๒-๑๕๓.

^{๑๕๖} ส.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๑/-/๑๙๓.

^{๑๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๘๓๕.

^{๑๕๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๒๑๕.

“เมื่อบุคคลนั้นเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้อย่างนี้ สติปัฏฐาน ๔ ก็น่า สัมมปปธาน ๔ ก็น่า อธิบาท ๔ ก็น่า อินทรีย์ ๕ ก็น่า พละ ๕ ก็น่า โพชฌงค์ ๗ ก็น่า ย่อมถึงความเจริญเต็มที่”^{๑๖๐}

ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า บุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดสติปัฏฐาน ๔ ก็เป็นอันเจริญโพธิปักขิยธรรมครบทั้ง ๓๗ ประการ หรือปฏิบัติหมวดใดหมวดหนึ่งในบรรดาโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการนั้น ก็เป็นอันเจริญโพธิปักขิยธรรมครบทั้ง ๓๗ ประการเช่นกัน เพราะในเวลา (มรรค) ญาณทั้ง ๔ เหล่านี้ (แต่ละญาณ) เกิดขึ้น โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ ได้มี (พร้อมกัน) ในจิตดวงเดียวกัน ส่วนในขณะผลจิต ได้โพธิปักขิยธรรมที่เหลือ ๓๓ เว้นสัมมปปธาน ๔ และในบรรดาโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเหล่านี้ที่ได้ในจิตดวงเดียวกัน ดังกล่าวนี้น สติซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวนั้นแหละ ท่านเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔ ด้วยทำให้สำเร็จกิจในการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่างเป็นต้น ในอารมณ์ทั้งหลาย มีกายเป็นต้น วิริยะอย่างเดียวนั้นแหละ ท่านเรียกว่าสัมมปปธาน ๔ ด้วยการทำให้สำเร็จกิจ มีการมีให้เกิดขึ้นแห่งกุศลทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น เป็นต้น^{๑๖๑}

ในบรรดาโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ปัญญา (องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญา) เป็นธรรมเลิศกว่าโพธิปักขิยธรรมทั้งหมด มีพระพุทธพจน์รับรองว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พญาราชสีห์ชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่าสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้น เพราะพลกำลัง ความเร็ว ความกล้า แม้ฉนใด โพธิปักขิยธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ปัญญา (ปัญญาดิรัจฉาน) กล่าวว่าเลิศกว่าโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ก็ฉนนั้นเหมือนกัน”^{๑๖๒} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีว่าสติปัฏฐาน ๔ ดังนี้ เป็นต้น ทั้งโลกียะและโลกุตระทีเดียว^{๑๖๓}

สรุปว่า โพธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ เป็นหลักธรรมที่เกื้อกูลแก่อริยมรรค, เป็นข้อปฏิบัติเพื่อตรัสรู้, เป็นธรรมที่ส่งเสริมสนับสนุน เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มี ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔, สัมมปปธาน ๔, อธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรคมีองค์ ๘ ธรรมเหล่านี้ไม่แยกจากกัน มีเกี่ยวข้องกันโดยตรง เป็นธรรมที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ย่อมดำเนินไป ผ่องใส ตั้งมั่น หลุดพ้นไป โดยความเป็นอันเดียวกัน ธรรมเหล่านั้นไม่มีความวิวาทขัดแย้งกัน เป็นธัมมสามัคคี คือ ความประชุมแห่งโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ถ้าโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการไม่ประชุมลงพร้อมกัน การบรรลุธรรมจะเกิดขึ้นไม่ได้ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ จึงเป็นธรรมที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยแท้ และการปฏิบัติธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งในบรรดาโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เช่น ปฏิบัติธรรมในหมวดสติปัฏฐาน ๔ ก็เป็นอันเจริญโพธิปักขิยธรรมครบทั้ง ๓๗ ประการ หรือปฏิบัติหมวดใดหมวดหนึ่งในบรรดาโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการนั้น ก็เป็นอันเจริญโพธิปักขิยธรรมครบทั้ง ๓๗ ประการเช่นกัน

^{๑๖๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐.

^{๑๖๑} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๑๔๔.

^{๑๖๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๑/๓๓๕.

^{๑๖๓} ม.อ.อ. (ไทย) ๒๒/๑/-/๗๒.

๒.๔ ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาญาณมีสติปัญญาเป็นเหตุ มีวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์หมดจด) เป็นผล วิปัสสนาญาณที่เกิดขึ้นก่อน ย่อมเป็นเหตุให้วิปัสสนาญาณที่เกิดขึ้นหลัง เป็นเหตุปัจจัยต่อกันเช่นนี้ มีความสัมพันธ์กันเป็นผลที่เกิดจากสติสัมปชัญญะ ดังในสติสัมปชัญญะสูตร^{๑๖๔} ว่า ความสมบูรณ์ของสติสัมปชัญญะ เป็นเหตุปัจจัยส่งผลต่อการพัฒนาไปสู่หิริและโอตตปปะ อินทรีสังวร ศีล สัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะ อุปมาเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้แก่นของต้นไม้ นั้น ย่อมถึงความบริบูรณ์ เป็นไปตามลำดับขั้น การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัญญา ๔ ด้วยความเพียร สัมปชัญญะและสติ ย่อมส่งผลให้สติสัมปชัญญะ ซึ่งเป็นธรรมมีอุปการะมาก ถึงความสมบูรณ์ อันจะเป็นเหตุปัจจัยส่งผลต่อการพัฒนาไปสู่คุณธรรมข้ออื่น ๆ จนกระทั่งเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน ตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๑๖ อันเป็นผลจากการฝึกสติสัมปชัญญะ

ก. วิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๑๖

ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในที่นี้ หมายถึง ผล คือ ความบริสุทธิ์แห่งศีล สมาธิ และปัญญาที่เกิดขึ้นโดยลำดับจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า วิสุทธิ ได้แก่ วิสุทธิ ๗ วิสุทธิ ๗ ชื่อว่า ลำดับแห่งการปฏิบัติ^{๑๖๖} วิสุทธิ แปลว่า ความสะอาดหมดจด^{๑๖๗} คือ ความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้น ๆ หมายถึง ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมาย คือ นิพพาน^{๑๖๘} ในวิสุทธิ ๗ “วิสุทธิ ๒ คือ สีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ เป็นมูลของปัญญานี้ วิสุทธิ ๕ คือ ทิฐิวินิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ และญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ เป็นสรณะของปัญญา”^{๑๖๙}

คำว่า มูล ในที่นี้แปลว่า ราก, รากเหง้า เช่น มีโทษเป็นมูล หมายถึง มีโทษเป็นรากเหง้า ฉะนั้น คำว่า สีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ เป็นมูลของปัญญา หรือปัญญามีสีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็นมูล จึงหมายถึง ความหมดจดแห่งศีลและสมาธินี้เป็นรากเหง้าของปัญญา, หรือปัญญานั้นมีความหมดจดแห่งศีลและสมาธิเป็นรากเหง้า หรือจะกล่าวโดยความเป็นเหตุเกิด คือ ความหมดจดแห่งศีลและสมาธินี้เป็นเหตุเกิดของปัญญา เพราะเมื่อความหมดจดแห่งศีลและสมาธิไม่มี ปัญญา (ญาณ) ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเมื่อสัมมาสมาธิไม่มี ยถาภูตญาณทัสสนะของบุคคลผู้มีสัมมาสมาธิวิบัติ ชื่อว่า มีเหตุถูกขจัดแล้ว อุปมาเหมือน ต้นไม้ที่มีกิ่งและใบวิบัติแล้ว สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้แก่นของต้นไม้ นั้น ย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์ ฉะนั้น ข้อนี้ก็ฉะนั้น^{๑๗๐}

^{๑๖๔} ดูรายละเอียดใน อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๕/๑๓๑., อัง.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๘๑/๔๐๕.

^{๑๖๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๗., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๑๖๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๘๓-๘๔.

^{๑๖๗} พระพุทธโฆสเถระ, วิสุทธิ ญาณ นิเทศ ตำราคู่มือวิปัสสนากัมมัฏฐาน, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศิวพร, ๒๕๒๕), หน้า ๒.

^{๑๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๔๗๕.

^{๑๖๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๗๔๑.

^{๑๗๐} ดูรายละเอียดใน อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๔/๓๐, ๒๘๒., อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๐/๕๑๘.

ในรณินิสสูตร^{๑๗๑} ว่าด้วยราชรถ ๗ ผลัด นำมาเปรียบเทียบกับวิสุทธิ ๗ มีอุปมาอุปไมย เปรียบเทียบกับการเสด็จของพระเจ้าปเสนทิโกศล ที่ต้องใช้รถถึงเจ็ดผลัด ถึงจะเสร็จถึงประตูเมืองได้ ฉะนั้น การเข้าถึงเป้าหมายแห่งพรหมจรรย์ คือ พระนิพพานนั้น ก็ฉะนั้น ต้องดำเนินไปตามลำดับแห่ง วิสุทธิ ๗ ดังมีอุปมาอุปไมย ในรณินิสสูตรว่า ฉ้นออกจากกรุงสาวตถิขึ้นรถผลัดที่หนึ่ง ที่ประตูวัง ไปถึง รถผลัดที่สอง สละรถผลัดที่หนึ่ง ขึ้นรถผลัดที่สอง ไปถึงรถผลัดที่สาม สละรถผลัดที่สองขึ้นรถผลัดที่สาม ไปถึงรถผลัดที่สี่ สละรถผลัดที่สาม ขึ้นรถผลัดที่สี่ ไปถึงรถผลัดที่ห้า สละรถผลัดที่สี่ ขึ้นรถผลัดที่ห้า ไปถึงรถผลัดที่หก สละรถผลัดที่ห้า ขึ้นรถผลัดที่หก ไปถึงรถผลัดที่เจ็ด สละรถผลัดที่หก ขึ้นรถผลัดที่เจ็ด ไปถึงประตูเมืองสาเกตด้วยรถผลัดที่เจ็ด, ท่านพระปัญณณมันตานีบุตรกล่าวว่า ท่านผู้มีอายุ ข้อนี้อีกฉนั้น เหมือนกัน สลวิสุทธิมีจิตตวิสุทธิเป็นเป้าหมาย จิตตวิสุทธิมีทิวฐิวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ทิวฐิวิสุทธิ มีกัขาวิตรณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย กัขาวิตรณวิสุทธิมีมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิมีปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ มีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ญาณทัสสนวิสุทธิ มีอนุปาทาปรินิพพานเป็นเป้าหมาย

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๗๒} แสดงวิสุทธิ ๗ ไว้โดยลำดับแห่งศีล สมาธิ และปัญญา (ไตรสิกขา) ควบคู่ไปกับวิปัสสนาญาณ (ญาณ ๑๖) ญาณ คือ ความหยั่งรู้ อันเป็นผลที่เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนาตามลำดับ วิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖ มีรายละเอียดสรุปไว้โดยสังเขป ดังนี้

๑. สลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล^{๑๗๓} คือ การรักษาศีลอันเป็นพื้นฐานเบื้องต้นให้บริสุทธิ์ หมดจด เพื่อเป็นเครื่องรองรับกุศลที่สูงยิ่งขึ้นไป ได้แก่ ปาริสุทธิศีล ๔, พร้อมกับสมาทานธุดงค์ เพื่อความเป็นผู้มักน้อยสันโดษ และยังช่วยส่งเสริมให้ศีลบริสุทธิ์ ให้มีประสิทธิภาพพอที่จะเป็นเครื่อง รองรับการปฏิบัติกรรมฐานทั้งในส่วนของสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานต่อไป

๒. จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต คือ ฝึกอบรมจิตจนบังเกิดสมาธิพอเป็นบาทฐานแห่ง วิปัสสนา ได้แก่ อุปจารสมาธิ จนถึงอัปปนาสมาธิในฌานสมาบัติ ๘ (สมถยานิก)

๓. ทิวฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิวฐิ คือ แรกได้เห็นสภาวะธรรมด้วยภาวนาปัญญา ได้แก่ การเห็นรูปธรรมและนามธรรมตามเป็นจริง อันเป็นการก้าวขึ้นสู่วิปัสสนาญาณขั้นต้น คือ (๑) นามรูป ปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้แจ้งในรูปและนาม ละสักกายทิวฐิ เป็นญาณตปริญญา ขึ้นกำหนดทุกขสังข

๔. กัขาวิตรณวิสุทธิ^{๑๗๔} ความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย คือ ลีนความสงสัยใน สภาวะธรรม คือ รูปและนามอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา เพราะได้เห็นรูปและนามพร้อมทั้งเหตุ ปัจจัยด้วยภาวนาปัญญา ได้แก่ (๒) ปัจจยปริคคหญาณ ญาณซึ่งข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยของรูปและนาม ละอเหตุทิวฐิ เห็นผิดว่า ไม่มีเหตุ ละวิสมเหตุทิวฐิ ยึดในเหตุที่ไม่เหมาะสม ละกัขามลทิวฐิ หม่นหมองเพราะสงสัย เป็นญาณตปริญญา จัดเป็นขั้นกำหนดสมุทัยสังข (คำว่า ธรรมฐิติญาณก็ดี, ยถาภูตญาณก็ดี, สัมมาทัสสนะก็ดี เป็นไวพจน์ของคำว่า กัขาวิตรณวิสุทธิ)

^{๑๗๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๓-๒๘๓.

^{๑๗๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๙๗๗.

^{๑๗๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๓๑๓-๓๑๒, ๓๗๒-๓๗๓.

^{๑๗๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๙๘๕.

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี^{๑๗๕} ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและไม่ถูก คือ ข้ามพ้นอุปกิเลสของวิปัสสนา ซึ่งขาดได้ด้วยภาวนาปัญญาว่า นี่ทางสู่พระนิพพาน นั้นไม่ใช่ ได้แก่ (๓) กลาปสัมมสนญาณ (คือการกำหนดพิจารณาธรรมเป็นหมวดเป็นกอง) หรือสัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นรูปและนามโดยไตรลักษณ์ คือ ยกรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย ขึ้นพิจารณาโดยเห็นตามลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีใจตัวตน และเป็นตรุณอุทยัพพญาณ เห็นทั้งความเกิดและความดับของรูปนาม แต่ยังมีวิปัสสนูปกิเลสมารบกวนอยู่ ละอัมคเคมคคัสสญาณ สัณญาที่เข้าใจผิด เป็นตรีนปริยญา ข้อนี้จัดเป็นขั้นกำหนดมคคัสสัจ

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี^{๑๗๖} ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นในทางปฏิบัติถูก คือ กำลังดำเนินไปตามวิธีของวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ตั้งแต่อุทยัพพญาณอย่างแรก จนถึงอนุโลมญาณโดยลำดับ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี ได้แก่ ญาณที่ ๔ – ๑๒ ในวิปัสสนาญาณ ๑๖

(๔) อุทยพยานุปัสสนาญาณ (อย่างแรก) ซึ่งเรียกว่า วิปัสสนาที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนินไปตามวิธี (ของวิปัสสนา)

(๕) ภัคคานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับ

(๖) ภยตูปัญฐานญาณ ญาณกำหนดรู้โดยปรากฏเป็นของน่ากลัว

(๗) อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย

(๘) นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ด้วยความเบื่อหน่าย

(๙) มุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไป

(๑๐) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ โดยพิจารณาทบทวน

(๑๑) สังขารูปกชาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร

(๑๒) สัจจานุโมลิกญาณหรืออนุโลมญาณ โยคาวจรผู้ปรารถนาบรรลุอนุโลมญาณนั้น จะต้องกระทำโยคะในญาณทั้งหลายตั้งแต่อุทยัพพญาณ (อย่างแรก) ซึ่งพ้นแล้วจากอุปกิเลส เป็นต้นไป จนถึงสังขารูปกชาญาณให้สมบูรณ์ (ญาณที่ ๔ – ๑๑) วิปัสสนาญาณข้อนี้เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๙

ต่อจากอนุโลมญาณ ก็เกิด โคตรภูญาณ (๑๓) (ญาณครอบโคตร คือ ญาณที่เป็นหัวข้อระหว่างภาวะปุถุชนกับอริยบุคคล) มาคั่นกลาง แล้วจึงเกิดมรรคญาณ ให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป โคตรภูญาณนี้ ท่านว่าอยู่ระหว่างกลาง ไม่จัดเข้าในวิสุทธิตี ไม่ว่าข้อ ๖ หรือข้อ ๗ แต่ให้นับเข้าเป็นวิปัสสนาได้ เพราะอยู่ในกระแสของวิปัสสนา^{๑๗๗}

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิตี^{๑๗๘} ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ได้บรรลุอริยมรรคญาณ หรือ (๑๔) มรรคญาณ ทั้ง ๔ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น เมื่อได้มรรคญาณ (๑๕) ผลญาณ^{๑๗๙} ญาณในอริยผล ก็ย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับอัน เป็นที่ชี้บอกทางสู่พระนิพพานประการสุดท้าย ถัดการบรรลุมรรคญาณและ

^{๑๗๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาภ อสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๐๐๙.

^{๑๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗๑.

^{๑๗๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๔๗๙.

^{๑๗๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาภ อสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๑๓๑-๑๑๓๗.

^{๑๗๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๗๐-๗๔.

ผลญาณแล้ว จะเกิด (๑๖) ปัจจเวกขณญาณ^{๑๘๐} ญาณที่พิจารณาสำรวจ ทบทวน ตรวจตราดูมรรค ๑
สำรวจทบทวนดูผล ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้ว ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ๑
และสำรวจดูพระนิพพาน ๑ รวมเป็น ๕ ปัจจเวกขณญาณ ๑๙ นับโดยการสำรวจทบทวนตรวจตราดู
มรรค ผล กิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพระนิพพาน ของพระอริยบุคคลทั้ง ๔ คือ ของ
พระโสดาบัน ๕ พระสกทาคามี ๕ พระอนาคามี ๕ ของพระอรหันต์ ๔ (พระอรหันต์ไม่มีการทบทวนดู
กิเลสที่ยังเหลืออยู่) รวมเป็น ๑๙ ปัจจเวกขณะ

สงเคราะห์สุทธิ ๗ สลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ สงเคราะห์ด้วยศีลและสมาธิ วิสุทธิ ๕ ที่เหลือ
สงเคราะห์เข้าเป็นปัญญา, ข้อความลำดับญาณในวงเล็บเป็นการการสงเคราะห์ญาณ ๑๖ กับวิสุทธิ ๗
ดูเทียบ (ตารางที่ ๑)

สรุปว่า วิสุทธิ ๗ คือ ผลความบริสุทธิ์แห่งศีล สมาธิ ปัญญา ที่เกิดขึ้นโดยลำดับแห่งการ
ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาและวิปัสสนาญาณ คือ ญาณหรือปัญญาที่พิจารณาเห็นความดับ ได้แก่ ญาณ
ความหยั่งรู้หรือปัญญารู้เป็นผลที่เกิดขึ้นโดยลำดับแห่งการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ยังทวิวิสุทธิเป็นต้น
ให้บริบูรณ์ด้วยปัญญา คือ ญาณ ฉะนั้น วิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ จึงมีความสัมพันธ์กัน โดยความ
เป็นเหตุ เป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ดังที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นว่า วิปัสสนาญาณ ชื่อว่า
มีสติปัญญานเป็นเหตุ มีวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นผล วิปัสสนาญาณที่เกิดขึ้นก่อน ๆ เป็นเหตุ
ให้วิปัสสนาญาณที่เกิดขึ้นหลัง ๆ เป็นเหตุปัจจัยส่งต่อกันไปสู่มรรค ผล นิพพาน

ข. ผลานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน ๔

๑. เป้าหมายของสติปัฏฐาน ๔ มี ๕ ประการ (๑) เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์, (๒)
เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ, (๓) เพื่อดับทุกข์และโทมนัส, (๔) เพื่อบรรลุอายุธรรม (อริยมรรค), (๕)
เพื่อให้แจ้งนิพพาน ฉะนั้น ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ สมบูรณ์ ย่อมได้รับผลานิสงส์เหล่านี้ คือ เป็นผู้มีความ
บริสุทธิ์ (วิสุทธิ ๗ สมบูรณ์) ล่วงพ้นโสกะและปริเทวะ ดับทุกข์และโทมนัส บรรลุมรรค ผล นิพพาน

๒. ผลที่เกิดจากการมีความเพียร สัมปชัญญะ และสติในการภาวนา

๑) ผลจากความเพียรเพิกกิเลส “อานุภาพของความเพียรนั้น ก็คือเป็นผู้หลุดพ้นจาก
ความยินดีในร้าย ครองจำความไม่ยินดีและความยินดี และเว้นจากใฝ่สิ่งที่ไม่จริง และนำออกซึ่งสิ่งที่มีจริง”

๒) ผลจากสัมปชัญญะ “พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสวิปัสสนาด้วยสัมปชัญญะ” หมายถึง
อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นนั้น นับเป็นตทังควิมุตติ เพราะสลัดพ้นแล้วจากนิจจสัญญา
เป็นต้นที่ตนสละแล้ว ด้วยสามารถแห่งองค์ที่เป็นข้าศึกของมรรคนั้น ๆ คือ (๑) ละนิจจสัญญาด้วย
อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง, (๒) ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นทุกข์,
(๓) ละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นอนัตตา, (๔) ละความเพลิดเพลินด้วยนิพพิทา
านุปัสสนา การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย, (๕) ละความกำหนดด้วยวิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็น
ความคลายกำหนัด, (๖) ละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับ, (๗) ละความยึดถือ
ด้วยปฏินิสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสละคืน เป็นผลที่เกิดจากสัมปชัญญะ

^{๑๘๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๗๗.

๓) ประโยชน์จากกรรมฐาน ๒๑ ปีพพะ อันเป็นเครื่องมือในการฝึกสติสัมปชัญญะ ย่อมให้สำเร็จประโยชน์ทั่ว ๆ ไป และผลที่เกิดจากสมณะ (อานาปานะสติ) สำเร็จได้ถึงรูปฌาน “ตรัสกัมมัญฐานที่ให้สำเร็จประโยชน์ทั่ว ๆ ไป หรืออุบายเครื่องบริหารกัมมัญฐานด้วยสติสัมปชัญญะ หรือ ตรัสสมณะที่ได้มาด้วยอานาการิกายานุปัสสนา” สติสัมปชัญญะที่ฝึกโดยผ่านกรรมฐาน ๒๑ ปีพพะนี้ ย่อมส่งผลพัฒนาไปสู่ความเจริญก้าวหน้าของศีล สมาธิ ปัญญาตามลำดับ

๔) ตรัสผลแห่งภavanaด้วยการกำจัดซึ่งอภิชฌาและโทมนัส

๓. ผลที่เกิดจากการเจริญสติปัฏฐาน ๔ แต่ละหมวด ช่วยละวิปลาสความสำคัญผิดว่า งาม สุข เทียง และเป็นตัวตน^{๑๘๑} คือ

๑) สติกำหนดกาย ละความเห็นผิดในกายว่า งาม ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า กายานุปัสสนา

๒) สติกำหนดเวทนา ละความเห็นผิดในเวทนาว่า เป็นสุข ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เวทนานุปัสสนา

๓) สติกำหนดจิต ละความเห็นผิดในจิตว่า เป็นของเที่ยง ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จิตตานุปัสสนา

๓) สติกำหนดธรรม ละความเห็นผิดในธรรมทั้งหลายว่า เป็นตัวตน ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ธัมมานุปัสสนา

๔. และผลปฏิบัติที่เกิดจากสติปัฏฐาน ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อละโอหะเป็นต้น ดังที่อรรถกถาว่า “ที่ตรัสสติปัฏฐาน ๔ ก็เพื่อละโอหะ โยคะ อาสวะ คณฺฐะ อุปาทาน และอคติ อย่างละ ๔ ด้วย เพื่อกำหนดรู้อาหาร ๔ อย่างด้วย”

๕. อานิสงส์ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔^{๑๘๒} ว่า บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ ปี พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบันหรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี... ๗ ปีจยกไว้... ๖ ปีจยกไว้... ๕ ปีจยกไว้... ๔ ปีจยกไว้... ๓ ปีจยกไว้... ๒ ปีจยกไว้... ๑ ปีหนึ่งจยกไว้... ๗ เดือนจยกไว้... ๖ เดือนจยกไว้... ๕ เดือนจยกไว้... ๔ เดือนจยกไว้... ๓ เดือนจยกไว้... ๒ เดือนจยกไว้... ๑ เดือนจยกไว้... ครึ่งเดือนจยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ วัน พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี

๖. อานิสงส์การเจริญโพชฌงค์และอานาปานสติ^{๑๘๓} ย่อมได้รับอานิสงส์ ๗ ประการ คือ (๑) จะได้บรรลุอรหัตตผลทันทีในปัจจุบัน, (๒) หากปัจจุบันไม่ได้บรรลุ ก็จะได้บรรลุในเวลาใกล้ตาย, (๓ - ๗) หากปัจจุบันและในเวลาใกล้ตายยังไม่ได้บรรลุ ก็จะได้เป็นพระอนาคามี ๕ ประเภท ประเภทใดประเภทหนึ่ง คือ (๓) พระอนาคามีผู้ฉันทราปรินิพพายี, (๔) พระอนาคามีผู้อุปปัจจปรินิพพายี, (๕) พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี, (๖) พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี, (๗) พระอนาคามีผู้อุทกังโสโตกนิญฐคามิ

^{๑๘๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๗๘., ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๔๙๕.

^{๑๘๒} ตูรายละเอียดยใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘-๓๔๐., ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๓๖๗-๓๖๘.

^{๑๘๓} ตูรายละเอียดยใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๔/๑๑๕-๑๑๖, ๔๕๗.

๒.๕ สรุปท้ายบท

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งในสภาวะรูปธรรม และนามธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง โดยเริ่มต้นจากปริยัติ คือ ทำการศึกษาเล่าเรียนและสอบถาม ในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิของวิปัสสนา แล้วจึงเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๗ โดยในเบื้องต้นทำการชำระศีล (ศีลวิสุทธิ) และจิต (จิตวิสุทธิ) ของตนให้บริสุทธิ์ ถือปฏิบัติตามลำดับแห่งบุพพกิจ ๗ ประการ อันเป็นกิจเบื้องต้นของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา แล้วจึงลงมือปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นหมวดหนึ่งของโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งมีวิธีปฏิบัติ ๒๑ ปัพพะ โดยใช้ความเพียร สัมปชัญญะ และสติ อันเป็นองค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน ในการกำหนดพิจารณารูปธรรมและนามธรรม ที่เป็นไปในฐานกาย เวทนา จิต และธรรม สลับกันไปทั้งภายในภายนอก พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดเหตุดับสลับกันไป จนเกิดนิพพิทาและวิราคะ ไม่ยึดมั่นถือมั่นในอุปาทาขันธ เป็นผลให้จิตบริสุทธิ์ สะอาด ผ่องใส เมื่อจิตสะอาด บริสุทธิ์ ผ่องใส อริยมรรค อริยผล (มรรคญาณ ผลญาณ) และปัจจเวกขณญาณ ย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับ ชื่อว่า ยังวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๑๖ ให้สมบูรณ์พร้อม หากยังไม่ได้บรรลुถึงมรรค ผล นิพพานในปัจจุบันชาติ จะได้บรรลुในเวลาใกล้ตาย ถ้าหากในเวลาใกล้ตายยังไม่ได้บรรลु ก็จะได้เป็นพระอนาคามี ๕ ประเภท ประเภทใดประเภทหนึ่ง หรืออย่างน้อยย่อมช่วยละวิปลาสความสำคัญผิดว่า งาม สุข เทียง และเป็นตัวตน ช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ

บทที่ ๓

อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การศึกษาวิจัยในบทนี้ เป็นการศึกษาอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาการนิยามความหมาย ประเภท ความแตกต่างของอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาัตถ์ และอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ โดยกำหนดประเด็นการศึกษาไว้ดังนี้

- ๓.๑ นิยามความหมายและประเภทของอารมณ์
- ๓.๒ อารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมาัตถ์
- ๓.๓ ความแตกต่างของบัญญัติและปรมาัตถ์
- ๓.๔ อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๕ สรุปท้ายบท

๓.๑ นิยามความหมายและประเภทของอารมณ์

ก. นิยามความหมายของอารมณ์

อารมณ์ อารมณ์ หมายถึง เครื่องยึดเหนี่ยวจิต^๑ (อาลัมพ อาลัมพน โคจร วิสย) วิเคราะห์ศัพท์ว่า อาคนตฺวา อาวุโส วา จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา รณนฺติ เอตฺถาติ อารมฺมณํ ธรรมชาติเป็นที่ยินดีแห่งจิตและเจตสิก (อา บทหน้า รุม ธาตุ ในความหมายว่า ยินดี ยุ ปัจจัย, ซ้อน ม แปลง ยุ เป็น อน, น เป็น ณ)

อารมณ์ หมายถึงความว่า เป็นที่ยินดี เหมือนหนึ่งส่วนดอกไม้เป็นที่ยินดีแก่คนทั้งหลาย ฉะนั้น อารมณ์ทั้งหลาย มีรูปารมณเป็นต้น ก็ย่อมเป็นที่ยินดีของจิตและเจตสิก ฉะนั้น

อารมณ์ คือ ธรรมชาตินั้นเป็นที่ยินดีของจิตและเจตสิก หรือเป็นธรรมชาตินั้นเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิกทั้งหลาย ดังจะเห็นว่า อา อภิมุข รณนฺติ เอตฺถาติ อารมฺมณํ จิตและเจตสิกทั้งหลายมายินดี พร้อมหน้ากันในธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อารมณํ, จิตฺตเจตสิกกา อาลัมพียตฺติ = อาลัมพน ธรรมชาตินั้น ย่อมยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกทั้งหลาย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อาลัมพนะ, ธรรมชาตินั้น ที่ทำให้จิตและเจตสิกข้องติดอยู่ โดยอาการเป็นที่ยินดีหรือเป็นที่ให้ยึดเหนี่ยวอยู่ได้ ธรรมชาตินั้น เรียกว่า อารมณหรืออาลัมพนะ ซึ่งได้แก่ อารมณ ๖ อย่าง^๒ คือ รูปารมณ สัทธารมณ คันธารมณ รสารมณ โสภณารมณ และธรรมารมณ (รูปและนาม)

^๑ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๕.

^๒ พระอนุรุธเถระ, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๖๒.

คำว่า “อารมณ์” มีความหมายโดยรูปศัพท์ว่า อาคนตฺวา จิตฺตเจตสิกํ รมนติ เอเตสุติ อารมณณานิ รูปเป็นต้น เป็นที่จิตและเจตสิกมายนติ จึงชื่อว่า อารัมมณะ^๓

อารมณ์ เครื่องยึดเหนี่ยวของจิต, สิ่งที่ยึดเหนี่ยว, สิ่งที่ถูกรู้หรือถูกรับรู้ ได้แก่ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ในภาษาไทย ความหมายเลื่อนไปเป็นความรู้สึกหรือความเป็นไปแห่งจิตใจในขณะหรือช่วงเวลาหนึ่ง ๆ เช่นว่า อย่าทำตามอารมณ์ วันนี้ อารมณ์ดี อารมณ์เสีย เป็นต้น^๔

ความสัมพันธ์กันระหว่างอารมณ์กับจิตและเจตสิก มีอุปมาอุปไมยไว้ว่า ในบรรดาสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลายนั้น ถ้าไม่มีอารมณ์เป็นที่อาศัยยึดเหนี่ยวแล้ว จิตและเจตสิกแห่งสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ อุปมาเหมือนคนชราหรือทุพพลภาพ ย่อมต้องอาศัยไม้เท้าหรือราวเชือกเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวไว้ให้ทรงตัวลุกขึ้นเดินไปได้ ฉะนั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ต้องมีอารมณ์เป็นเครื่องอาศัยยึดเหนี่ยวให้ปรากฏขึ้นได้ ฉะนั้น

ฉะนั้น เมื่อกล่าวถึงอารมณ์ ย่อมต้องผูกพันไปถึงจิต และเมื่อจะกล่าวถึงจิต ก็จะต้องมีอารมณ์เช่นเดียวกัน จิตใดที่จะไม่มีอารมณ์นั้น ไม่มีเลย เพราะจิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ ส่วนอารมณ์เป็นธรรมชาติที่ถูกจิตรู้ เช่น รูปารมณ์ ได้แก่ รูป (สี) ถูกจิตรู้ด้วยการเห็น (จักขุวิญญาณ) จะเรียกสั้น ๆ เพื่อความเข้าใจให้ง่ายขึ้นว่า จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ ส่วนอารมณ์เป็นธรรมชาติที่ถูกจิตรู้

สรุปว่า อารมณ์ คือ ธรรมชาติที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิก เครื่องยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกหรือธรรมชาติที่ถูกจิตรู้

ข. ประเภทของอารมณ์

ประเภทของอารมณ์อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิก มี ๖ ประเภท ได้แก่

๑. รูปารมณ์ แปลว่า รูปเป็นอารมณ์ รูปในความหมายนี้ ได้แก่ วัณณรูป คือ สีต่าง ๆ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิกได้ทางทวารตา (ธรรมชาติโดยย่อแตกสลายไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า รูป รูปนั้น เมื่อถึงความแปรไปแห่งวรรณะ ย่อมประกาศความถึงภัย)

๒. สัทธารมณ์ หมายถึง เสียงเป็นอารมณ์ ได้แก่ สัททรูป เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิกทางหู (ธรรมชาติโดยย่อเปล่งออก ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า สัททะ – เสียง, อธิบายว่า ย่อมแปลงเสียง)

๓. คันธารมณ์ หมายถึง กลิ่นเป็นอารมณ์ ได้แก่ คันธรูป เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิกทางจมูก (ธรรมชาติโดยย่อฟุ้งไป ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า คันธะ – กลิ่น, อธิบายว่า ย่อมประกาศซึ่งที่อยู่ของตน)

๔. รสธารมณ์ หมายถึง รสเป็นอารมณ์ ได้แก่ รสรูป (คือ อมพิล รสเปรี้ยว, มธุร รสหวาน, โลณิก รสเค็ม, กฏก รสเผ็ด, ติตต รสขม และกสาว รสฝาด รวมทั้งหมด ๖ รสเท่านั้น) เป็นเครื่องยึด

^๓ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๑.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม, ๒๕๕๙), หน้า ๕๕๓.

เหนียวของจิตและเจตสิกทางลิ้น (สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีซึ่งธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รส – รส, อธิบายว่า ย่อมชอบใจ)

๕. โภกฐัพพารมณฺ์ หมายถึง การสัมผัสถูกต้องกายเป็นอารมณ์ ได้แก่ รูป, ปฐวี (ความแข็ง ความอ่อน), เตโช (ความร้อน ความเย็น), วาโย (ความหย่อน ความตึง) เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิกทางกาย (ธรรมชาติใดย่อมถูกต้อง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โภกฐัพพะ – กระทบ)

๖. ธรรมารมณฺ์ หมายถึง สภาพธรรมที่รู้ได้เฉพาะมโนทวาร (ทางใจ) เป็นอารมณ์ ได้แก่ สภาวธรรม ๖ ประการ คือ จิต ๘๙, เจตสิก ๕๒, ปสาทรูป ๕, สุขุมรูป ๑๖, นิพพาน, และบัญญัติ อันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิก ทางใจ (ธรรมชาติใด ย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธัมมะ – ธรรมารมณฺ์)

รูปารมณฺ์, สัททารมณฺ์, คันธารมณฺ์, รสารมณฺ์ และโภกฐัพพารมณฺ์ อารมณ์ทั้ง ๕ นี้ รวมเรียกว่า ปัญจารมณฺ์ อารมณ์ ๕ นี้ จัดเป็นรูปธรรม ส่วนธรรมารมณฺ์นั้น เป็นอารมณ์ที่ ๖ องค์ธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก และนิพพานนั้น จัดเป็นนามธรรม สำหรับปสาทรูป ๕, สุขุมรูป ๑๖ นั้น เป็นรูปธรรม เฉพาะบัญญัติ ไม่เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม คงเป็นแต่บัญญัติธรรมเท่านั้น ปัญจารมณฺ์และธรรมารมณฺ์ รวมเรียกว่า อารมณ์ ๖ หรือฉนารมณฺ์

ในอารมณ์ ๖ นั้น จำแนกออกไปได้อีก ตามนัยอรรถกถาและอภิธัมมัตถสังคหะ^๕ คือ (๑) โดยกำลังอำนาจของอารมณ์ มี ๒ ประเภท, (๒) สงเคราะห์เข้าโดยกาล มี ๒ ประเภท, (๓) แบ่งโดยจิตที่รับอารมณ์แน่นอน มี ๔ ประเภท (๔) ตามนัยอรรถกถา มี ๑๒ ประเภท, (๕) แบ่งโดยจิตที่รับอารมณ์ไม่แน่นอน มี ๓ ประเภท, (๖) แบ่งเป็นประเภทใหญ่ ๆ มี ๔ ประเภท มีรายละเอียด ดังนี้

๑. อารมณ์ ๖ แบ่งโดยกำลังอำนาจของอารมณ์ มี ๒ ประเภท

๑) สามัญอารมณ์ คือ อารมณ์ ๖ ชนิดที่เป็นธรรมดาสามัญทั่ว ๆ ไป ไม่มีกำลังแรงพอที่จะเหนี่ยวเอาจิตและเจตสิก ไปสู่อารมณ์นั้น ๆ ได้

๒) อธิปัตติอารมณ์ เป็นอารมณ์ชนิดพิเศษ มีกำลังแรงมากสามารถทำให้นามธรรม คือ จิตและเจตสิก เข้ายึดอารมณ์นั้น ๆ ไว้อย่างหนักหน่วง เรียกว่า อารัมมณวิปัติหรืออธิปัตติอารมณ์ อารมณ์ที่เป็นอธิปัตติได้นี้ ต้องเป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนา คือ อิฏฐารมณฺ์ ได้แก่ สภาวอิฏฐารมณฺ์ (อารมณ์ที่น่ายินดีโดยธรรมชาติหรือโดยสภาวะที่เป็นที่น่ายินดีแก่บุคคลทั่วไป), ปริกัปปอิฏฐารมณฺ์ (อารมณ์ที่น่ายินดีชอบใจเฉพาะบุคคลไม่ใช่ทั่วไปแก่สัตว์ทั้งหลาย)

๒. อารมณ์ ๖ แบ่งสงเคราะห์โดยกาล มี ๒ ประเภท คือ

๑) เตกาลิกอารมณ์ คือ อารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวข้องกับกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต องค์ธรรม ได้แก่ จิต, เจตสิก, รูป (ที่เป็นอดีตอารมณ์, ปัจจุบันอารมณ์, อนาคตอารมณ์ เช่น ได้เห็นแล้ว, กำลังเห็น, จะเห็น)

๒) กาลวิมุตตอารมณ์ หมายถึง อารมณ์ที่ไม่เกี่ยวข้องด้วยกาลทั้ง ๓ ได้แก่ นิพพาน และบัญญัติอารมณ์ เพราะธรรมทั้ง ๒ นี้เป็นอสังขตธรรม ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ คือ กรรม, จิต, อุตุ และอาหาร จึงไม่มีการเกิด

^๕ พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๖๔-๖๙.

๓. อารมณ์ ๖ แบ่งโดยจิตที่รับอารมณ์แน่นอน ๔ ประเภท ได้แก่

- ๑) จิต ๒๕ ดวง เกิดขึ้นรับอารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรม (กามอารมณ์) อย่างเดียว
- ๒) จิต ๖ ดวง เกิดขึ้นรับธรรมารมณ์ ที่เป็นมหัคคต (มหัคคตอารมณ์) อย่างเดียว
- ๓) จิต ๒๑ ดวง เกิดขึ้นรับธรรมารมณ์ ที่เป็นบัญญัติ (บัญญัติอารมณ์) อย่างเดียว

(จิตของผู้ได้รูปฌาน ๕ ซึ่งมีกสิณบัญญัติเป็นอารมณ์และอรุณ ๒ คือ อากาสนัญญาตน และอากิญจัญญาตน)

๔) จิต ๘ ดวง เกิดขึ้นรับธรรมารมณ์ ที่เป็นนิพพานอย่างเดียว

๔. อารมณ์ ๖ แบ่งโดยจิตที่รับอารมณ์แน่นอน ๑๒ ประเภท ตามนัยอรรถกถา^๖ ได้แก่

๑) กามอารมณ์ = กามจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

๒) มหัคคตอารมณ์ = มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕

๓) นิพพานอารมณ์ = นิพพาน

๔) นามอารมณ์ = จิต เจตสิก นิพพาน

๕) รูปอารมณ์ = รูป ๒๘

๖) ปัจจุบันอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป

๗) อดีตอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป

๘) กาลวิมุตติอารมณ์ = นิพพาน บัญญัติ

๙) บัญญัติอารมณ์ = อตถบัญญัติ สัพพบัญญัติ

๑๐) ปรมัตถอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป นิพพาน

๑๑) อัชฌัตตอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป

๑๒) พหิทถอารมณ์ = จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ ที่ประกอบ ด้วยอำนาจปัจจัย

๗ ปัจจัย (สหชาติ, อัญญมัญญะ, นิสสยะ, อาหาระ, สัมปยุตตะ, อัตถิ, อวิคตะ) ที่เหลือเว้นวิปากปัจจัย, เป็นปัจจัยแก่เวทนาที่ประกอบกับขณะเป็นลำดับไป คือ ขณะดวงที่ ๒ ด้วยอำนาจปัจจัย ๕ ปัจจัย (อนันตระ, สมันตระ, อนันตรูปนิสสยะ, นัตถิ, วิคตะ) เหล่านั้นเหมือนกัน, เป็นปัจจัยแก่ขณะที่เหลือ คือ ขณะดวงที่ ๓ - ๗ ด้วยอำนาจอุปนิสัยปัจจัยเท่านั้น

๕. อารมณ์ ๖ แบ่งโดยจิตที่รับอารมณ์ไม่แน่นอน ๓ ประเภท

๑) จิต ๒๐ ดวง เกิดขึ้นรับอารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรม, มหัคคตธรรม, และบัญญัติธรรม (เว้นโลกุตตรธรรม ๙)

๒) จิต ๕ ดวง เกิดขึ้นได้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรม, มหัคคตธรรม, บัญญัติธรรม, และโลกุตตรธรรม (เว้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล)

๖) จิต ๖ ดวง เกิดขึ้นได้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรม, มหัคคตธรรม, บัญญัติธรรม, และโลกุตตรธรรมทั้งหมด

๖. อารมณ์ ๖ แบ่งโดยประเภทใหญ่ ๆ มี ๔ ประเภท

๑) กามอารมณ์ (อารมณ์ ๖) องค์ธรรม ได้แก่ กามจิต ๕๔, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘

๒) มหัคคตอารมณ์ (ธรรมารมณ์) องค์ธรรม ได้แก่ มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕

^๖ ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๑๕-๑๑๙.

๓) บัญญัติอารมณ์ (ธรรมารมณ์) องค์ธรรม ได้แก่ บัญญัติธรรม ๒ ประการ คือ อตถบัญญัติและสัพพบัญญัติ

๔) โลกุตรอารมณ์ (ธรรมารมณ์) องค์ธรรม ได้แก่ มัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ เจตสิก ๓๖ และนิพพาน^๗

ในอารมณ์ ๔ ประเภทนี้ กามอารมณ์และมหัคคตอารมณ์เป็นโลกียอารมณ์ ในอารมณ์ ๔ ประเภทนี้ จิตยัตถ์อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเป็นอารมณ์ ได้ชื่อว่า จิตยัตถ์อารมณ์นั้น (อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ใน ๔ ประเภทนี้) เป็นอารมณ์, หรือจิตมีอารมณ์นั้น ๆ เป็นอารมณ์ เช่น เมื่อจิตยัตถ์อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเป็นอารมณ์ ได้ชื่อว่า จิตมีอารมณ์เป็นบัญญัติธรรม

สรุปว่า ประเภทของอารมณ์ มี ๖ แบ่งย่อยออกไปตามอำนาจอารมณ์ สงเคราะห์เข้าโดยกาล แบ่งตามจิตและเจตสิกที่รับอารมณ์แน่นอนและไม่แน่นอน ทั้งหมดสรุปลงในกามอารมณ์, มหัคคตอารมณ์, บัญญัติอารมณ์, และโลกุตรอารมณ์ ในอารมณ์ ๔ ประเภทนั้น อารมณ์ ๓ ได้แก่ กามอารมณ์, มหัคคตอารมณ์, โลกุตรอารมณ์ ชื่อว่า เป็นอารมณ์ปรมาตม (จิต, เจตสิก, รูป, และนิพพาน) ส่วนบัญญัติอารมณ์ ชื่อว่า เป็นอารมณ์บัญญัติ (อตถบัญญัติและสัพพบัญญัติ) เมื่อว่าโดยย่อ ได้แก่ อารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมาตมอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิก

๓.๒ อารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมาตม

คำว่า อารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมาตม ในที่นี้พึงทราบว่าเป็นเรียกโดยความเป็นธรรมชาติที่ถูกจัดรู้ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มีความหมายและประเภทดังนี้

๓.๒.๑ ความหมายและประเภทของบัญญัติ

ก. ความหมายของบัญญัติ ในอภิธัมมัตถสังคหะกล่าวคำแสดงเนื้อความของบัญญัติไว้ว่า ธรรมทั้งหลายที่เหลือหรือนอกเหนือจากรูปธรรมและนามธรรม ชื่อว่า บัญญัติ ดังบาลีว่า

ตโต อวเสนา ปญฺหตฺติ, สาปนปญฺหาปิยตฺตา ปญฺหตฺติ ปญฺหาปนโต ปญฺหตฺติ จ ทฺวิธา โหติฯ ส่วนเนื้อความที่เหลือจากรูปธรรมและอรูปธรรม เรียกว่า “บัญญัติ”^๘

คำว่ารูปธรรมและอรูปธรรม (นาม) โดยนัยอภิธรรมนั้น พึงทราบว่าเป็นรูปขันธ์อย่างเดียวนั้น (คือ บัญญัติธรรม นามธรรม รูปธรรม) รูปธรรม พึงทราบว่าเป็นรูปขันธ์อย่างเดียวนั้น อรูปขันธ์ ๔ นั้น ได้แก่ จิต เจตสิก ซึ่งเป็นสังขตธรรม, อรูปขันธ์ ๔ และรวมนิพพาน ๑ ซึ่งเป็นอสังขตธรรมเข้าไปด้วยเป็น ๕ อย่างนี้ ท่านกล่าวว่า เรียกอรูปก็ได้ เรียกนามก็ได้

กาลานี้ ท่านแสดงถึงรูปนาม ย้ำให้รู้ว่า รูปธรรมทั้ง ๒๘ รูปนั้น เรียกว่า รูปขันธ์อย่างเดียวนั้น ส่วนนามธรรม คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญานขันธ์ ที่เป็นขันธ์และเป็นฝ่ายสังขตธรรม

^๗ พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๖๘-๖๙.

^๘ พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๘, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๒๒๔.

กับนิพพานที่เป็นขั้นธัมมุตติและเป็นฝ่ายอสังขตธรรม รวมนามธรรมทั้ง ๕ อย่างนี้ เรียกว่า อรูปก็ได้ เพราะนามธรรมทั้ง ๕ อย่างนี้ ไม่มีรูป ไม่ใช่รูป จึงเรียก อรูป

กล่าวโดยสรุป สังขตธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป, อสังขตธรรม ได้แก่ นิพพาน, บัญญัติธรรม ได้แก่ อตถบัญญัติและสัททบัญญัติ, จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัตินี้ มีการแยกออกจากกัน โดยความเป็นบัญญัติและปรมาณู, จิต เจตสิก รูป นิพพาน โดยย่อ คือ รูปธรรมและนามธรรม เรียกว่า ปรมาณูธรรม, ส่วนธรรมที่เหลือนามรูปธรรมและนามธรรมนั้นแหละ เรียกว่า บัญญัติธรรม

บัญญัตินั้น เรียกว่า ปณฺณตติ เพราะพึงถูกให้รู้ได้ (ด้วยสัททบัญญัติ) และทำให้รู้ (อรรถ-บัญญัติและสภาวะธรรม) สมจริงดังพระพุทธรูปจะว่า สงฺขา (สิ่งที่ถูกเรียก) สมณฺญา (สิ่งที่ถูกหมายรู้) ปณฺณตติ (สิ่งที่ถูกสมมติ) โวหาร (สิ่งที่ถูกเรียกขาน), นาม (ชื่อที่น้อมไปสู่ความหมาย) นามกมฺม (ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง) นามธฺเยย (ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ) นิรุตฺติ (ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความอันไม่ชัดเจน) พยฺยชน (ชื่อที่แสดงเนื้อความ) อภิลาป (ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์) แห่งธรรมนั้น ๆ (มีอยู่)^๙ (คำว่า สงฺขา สมณฺญา ปณฺณตติ และโวหาร เป็นอรรถบัญญัติ คือ สิ่งที่ถูกสื่อความหมาย, คำว่า นามะ นามธฺเยย นิรุตฺติ พยฺยชน และอภิลาปะ เป็นสัททบัญญัติ คือ คำสื่อความหมาย)

ความโดยพิสดารว่า สิ่งที่ชาวโลกบัญญัติว่า เป็นเรา มีได้โดยอาศัยรูปธรรมเป็นต้น แต่ไม่มีความเกิดดับเหมือนรูปธรรมเป็นต้น เป็นเพียงเกิดจากการหมายรู้ทางโลกเท่านั้น ชาวโลกย่อมกล่าวและสื่อสารให้เข้าใจกันว่า เป็นเรา สิ่งที่ถูกสื่อความหมายนี้ ชื่อว่า บัญญัติ^{๑๐}

พระธรรมพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมาย คำว่า “บัญญัติ คือ การกำหนดเรียกหรือสิ่งที่ถูกกำหนดเรียก, การกำหนดตั้งหรือตราไว้ให้รู้กัน”^{๑๑}

พระมหาอำนาจ จานิสฺสโร (เยวณารณ), “ศึกษาอารมณฺ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาณูในธาตุกัมมภูมฺาน”^{๑๒} สรุปว่า บัญญัติ หมายถึง การกำหนดเรียกหรือสิ่งที่ถูกกำหนดเรียก ตราไว้ให้เป็นที่ยุกันเป็นเนื้อความหรือวัตถุสิ่งของที่สมมติกันขึ้นมา เพื่อเป็นประโยชน์ในการเรียกของชาวโลก ไม่มีสภาวะที่แท้จริง โดยย่อมีอยู่ ๒ คือ (๑) อตถบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นเนื้อความรูปร่างสัณฐานของสิ่งต่าง ๆ ที่ชาวโลกสมมติกัน (๒) นามบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นชื่อสำหรับเรียกสิ่งของต่าง ๆ เพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้วัตถุบัญญัติ

สรุปว่า บัญญัติ คือ คำกำหนดเรียก สิ่งที่เราสมมติขึ้น เพื่อกำหนดเรียกให้รู้กัน เพื่อสื่อสารให้เข้าใจกัน สิ่งที่เราสมมติกำหนดไว้หรือตราตั้งไว้เพื่อใช้ในการสื่อความหมายให้เป็นที่ยุและเข้าใจตรงกัน

^๙ พระพุทธทศตเถระ, **อภิธัมมวาท**, แปลโดย พระคันธสาราภินฺ, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๙๓.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๔.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๙), หน้า ๖๖.

^{๑๒} พระมหาอำนาจ จานิสฺสโร (เยวณารณ), “ศึกษาอารมณฺ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาณูในธาตุกัมมภูมฺาน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ก.

ข. ประเภทของบัญญัติ บัญญัติธรรม เมื่อกล่าวโดยประเภทใหญ่ ๆ มี ๒ ประเภท คือ

๑. อัตถบัญญัติหรือปัญญาปิยบัญญัติ หมายถึง เนื้อความ คือ วัตถุประสงค์ของ, เรื่องราวต่าง ๆ ที่พึงให้รู้ได้^{๑๓} บัญญัติในแง่เป็นสิ่งที่อันพึงให้รู้กัน, บัญญัติที่เป็นความหมาย, บัญญัติ คือ ความหมายอันพึงกำหนดเรียก, ตัวความหมายที่จะพึงถูกตั้งชื่อเรียก

๒. สัททบัญญัติ หรือปัญญาปนบัญญัติ หรือนามบัญญัติ หมายถึง เสียง คือ คำพูด ย่อมทำให้รู้เนื้อความคือวัตถุประสงค์ของเรื่องราวและสภาพปรมาตมธรรมได้^{๑๔} “บัญญัติในแง่เป็นเครื่องให้รู้กัน, บัญญัติที่เป็นชื่อ, บัญญัติที่เป็นศัพท์, ชื่อที่ตั้งขึ้นใช้เรียก”^{๑๕}

บัญญัติทั้ง ๒ ประเภทนั้น อัตถบัญญัติและสัททบัญญัติ จำแนกออกไปอีก ๖ ประเภท ดังนี้

๑. **อัตถบัญญัติ** เป็นบัญญัติโดยอาศัยอาการเป็นไปของรูปธรรมทั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต และอาศัยพระอาทิตย์, พระจันทร์ เป็นต้น แต่งตั้งถ้อยคำขึ้นเรียกขานกัน จำแนกอัตถบัญญัติออกได้เป็น ๖ ประเภท คือ

๑) สันตानบัญญัติ บัญญัติโดยอาศัยอาการเป็นไปของมหาภูตรูป ที่แสดงรูปทรง สันฐานของวัตถุนั้น ๆ ตามปรากฏการณ์ธรรมชาติมาเรียกขานกัน เช่น พื้นดิน, ภูเขา, แม่น้ำ, ลำคลอง, ทะเล, มหาสมุทร เป็นต้น

๒) สมุหบัญญัติ บัญญัติโดยอาศัยอาการรวมประชุมกันแห่งสภาวะของรูปธรรมต่าง ๆ เช่น อาคาร, บ้าน, เรือ, โบสถ์, วิหาร, ศาลาการเปรียญ, รถ, เรือ, เกวียน เป็นต้น

๓) สัตวบัญญัติ บัญญัติโดยอาศัยความเป็นไปของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เช่น มนุษย์, หญิง, ชาย, ช้าง, ม้า, วัว, ควาย, อินทร์, พรหม, ยม, ยักษ์ เป็นต้นเหล่านี้ จึงเป็นสภาพของชั้น ๕ ด้วยประการต่าง ๆ

๔) ทิสาบัญญัติและกาลบัญญัติ บัญญัติโดยอาศัยการโคจรของพระอาทิตย์, พระจันทร์ และดวงดาวต่าง ๆ เช่น

ก) ทิสาบัญญัติ มีทิศเหนือ, ทิศใต้, ทิศตะวันออก, ทิศตะวันตก เป็นต้น

ข) กาลบัญญัติ มีเช้า, สาย, บ่าย, เย็น, ค่ำ, กลางคืน, กลางวัน, ข้างขึ้น, ข้างแรม, วัน, เดือน, ปี เป็นต้น

ค) ฤดูบัญญัติ ได้แก่ ฤดูต่าง ๆ มีเหมันตฤดู คือ ฤดูหนาว, คิมหันตฤดู คือ ฤดูร้อน, วัสสันตฤดู คือ ฤดูฝน (รวมอยู่ในกาลบัญญัติ)

ง) มาสบัญญัติ อาศัยการโคจรของดวงจันทร์และโลก ได้แก่ บัญญัติเดือนจัตโต เดือนเมษายน เป็นต้น

จ) สังวัจจรบัญญัติ อาศัยการโคจรของดวงอาทิตย์และโลก ได้แก่ บัญญัติปีชวด, ฉลู, ขาล, เกาะ เป็นต้น

^{๑๓} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๘, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวกะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, หน้า ๒๒๕.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๖๖-๖๗.

ฉ) วารบัญญัติ ได้แก่ บัญญัติวัน มีสุริยวาระ วันอาทิตย์ เป็นต้น

๕) อากาศบัญญัติ บัญญัติโดยอาศัยอาการที่มหาภูตรูปไม่ได้กระทบกัน หมายความว่า มีช่องว่างคั่นกลาง ช่องว่างนี้แหละ เรียกว่า อากาศบัญญัติ เช่น บ่อ, ถ้ำ, เหว, ช่อง, รู, โพรง เป็นต้น

๖) กสณบัญญัติและนิมิตบัญญัติ

ก) กสณบัญญัติ ได้แก่ ปถวิกสณ เป็นต้น

ข) นิมิตบัญญัติ ได้แก่ เครื่องหมายที่ให้อรรถาธิบายได้ จะเป็นอารมณ์อะไรก็ตาม เรียกอารมณ์ที่ถูกจัดรู้นั้นว่า นิมิต ถ้าเครื่องหมายของอารมณ์นั้นเป็นของสวยงาม น่าพอใจ ก็เรียกว่า สุกนิมิต ถ้าอารมณ์ไม่สวยงาม ไม่น่าพอใจ ก็เรียกว่า ปฏิกนิมิต หรือ อสุกนิมิต^{๑๖}

สรุปว่า บัญญัติทั้ง ๖ ประการนี้ จัดเป็นอรรถบัญญัติ คือ สิ่งที่ถูกสื่อความหมาย ไม่มีปรากฏโดยปรมาตมสัจจะ บัญญัติขึ้นเพื่อให้รู้และเข้าใจในความหมายเป็นอย่างเดียวกัน, สิ่งที่ถูกเรียกก็ดี สิ่งที่ถูกหมายรู้ก็ดี สิ่งที่ถูกสมมติก็ดี สิ่งที่ถูกเรียกขาน เพื่อเป็นเหตุให้รู้ทั่วถึงกัน จัดเป็นอรรถบัญญัติ

๒. **สัททบัญญัติ** หรือนามบัญญัติ หมายถึง เสียง คือ คำพูด ย่อมทำให้รู้เนื้อความ คือ วัตถุสิ่งของเรื่องราวและสภาพปรมาตมธรรมได้ “ผู้ฉลาดถึงแสดงสัททบัญญัติให้รู้เนื้อความได้ด้วยประการต่าง ๆ”^{๑๗} บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสว่า นาม นามกัมมะ เป็นต้น เพื่อแสดงบัญญัติที่ทำให้รู้ (อรรถบัญญัติและสภาวะธรรม) (๑) นามะ คือ ชื่อแสดงให้รู้ธรรมนั้น ๆ ว่า ธรรมนี้มีชื่ออย่างนี้ จึงเรียกว่า บัญญัติ (๒) นามกัมมะ เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของบัญญัตินั้นนั่นเอง คำสื่อความหมายนี้ ชื่อว่า บัญญัติ เพราะทำให้รู้ (อรรถบัญญัติและสภาวะธรรม)^{๑๘} คำว่า นามและนามกัมมะ เป็นต้น จัดเป็นสัททบัญญัติ มี ๖ ชื่อ^{๑๙} ได้แก่

๑) นาม ชื่อที่น้อมไปสู่ความหมาย หมายความว่า มีสภาพน้อมสู่เนื้อความและทำให้เนื้อความนั้นน้อมสู่ต้น เช่น คำว่า ภูเขา ก็น้อมตามเนื้อความว่า เป็นเนินที่สูงชันเป็นจอมใหญ่ เมื่อพูดว่า ภูเขา ก็ทำให้เข้าใจได้ว่า หมายถึงเนื้อความอย่างนั้น

๒) นามกัมมะ ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง หมายความว่า ชื่อต่าง ๆ เหล่านั้นแหละ เป็นชื่อที่พึงเรียกกันโดยทั่วไป

๓) นามเธยยะ ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ หมายความว่า ชื่อต่าง ๆ เหล่านั้น นักปราชญ์ทั้งหลายได้ตั้งชื่อไว้ตั้งแต่โบราณกาลมาแล้ว

๔) นิรุตติ ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความอันไม่ปรากฏชัด หมายความว่า นักปราชญ์ได้พิจารณาคิดตั้งขึ้น สมมติขึ้น ซึ่งถ้อยคำนั้น ชื่อเหล่านั้น จึงปรากฏมีขึ้นมา

๕) พยัญชนะ ชื่อที่แสดงเนื้อความ หมายความว่า เป็นถ้อยคำที่สามารถแสดงเนื้อความให้รู้ ให้ปรากฏได้

^{๑๖} พระอนรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๘, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๒๒๕-๒๒๖.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗.

^{๑๘} พระพุทธทศเถระ, อภิธัมมวาท, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, หน้า ๒๙๕.

^{๑๙} พระอนรุทธเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตมทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๐๘.

๖) อภิลาปะ ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์ หมายความว่า ผู้ที่พูดย่อมนึกถึงเนื้อความ คือ รูปร่างสัณฐานของวัตถุนั้น เช่น ภูเขา แล้วจึงเปล่งเสียงพูดออกมา

อนึ่ง บัญญัติว่า วัณณะ อักษร สระ ทีฆะ รัสสะ พยัญชนะ วรรณ โฆสะ อโฆสะ ลิงค์ บท และพากย์ ก็นับเข้าในนามประเภทนี้^{๒๐}

สัททบัญญัติหรือนามบัญญัติ แบ่งโดยความที่มีสภาวะปรกติปรากฏอยู่และไม่มีสภาวะปรกติปรากฏอยู่มี ๖ ประเภท คือ

๑) วิชขมานบัญญัติ หมายถึง สัททบัญญัติแสดงเนื้อความที่มีสภาวะปรกติปรากฏอยู่ เช่น จิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นต้น (ชื่อหรือนามบัญญัติที่ใช้เรียกปรกติธรรม ซึ่งมีปรากฏอยู่จริง)

๒) อวิชขมานบัญญัติ สัททบัญญัติอันแสดงเนื้อความที่ไม่มีสภาวะปรกติปรากฏอยู่ เช่นคำว่าแผ่นดิน, ภูเขา, ต้นไม้, ทะเล เป็นต้น

๓) วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ สัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมทั้งที่มีสภาวะปรกติปรากฏกับไม่มีสภาวะปรกติปรากฏรวมกันอยู่ เช่น รูปนัง, รูปนอน เป็นต้น

๔) อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ สัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมทั้งที่ไม่มีสภาวะปรกติปรากฏกับที่มีสภาวะปรกติปรากฏรวมกันอยู่ เช่น เสียงหญิง เป็นต้น

๕) วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ สัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่มีสภาวะปรกติปรากฏกับธรรมที่มีสภาวะปรกติอยู่รวมกัน เช่น จักขุวิญญาณ เป็นต้น

๖) อวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ สัททบัญญัติที่กล่าวถึงธรรมที่ไม่มีสภาวะปรกติปรากฏกับธรรมที่ไม่มีสภาวะปรกติอยู่รวมกัน

สรุปว่า สัททบัญญัติ ได้แก่ เสียงที่เปล่งออกมาเป็นถ้อยคำใช้เรียกชื่อสมมติบัญญัติของสิ่งนั้น ๆ ให้ความหมายกันได้ จากถ้อยคำหรือน้ำเสียงที่เปล่งออกไป เช่นเมื่อกล่าวถึงภูเขา, ต้นไม้, โต๊ะ, เก้าอี้, ผู้หญิง, ผู้ชาย คำสั่งให้ซ้ายหัน, ขวาทัน, หน้าเดิน เหล่านี้เป็นต้น แม้ไม่ได้เห็นสิ่งที่พูดถึงอยู่ในขณะนั้น แต่ก็รู้และเข้าใจความหมายได้จากถ้อยคำหรือน้ำเสียงที่เปล่งออกไปนั้น เรียกว่า สัททบัญญัติ, นาม (ชื่อที่น้อมไปสู่ความหมาย) นามกम्म (ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง) นามธะย (ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ) นิรุติ (ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความอันไม่ชัดเจน) พยัญชน (ชื่อที่แสดงเนื้อความ) อภิลาปะ (ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์) แห่งธรรมนั้น ๆ เพื่อให้รู้ความหมาย เป็นสัททบัญญัติ คือ คำสื่อความหมาย

ทั้งอรรถบัญญัติและสัททบัญญัติ เรียกว่า เป็นสมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไวหารสัจจะ ความจริงโดยไวหารหรือโดยสำนวนพูด) คือ จริงตามมติร่วมกัน ตามที่ได้ตกลงกันไว้หรือหมายรู้ร่วมกัน เป็นเครื่องมือสื่อสาร พอให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น คน สัตว์ คนดี คนชั่ว โต๊ะ เก้าอี้ หนังสือ เป็นต้น (conventional truth) ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นคำ เช่น ภาษาสามัญพูดว่าน้ำ ว่าเกลือ เป็นต้น^{๒๑}

^{๒๐} พระอนุรุทธเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๘๐๘.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิตภัณ, ๒๕๕๙), หน้า ๔๘.

สรุปรวมความว่า บัญญัติ คือ คำกำหนดเรียก สิ่งที่เราสมมติขึ้น เพื่อกำหนดเรียกให้รู้กัน เพื่อสื่อสารให้เข้าใจกัน สิ่งที่เราสมมติกำหนดไว้หรือตราตั้งไว้ เพื่อใช้ในการสื่อความหมายให้เป็นที่รู้และเข้าใจตรงกัน ได้แก่ (๑) อรรถบัญญัติ คือ สิ่งที่ถูกสื่อความหมาย ไม่มีปรากฏโดยปรมาตมจะบัญญัติขึ้นเพื่อให้รู้และเข้าใจในความหมายเป็นอย่างเดียวกัน (๒) สัทบัญญัติ ได้แก่ เสียงที่เปล่งออกมาเป็นถ้อยคำใช้เรียกชื่อสมมติบัญญัติของสิ่งนั้น ๆ ให้รู้ความหมายกันได้ จากถ้อยคำหรือน้ำเสียงที่เปล่งออกไป, บัญญัติธรรมเหล่านี้ เรียกว่า บัญญัติอารมณ์หรืออารมณ์บัญญัติ เมื่อจิตยึดหน่วงเอาบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นอารมณ์ จิตนั้น ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นบัญญัติธรรม

๓.๒.๒ ความหมายและประเภทของปรมาตม

ก. ความหมายของปรมาตม ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะแสดงความหมายของปรมาตมธรรม^{๒๒} ว่า คำว่า ปรมาตม แยกออกเป็น ๒ บท คือ ปรมา + อตม, ปรมา แปลว่า ประเสริฐอย่างยิ่ง, อตม แปลว่า เนื้อความ รวมความ ปรมาตม จึงแปลว่า เนื้อความอันประเสริฐหรือเนื้อความที่ดียิ่ง คำว่า “ปรมาตมธรรม” จึงเป็นธรรมที่มีเนื้อความอันประเสริฐ (หมายถึง ปรมาตมธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน) “ปรมา” หรือ “ประเสริฐ” นี้ เมื่อว่าโดยอรรถแล้ว ไม่ได้หมายถึงประณีตงดงามแต่หมายถึงภาวะ ๓ ประการ คือ

๑. ประเสริฐ เพราะไม่มีการวิปริต แปรปรวน หมายถึง สภาพของตนเป็นอยู่อย่างไรรักเป็นอยู่อย่างนั้นตลอดไป ไม่ผิดปกติเป็นอย่างอื่น เป็นของมีจริง เป็นจริง

๒. ประเสริฐ เพราะเป็นที่ใคร่แห่งญาณอันประเสริฐ กล่าวคือ ปรมาตมธรรมนั้น เป็นธรรมที่มีความละเอียดลึกซึ้งมาก ผู้ไม่มีปัญญาอันประเสริฐแล้ว ย่อมเข้าใจในสภาวะของปรมาตมธรรมนี้ไม่ได้ ผู้ที่จะรู้ได้ เข้าใจได้ จะต้องเป็นผู้มีอุมตมญาณ เป็นติเหตุบุคคล เป็นต้น

๓. ประเสริฐ เพราะเป็นธรรมที่เป็นประธานแห่งบัญญัติธรรมทั้งหลาย กล่าวคือ บรรดาสัตว์และสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ มีอยู่มากมายหลายประเภทจนประมาณมิได้ แต่ถ้ากำหนดหลักการเอาตัวความจริงแท้ขึ้นมายืนยันกันแล้ว ก็มีแต่เนื้อความ คือ สภาพของนามรูป ที่ชื่อว่าเป็นองค์ธรรมเท่านั้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)^{๒๓} ว่า ปรมาตมธรรม คือ ธรรมที่เป็นปรมาตม, ธรรมที่เป็นประโยชน์สูงสุด, สภาวะที่มีอยู่โดยปรมาตม, สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด, สภาวะธรรม, นิยมพูดกันมาเป็นหลักทางพระอภิธรรมว่า มีปรมาตมธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน

พระมหาอำนาจ จานิสสร (เขื่อนขันธ์) “ศึกษาอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาตมในธาตุกัมมัญฐาน”^{๒๔} สรุปไว้ว่า “ปรมาตม หมายถึง เนื้อความอันประเสริฐ เป็นสภาวะที่จริงแท้ ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง ๆ เป็นไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาติ ไม่มีใครแต่งขึ้น ไม่มีใครสร้างขึ้น ไม่มีใครเป็นเจ้าของ มีอยู่ ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน”

^{๒๒} พระอนุชารัตนเถระ, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทวีปวิทยุสทธิ์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘.

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๑๓.

^{๒๔} พระมหาอำนาจ จานิสสร (เขื่อนขันธ์), “ศึกษาอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาตมในธาตุกัมมัญฐาน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ก.

สรุปว่า ปรมัตถธรรม แปลว่า ธรรมที่มีเนื้อความอันประเสริฐ ประเสริฐเพราะไม่มีการวิปริตแปรปรวน เพราะเป็นที่ไปแห่งญาณอันประเสริฐ เพราะเป็นธรรมที่เป็นประธานแห่งบัญญัติธรรมทั้งหลาย เพราะทุกสรรพสิ่งร่วมลงคงเหลือแค่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น

ข. ประเภทของปรมัตถ์ ปรมัตถธรรมมี ๔ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน^{๒๕} แบ่งออกเป็น ๒ โดยธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งและไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง คือ (๑) สังขตธรรม ธรรมทั้งหลายที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร ซึ่งได้แก่ จิต เจตสิก และรูป, (๒) อสังขตธรรม ธรรมทั้งหลายที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัยใด ๆ ซึ่งได้แก่ นิพพาน, ปรมัตถธรรม ๔ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน มีรายละเอียด ดังนี้

๑. **จิต**^{๒๖} จิตเป็นธรรมชาตารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่า รุอารมณ์, ธรรมชาตีย่อมรูอารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต, จิตมีสภาวะที่เป็นสามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือ (๑) อนิจจลักษณะ คือ สภาวะไม่เที่ยง แปรปรวน (๒) ทุกขลักษณะ คือ สภาวะความทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นเบียดเบียน (๓) อนัตตลักษณะ คือ สภาวะความไม่มีตัวตน ไม่เป็นแก่นสารที่เหนืออำนาจการบังคับบัญชาให้เป็นไปอย่างใด ๆ ได้ จิตจึงมีอาการเกิดดับ สืบต่อเนื่องกันไปเป็นสายรวมเร็วมาก ชั่วลัดนิ้วมือเดียว จิตเกิดดับถึงแสนโกฏุขณะ สังขตธรรมอื่น คือ เจตสิกและรูป มีสามัญญลักษณะเช่นเดียวกันกับจิต จิตยังมีกิจหรือหน้าที่เป็นประธานในธรรมทั้งปวง คือ ทำให้สำเร็จการงานทั้งหลาย ทั้งทางกาย วาจา และใจ

จำนวนของจิต เมื่อกล่าวตามสภาวะลักษณะของจิตแล้ว มีจำนวนเดียวเท่านั้น เพราะจิตเป็นธรรมชาตารมณ์อย่างเดียวกันโดยสภาวะของจิต แต่เมื่อกล่าวถึงลักษณะที่รูอารมณ์พิเศษของจิต จิตจะมีความสามารถในการรูอารมณ์ไม่เหมือนกัน โดยอำนาจปรุงแต่งของเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตดับพร้อมกับจิต มีที่อาศัยและมีอารมณ์อันเดียวกับจิต จึงทำให้จิตมีความสามารถในการรับรู้อารมณ์พิเศษแตกต่างกันออกไปมากมาย จำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ ของจิตที่รับอารมณ์ต่าง ๆ โดยย่อ จิตมี ๘๙ และโดยพิสดาร มี ๑๒๑ ประเภทของจิต ๘๙ โดยชาติ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ วิปากจิต ๓๖ กิริยาจิต ๒๐, ประเภทของจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ โดยภูมิ ได้แก่ กามาวจรจิต ๕๔ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง โลกุตระจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐

๒. **เจตสิก**^{๒๗} เป็นปรมัตถธรรมอย่างหนึ่งในจำนวนปรมัตถธรรม ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เจตสิกเป็นธรรมชาตียที่อาศัยจิตเกิด, ธรรมชาตียที่เกิดกับจิตหรือธรรมชาตียที่ประกอบกับจิตเป็นนิตย ชื่อว่า เจตสิก, อาการที่เจตสิกประกอบกับจิต เรียกว่า เจตยุตตลกขณ คือ การประกอบที่บริบูรณ์ด้วยลักษณะ ๔ ประการ คือ (๑) เจตสิกนั้นเกิดพร้อมกับจิต (๒) ดับพร้อมกับจิต (๓) มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิต (๔) อาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต, มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการอาศัยจิต

^{๒๕} พระอนุรุทธเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑.

^{๒๖} พระอนุรุทธเถระ, **พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑**, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๐.

^{๒๗} พระอนุรุทธเถระ, **พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒**, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯพระมหาราชา: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์ การพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๘.

เกิดขึ้นเป็นลักษณะ (๒) มีการเกิดร่วมกับจิตเป็นกิจ (๓) มีการรับอารมณ์อันเดียวกับจิตเป็นผล (๔) มีการเกิดขึ้นแห่งจิตเป็นเหตุใกล้, จิตและเจตสิกที่ประกอบกัน เรียก สัมปยุตตธรรม

จำนวนของเจตสิก นับตามสภาวะลักษณะของตน ๆ โดยเฉพาะ ไม่เหมือนกับจิต ซึ่งสภาวะลักษณะของเจตสิก คือ ธรรมที่ประกอบกับจิต, สภาวะธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุที่อาศัยเดียวกันกับจิต, อาการและคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีทั้งหมด ๕๒ ดวง จำแนกได้ ดังนี้

ก. อัญญุสมานาเจตสิก ๑๓ เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตพวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศล มิใช่เข้าได้แต่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งพวกเดียว

๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตทุกดวง (๑) ผัสสะ (๒) เวทนา (๓) สัญญา (๔) เจตนา (๕) เอกัคคตา (๖) ขีวิตินทรีย์ (๗) มนสิการ

๒) ปกิณณกเจตสิก ๖ เจตสิกที่เรียกรายแพร่กระจายทั่วไป คือ เกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง (๘) วิตก (๙) วิจาร (๑๐) อธิโมกข์ (๑๑) วิริยะ (๑๒) ปีติ (๑๓) ฉันทะ

ข. อกุศลเจตสิก ๑๔ เจตสิกฝ่ายอกุศล

๑) สัพพากุศลสาธารณเจตสิก ๔ เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง (๑๔) โมหะ (๑๕) อหิริกะ (๑๖) อนัตตตัปปะ (๑๗) อุทธัจจะ

๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก ๑๐ อกุศลเจตสิกที่เกิดเรียกรายแก่ออกุศลจิต (๑๘) โลภะ (๑๙) ทิฏฐิ (๒๐) มานะ (๒๑) โทสะ (๒๒) อิสสา (๒๓) มัจฉริยะ (๒๔) กุกกุจจะ (๒๕) ถีนะ (๒๖) มিতระ (๒๗) วิจิกิจฉา

ค. โสภณเจตสิก ๒๕ เจตสิกฝ่ายดีงาม

๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ได้แก่ (๒๘) สัทธา (๒๙) สติ (๓๐) หิริ (๓๑) โอตตัปปะ (๓๒) อโลภะ (๓๓) อโทสะ (๓๔) ตตฺตรัมชณัตตตา (๓๕) กายปัสสัทธิ (๓๖) จิตตปัสสัทธิ (๓๗) กายลหุตา (๓๘) จิตตลหุตา (๓๙) กายมุทุตา (๔๐) จิตตมุทุตา (๔๑) กายกัมมัณฺญูตา (๔๒) จิตตกัมมัณฺญูตา (๔๓) กายปาคุญญูตา (๔๔) จิตตปาคุญญูตา (๔๕) กายชุกตา (๔๖) จิตตชุกตา

๒) วิรติเจตสิก ๓ เจตสิกที่เป็นตัวความงดเว้น (๔๗) สัมมวาจา (๔๘) สัมมากัมมันตะ (๔๙) สัมมาอาชีวะ

๓) อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ เจตสิก ได้แก่ (๕๐) กรุณา (๕๑) มุทิตา

๔) ปัญฺณินทริยเจตสิก ๑ เจตสิก ได้แก่ (๕๒) ปัญฺณินทริยหรืออโมหะ

๓. รูป^{๒๘} ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป เรียกว่า รูป รูปที่เกิดดับโดยลำดับนั้น เพราะอาศัยปัจจัยอันเป็นปฏิปักษ์ คือ ความเย็น เป็นต้น ทำให้แตกดับ ชื่อว่า รูปนยะ, รูป จึงหมายถึง ธรรมชาติที่ย่อมแตกสลายไปด้วยอำนาจของความร้อนและเย็น เป็นต้น ลักษณะของรูป มีการแตกทำลายไปเป็นลักษณะ, มีการแยกออกจากกัน (กับจิต) ได้เป็นกิจ, มีความเป็นอพยากตธรรมเป็นอาการปรากฏ, มีวิญญานเป็นเหตุใกล้ให้เกิด ลักษณะที่กล่าวมานี้แสดงตามนัยแห่งปฏิจจสมุบาท รูปนั้นมี ๒๘ จำแนกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ (๑) นิปผันนรูป ๑๘ และ (๒) อนิผันนรูป ๑๐, รูป ๒๘ จำแนกเป็น ๒ ประเภท อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ (๑) มหาภูตรูป ๔ และ (๒) อุปทายรูป ๒๔ ดูเทียบ (ตารางที่ ๒)

^{๒๘} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ม.ป.ป.), หน้า ๘.

๔. **นิพพานปรมัตถ์**^{๒๙} คือ ธรรมที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปร สรุปรุความหมายและประเภทนิพพานในพระอภิธัมมัตถสังคหะ ว่า “สภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ไม่มีความตาย และก้าวล่วงจากขั้น ๕ เสียได้ ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัยใด ๆ เรียกธรรมที่สุดนั้นว่า นิพพาน”

คำว่า “นิพพาน” คือ นิ + วาน นิ แปลว่า พ้น, วาน แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องร้อยรัด หมายถึง ตัณหา รวมเข้าด้วยกันเป็น นิพาน แปลว่า ธรรมที่พ้นจากเครื่องร้อยรัดหรือธรรมที่พ้นจากตัณหา, ธรรมชาติที่พ้นจากตัณหาเครื่องร้อยรัดนั้น เรียกว่า นิพพาน, ธรรมชาติโดยอ้อมเป็นผู้เกี่ยวไว้ร้อยรัดไว้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วาน ได้แก่ ตัณหา, ธรรมชาติโดยอ้อมพ้นจากความเกี่ยวข้องร้อยรัด ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นิพพาน, ลักษณะของนิพพาน มีความสุขที่พ้นจากกิเลสเป็นลักษณะ

ความสุขของพระนิพพานนั้น ไม่ใช่เป็นความสุขที่ได้รับจากการเสวยอารมณ์ สุขที่เกิดขึ้นจากความสบายกาย สบายใจ เรียกว่า เวทียิตสุข คือ สุขที่เกิดจากการเสพอารมณ์ ฉะนั้นตามความหมายของสุข จึงมี ๒ ประการ (๑) เวทียิตสุข สุขจากเวทนา (การเสวยอารมณ์) (๒) สันติสุข สุขที่เกิดจากการพ้นกิเลส

นิพพานมี ๑ ประเภท คือ โดยสภาวะลักษณะ นิพพานมีประเภทเดียว คือ สันติลักษณะ หมายถึง ความสงบจากกิเลสและขั้น ๕ ทั้งหลาย, นิพพานมี ๒ ประเภท คือ เมื่อกล่าวโดยปริยายแห่งเหตุ โดยอาการของขั้นแล้ว มี ๒ ประเภท ได้แก่ (๑) สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่เป็นไปกับขั้น ๕ (๒) อนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีขั้น ๕

นิพพานมี ๓ ประเภท คือ เมื่อกล่าวโดยอาการเข้าถึงหรือโดยอาการเป็นไป และอาศัยความรู้สึคนิพพานอารมณ์แล้ว มี ๓ ประเภท ได้แก่ (๑) อนิมิตตนิพพาน หมายถึง ภาวะของนิพพานนั้นไม่มีนิมิตเครื่องหมาย รูปร่าง สันฐาน สีสันวรรณะอย่างใด (๒) อัปปนิหิตนิพพาน หมายถึง ภาวะของนิพพานนั้น ไม่มีอารมณ์อันเป็นที่น่าปรารถนาและไม่มีตัณหา (๓) สญญตนนิพพาน หมายถึง ภาวะของนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและอุปาทานขั้น ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่ให้เป็นที่ผูกพันกังวล

สรุปว่า ประเภทของปรมัตถธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แบ่งออกเป็น ๒ โดยธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งและธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ สังขตธรรมและอสังขตธรรม โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม

สรุปรวมความว่า ปรมัตถธรรม แปลว่า ธรรมที่มีเนื้อความอันประเสริฐ ประเสริฐเพราะไม่มีการวิปริตแปรปรวน เพราะเป็นที่เป็นแห่งญาณอันประเสริฐ เพราะเป็นธรรมที่เป็นประธานแห่งบัญญัติธรรมทั้งหลาย เพราะทุกสรรพสิ่งร่วมลงคงเหลือแค่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น ปรมัตถธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม เรียกว่า ปรมัตถ์อารมณ์หรืออารมณ์ปรมัตถ์ (กามอารมณ์, มหัคคตอารมณ์, โลกุตรอารมณ์) เมื่อจิตยึดหน่วยเอาปรมัตถ์อย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นอารมณ์ จิตนั้น ชื่อว่า มีอารมณ์เป็นปรมัตถ์ เช่น จิตยึดเอาโลกุตรอารมณ์เป็นอารมณ์ จิตนั้น ชื่อว่า มีโลกุตรอารมณ์เป็นอารมณ์

^{๒๙} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๘, หน้า ๑๑๒.

๓.๓ ความแตกต่างของบัญญัติและปรมาตม

ก. ความแตกต่างกันโดยความหมาย

ความต่างกันโดยความหมายได้แสดงมาแล้วข้างต้น ตามนัยพระอภิธรรมมัตถสังคหะ^{๓๐} สรุปได้ว่า ความจริง ๒ ประการ คือ ปรมาตมธรรม (ปรมาตมสังขะ) และบัญญัติธรรม (สมมติสังขะ)

๑. ปรมาตมธรรมหรือปรมาตมสังขะ คือ ธรรมชาติอันประเสริฐที่เป็นความจริงซึ่งปฏิเสธสัตว์และชีวิต ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นความจริง ที่ไม่มีการแปรปรวนหรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใด ๆ (หมายถึง สภาพของตนเป็นอยู่อย่างไร ก็เป็นอยู่อย่างนั้นตลอดไป ไม่ผิดปกติเป็นอย่างอื่น เป็นของมีจริง เป็นจริง) มีอยู่ ๔ ประการ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน (โดยย่อ ได้แก่ รูปและนาม)

๒. บัญญัติธรรมหรือสมมติสังขะ เป็นสิ่งที่บัญญัติแต่งตั้งขึ้น แล้วเป็นที่ยอมรับของหมู่ชน จึงได้เป็นสิ่งสมมติขึ้นมาว่าเป็นความจริง เพื่อจะได้ใช้เรียกชื่อได้ถูกต้อง ตามความนิยมของคนหมู่หนึ่งหรือประเทศหนึ่ง

ข. ความแตกต่างกันโดยสามัญลักษณะและวิเสสลักษณะ

ปรมาตมธรรม มีลักษณะปฏิเสธสัตว์และชีวิต เป็นสภาวะธรรมที่มีจริงเป็นจริง มีลักษณะประจำอยู่ ๒ ลักษณะ คือ

๑. **สามัญลักษณะ** เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไปหรือมีลักษณะปกติธรรมดาที่เหมือนกันของรูปธรรมและนามธรรม ในสามัญลักษณะที่ว่าไปตามธรรมดา, เป็นไปตามธรรมชาตินั้น เป็นไปใน ๓ ลักษณะเหล่านี้ คือ

๑) อนิจจลักษณะ เป็นลักษณะที่มีความไม่เที่ยงแท้แน่นอน มีความไม่มั่นคงต้องเปลี่ยนแปลงไปมาอยู่เสมอ

๒) ทุกขลักษณะ เป็นลักษณะที่ทนไม่ได้หรืออยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ต้องเสื่อมสลาย

๓) อนัตตลักษณะ เป็นลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน คือ ไม่ใช่คน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่สิ่งของ ทั้งไม่อยู่ในอำนาจการบังคับบัญชาของใคร

ปรมาตมธรรมโดยย่อนั้น มีอยู่ ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน, จิต เจตสิก และรูป ทั้ง ๓ นี้ มีสามัญลักษณะ เพราะประกอบด้วยอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ ที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ นิพพานนั้น ไม่ได้อยู่ในลักษณะครบทั้ง ๓ ประการ มีสามัญลักษณะเพียงประการเดียว คือ อนัตตลักษณะเท่านั้น

สำหรับบัญญัติธรรม ไม่ประกอบด้วยไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณะทั้ง ๓ เพราะเป็นเพียงบัญญัติหรือสมมติขึ้น เพื่อให้เข้าใจกันเท่านั้น หาได้มีจริง ๆ ไม่

๒. **วิเสสลักษณะ** เป็นธรรมชาติพิเศษที่มีประจำตัว ปรมาตมธรรมแต่ละอย่าง ก็มีลักษณะพิเศษเฉพาะ ๆ ของตน ที่ไม่เหมือนกันเลย วิเสสลักษณะมี ๔ ประการ คือ ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน และปทัฏฐาน

^{๓๐} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๑-๑๓.

๑) ลักษณะ ได้แก่ เครื่องแสดงออกหรือคุณสมบัติที่มีประจำตัวโดยเฉพาะ
 ๒) รส ได้แก่ หน้าที่การงานที่กระทำหรือความสำเร็จที่มีอยู่ในตัวของปรมัตถธรรม
 ทั้งหลาย รสนี้ จึงแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ:

(๑) กิจรสนะ ได้แก่ หน้าที่การงานของปรมัตถธรรมทั้งหลาย เช่น จิตมีหน้าที่การงานที่เป็นกิจรสนะ ก็คือ เป็นประธานในสัมปยุตธรรมทั้งปวง หรือกิจรสนะของเตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ ย่อมมีหน้าที่การงานในการเผาไหม้และกระทำสิ่งต่าง ๆ ให้สุกได้ เป็นหน้าที่ของไฟ

(๒) สัมปัตติริสนะ ได้แก่ คุณสมบัติที่มีอยู่ประจำของปรมัตถธรรมทั้งหลาย เช่น จิตมีคุณสมบัติอยู่ประจำที่เป็นสัมปัตติริสนะ ก็คือ มีเจตสิกประกอบ เป็นสัมปยุตธรรมด้วยสัมปัตติริสนะของพระนิพพาน คือ มีสภาพไม่เปลี่ยนแปลงเป็นนิจจัง หรือสัมปัตติริสนะของเตโชธาตุ คือ ความร้อน ย่อมยังแสงสว่างให้สำเร็จเป็นคุณสมบัติ เป็นต้น

๓) ปัจจุปฏฐาน ได้แก่ ผลที่เกิดขึ้นจากรสนั้นเองหรือเป็นความปรากฏขึ้นจากกิจนั้น ๆ

๔) ปทัฏฐาน ได้แก่ เหตุใกล้ที่เป็นเหตุให้ธรรมนั้น ๆ ปรากฏขึ้น

วิเสสลักษณะ ๔ ประการดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ลักษณะกิจตุกะ ซึ่งมีความหมายว่า ธรรมที่มีองค์ ๔ ประการ มีลักษณะเป็นต้น จิต เจตสิก และรูป มีวิเสสลักษณะ ๔ ประการครบบริบูรณ์ นิพพาน มีวิเสสลักษณะ ๓ ประการเท่านั้น คือ มีลักษณะ รส และปัจจุปฏฐาน แต่ไม่มีปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ให้เกิดด้วยเหตุว่าพระนิพพานนั้น เป็นธรรมที่พ้นไปจากเหตุปัจจัยปรุงแต่ง สำหรับบัญญัติธรรมนั้น ไม่มีวิเสสลักษณะดังกล่าวนี้

สรุปว่า ปรมัตถธรรม คือ ธรรมชาติที่เป็นความจริง ที่ไม่มีการแปรปรวน หรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใด ๆ ได้แก่ จิต, เจตสิก, รูป และนิพพาน, บัญญัติ คือ เป็นสิ่งที่บัญญัติแต่งตั้งขึ้นสมมติขึ้น แล้วเป็นที่ยอมรับของหมู่ชน จึงได้เป็นสิ่งสมมติขึ้นมาว่าเป็นความจริง ความแตกต่างของปรมัตถธรรมและบัญญัติธรรม คือ ปรมัตถธรรม มีสามัญลักษณะและวิเสสลักษณะ ส่วนบัญญัติธรรมไม่มี ตรงนี้แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างของบัญญัติธรรมและปรมัตถธรรมอย่างชัดเจน และที่สำคัญแสดงให้เห็นว่า ในอารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมัตถ์นั้น อารมณ์ประเภทไหนที่ใช้เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งในสภาวะรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์

๓.๔ อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๔ ประเภท ที่ระบุไว้ในบทข้างต้น ได้แก่ (๑) กามอารมณ์ (กามจิต ๕๔, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘), (๒) มหัคคตอารมณ์ (มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕), (๓) บัญญัติอารมณ์ (อรรถบัญญัติ, สัททบัญญัติ), (๔) โลกุตตรอารมณ์ (มหัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ เจตสิก ๓๖ นิพพาน ๑)

อารมณ์ ๓ คือ กามอารมณ์, มหัคคตอารมณ์, และโลกุตตรอารมณ์ จำแนกออกเป็นจิต เจตสิก รูป และนิพพาน อันเป็นปรมัตถธรรม ในที่นี้ เรียกว่า อารมณ์ปรมัตถ์ โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรม และนามธรรม จัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ส่วนบัญญัติธรรมหรือบัญญัติอารมณ์ ได้แก่ อรรถบัญญัติ และสัททบัญญัติ ในที่นี้ เรียกว่า อารมณ์บัญญัติ ไม่จัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา แต่มีความเกี่ยวข้องและสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาเช่นกัน มีวินิจฉัย ดังต่อไปนี้

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งหรือเห็นแจ้งในสภาวะรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง คือ โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ฉะนั้น สภาวะรูปธรรมและนามธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก และรูป อันเป็นเป็นอารมณ์ปรมาตม์ ซึ่งมีสามัญลักษณ์ะครบ ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ทุกข์ และเป็นอนัตตา จึงจัดเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง เห็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์ได้ ส่วนอารมณ์บัญญัติ ไม่มีสามัญลักษณ์ะดังกล่าว จึงไม่สามารถนำมาใช้พิจารณาให้เกิดความรู้แจ้งได้

สรุปว่า อารมณ์ปรมาตม์ คือ จิต เจตสิก รูป ฝายโลกียะ โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรมนี้ จัดเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ส่วนอารมณ์บัญญัติไม่นับเข้าเป็นอารมณ์วิปัสสนา เพราะไม่มีสภาวะเป็นสามัญลักษณ์ะและวิเสสลักษณ์ะ ที่จะใช้พิจารณาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริงได้

เหตุที่ไม่ได้นับนิพพาน อันเป็นโลกุตตระลงไปด้วย นอกจากนิพพานนั้น มีสามัญลักษณ์ะไม่ครบ ๓ ประการ คือ เป็นอนัตตาอย่างเดียวแล้ว อีกนัยหนึ่งเพราะอารมณ์ที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐาน ๔ ทั้ง ๒๑ ปัพพะนั้น ล้วนเป็นอารมณ์ที่เป็นไปในฝายโลกียะ ดังมีวินิจฉัยว่า “เวทนา ได้แก่ เวทนา ๓ ก็เวทนา ๓ นั้น เป็นโลกียะอย่างเดียว แม้จิตก็เป็นโลกียะ ธรรมทั้งหลายก็เป็นโลกียะเหมือนกัน”^{๓๑} จึงสรุปได้ว่า อารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔ ทั้ง ๒๑ ปัพพะนั้นจัดเป็นอารมณ์ฝายโลกียะ เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นส่วนเบื้องต้น สอดคล้องกับคำที่อรรถกถาจารย์กล่าวว่า “จริงอยู่ มรรคคือสติปัฏฐานที่เป็นโลกียะเบื้องต้นนี้ อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุมรรคที่เป็นโลกุตระ”

“สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น ด้วยว่า บุคคลย่อมกำหนดกาย ด้วยจิตดวงหนึ่ง, กำหนดเวทนาทั้งหลายด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง, กำหนดจิตด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง, กำหนดธรรมทั้งหลายด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง แต่ในขณะแห่งโลกุตระมรรค ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น”^{๓๒} สติปัฏฐานพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นโลกุตระอันสำเร็จแล้วนั้นแหละ (ในอภิธรรมภาสนีและปัญหาปุจฉะ จึงตรัสสติปัฏฐาน ๔ ว่า เป็นโลกุตระอย่างเดียว)^{๓๓} คำนี้ หมายเอาในขณะแห่งโลกุตระมรรคนี้แหละ ย่อมได้ในจิตดวงเดียว แสดงถึงการสำเร็จกิจในการกำหนดสติปัฏฐานที่เป็นโลกียะเบื้องต้นแล้ว เข้าถึงโลกุตระอันเป็นเบื้องปลาย

มรรคที่เป็นโลกุตระ ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน ย่อมได้ในมัคคญาณ ผลญาณ อันเป็นส่วนปลาย ซึ่งกล่าวได้ว่า เป็นญาณที่มีนิพพานเป็นอารมณ์^{๓๔} อันเป็นอารมณ์ของพระอริยบุคคล การทวนนิพพานมาเป็นอารมณ์นี้เริ่มตั้งแต่โคตรภูญาณ^{๓๕} ฉะนั้น วิปัสสนาญาณิกก็ดี สมถาญาณิกก็ดี ย่อมไม่ได้ในอารมณ์นี้ก่อน เพราะตนยังไม่ได้บรรลุโลกุตระธรรมสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลประเภทใดประเภทหนึ่ง ฉะนั้น อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาในเบื้องต้น จึงเป็นอารมณ์ฝายโลกียะทั้งสิ้น

^{๓๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๕๘.

^{๓๒} พุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๑/-/๑๑๕.

^{๓๓} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๗๒-๒๗๓., อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘/๒/-/๑๕๓-๑๕๔.

^{๓๔} ธนิต อยุโพธิ์, วิปัสสนานิยม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๒๖-๒๓๑.

^{๓๕} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๗.

นี่ก็คือบอกว่า ปรมัตถธรรม ได้แก่ ประดาธรรมชุดที่เรียกกันว่าปัญญาภูมิหรือวิปัสสนาภูมิ ฉะนั้น วิปัสสนาภูมิ ๖ ก็คือ ปรมัตถธรรม เมื่อย่อลง ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม อันเป็นภูมิอารมณ์ของ วิปัสสนาภาวนาเช่นเดียวกัน มีรายละเอียด ดังนี้

วิปัสสนาภูมิ คือ ภูมิแห่งวิปัสสนา, ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป, พื้นฐานที่ดำเนิน ไปของวิปัสสนา

๑. การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจ (สัมมสนะ, มักแปล กันว่า พิจารณา) หรือรู้เท่าทันสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิดตรุณวิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป

๒. ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิด ปัญญา เห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า “ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทริย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจสมุปปาท และปฏิจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย, เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเน้นปฏิจสมุปปาท ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น, ว่าโดยสาระ ก็คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๓

ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นชั้นๆ อายุตนะ ธาตุ อินทริย์ สัจจะ และปฏิจสมุปปาท เป็นต้น เป็นภูมิของปัญญา (วิปัสสนาภูมิ) วิสุทธิ ๒ คือ สลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็นมูลของ ปัญญา วิสุทธิ ๕ คือ ทิณฺณวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ และญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ เป็นสรณะของปัญญานี้ เพราะเหตุนี้ ปัญญาอันภิกษุผู้ทำความสังสมความรู้โดยการเล่าเรียนและได้ถามในธรรมที่เป็นภูมิเหล่านั้น แล้วยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูลให้ถึงพร้อมแล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรณะให้ถึงพร้อมอยู่ จะพึง บำเพ็ญได้^{๓๙}

วิปัสสนาภูมิ ๖ ชื่อว่า เป็นภูมิของปัญญา เป็นอารมณ์วิปัสสนา ที่ผู้ปฏิบัติพึงทำการศึกษา เล่าเรียน สอบถามให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ก่อนแล้ว จึงเข้าสู่การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อทำวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อม มีรายละเอียด ดังนี้

ก. ชั้นที่ ๕^{๔๐} แปลว่า กอง หมวด หมู่ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น โดยย่อ ได้แก่ รูปและนาม มีรายละเอียดดังนี้

๑. รูปชั้น รูป คือ สภาวะแปรปรวน กล่าวคือ ถึงสภาพเปลี่ยนแปลง^{๔๑} ธรรมชาติที่มีความสลายไป ไตรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นขันธ์ทั้งหลาย มีหนาว เป็นต้น เป็นลักษณะทุกอย่าง พึงทราบ ว่า ชื่อว่า รูปชั้น เพราะรวมธรรมชาติทั้งปวงนั้นเข้าด้วยกัน ธรรมชาตินี้ แม้เป็นอย่างเดียว โดยลักษณะ คือ ความสลายไป แต่ก็นับเป็นสอง โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป^{๔๒}

^{๓๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๗๔๑.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๗๙/๖๓๕.

^{๔๑} พระอนุรุทธเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๗๕๐.

^{๔๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๗๕๖.

ในรูป ๒ อย่างนั้น รูปนี้มี ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ, อุปาทายรูป มี ๒๔ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส อตฺถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หยวัตถุ กายวิญญูติ วจิวิญญูติ อากาสธาตุ รูปัสสะ ลหุตา (ความเบาแห่งรูป) รูปัสสะ มุทุตา (ความอ่อนแห่งรูป) รูปัสสะ กัมมัญญตา (ความคล่องแห่งรูป) รูปัสสะ อุปยยาตา (ความเติบโตขึ้นแห่งรูป) รูปัสสะ สันตติ (ความสืบทอดแห่งรูป) รูปัสสะ ชรตา (ความทรุดโทรมแห่งรูป) รูปัสสะ อนิจจตา (ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป) และกาวฬิงการาหาร^{๔๓} รูปชั้นนี้ แปลว่า กองรูป มี ๑๑ อย่าง คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรมาร รูปประณีต รูปไกล และรูปใกล้ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า รูปชั้นนี้ เพราะมีลักษณะแปรปรวนเหมือนกัน^{๔๔}

๒. เวทนาชั้นนี้ คือ สภาวะเสวยอารมณ์, สภาวะที่ทำให้เหล่าสัตว์เสวยอารมณ์^{๔๕} “เวทนา ที่เรียกว่า เวทนาชั้นนี้ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยรสอารมณ์เป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน” ธรรมชาติที่มีการเสวยรสอารมณ์เป็นลักษณะ ก็คือเวทนานั่นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวว่า “ท่านผู้มีอายุ สภาวะเสวยอารมณ์ สภาวะเสวยอารมณ์ เหตุนั้น จึงเรียกว่า เวทนา สภาวะเสวยอารมณ์อะไร คือ เสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์ทุกขมสุขบ้าง เหตุนั้น สภาวะเสวยอารมณ์ สภาวะเสวยอารมณ์ จึงเรียกว่า เวทนา”^{๔๖} เวทนานั้น เมื่อว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะ คือ เสวยรสอารมณ์ เมื่อว่าโดยชาติ มี ๓ คือ กุศล อกุศล และอัปายากฤต, เวทนานั้น เมื่อแยกตามสภาวะมี ๕ คือ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา มีลักษณะดังนี้

๑) สุขมีการเสวยโณฏฐัพพะอันน่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีอันเพิ่มสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เป็นกิจ มีความสบายทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้

๒) ทุกข์มีการเสวยโณฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีลดสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ลงเป็นกิจ มีความไม่สบายทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้

๓) โสมนัสมีการเสวยอิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสวยสุขด้วยอาการพอใจไม่อย่างใด อย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความสบายใจเป็นผล มีความระงับแห่งนามกายเป็นเหตุใกล้

๔) โทมนัสมีการเสวยอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสวยทุกข์ด้วยอาการไม่พอใจ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความไม่สบายใจเป็นผล มีหยวัตถุเป็นเหตุใกล้โดยส่วนเดียวเท่านั้น

๕) อุเบกขามีการเสวยมัชฌิมาธรรมเป็นลักษณะ มีการไม่เพิ่มและไม่ลดสัมปยุตธรรม เป็นกิจ มีความละเอียดเป็นผล มีจิตที่ปราศจากปิตติเป็นเหตุใกล้^{๔๗}

๓. สัญญาชั้นนี้ ที่เรียกอย่างนั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน “สภาวะกำหนดหมาย จึงเรียกว่า สัญญา” อันธ์ธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ

^{๔๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๗๔๒.

^{๔๔} พระอนุรุทธเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๗๒๒.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕๐.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๕๐.

^{๔๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๗๖๘-๗๖๙.

ก็คือ สัญญานั่นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวว่า “อาวุโส เพราะเหตุที่รู้และจำได้นั้น จึงเรียกว่า สัญญา” สัญญาว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียวโดยลักษณะ คือ ความจำได้, ความหมายรู้^{๔๘} แต่ว่าโดยชาติมี ๓ คือ กุศล อกุศล และอัปยากฤต

ลักษณะแห่งสัญญา สัญญามีประเภทเท่ากันกับวิญญาน เมื่อว่าโดยอาการ มีลักษณะ เป็นต้น สัญญาทั้งปวงนั้นมีความจำได้เป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายไว้จำต่อไปว่า “นั่นคือสิ่งนั้น” เป็นกิจ ดังช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ในตัวไม้เป็นอาทิ มีการทำความมั่นใจตามเครื่องหมายที่ยึดไว้เป็นผล ดังคน ตาบอดคลำช้าง มั่นใจตามเครื่องหมายที่ตนจับได้ มีอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้^{๔๙}

๔. **สังขารขันธ** คือ ธรรมที่มาประชุมกันแล้วปรุงแต่ง หมายถึง ผัสสะและเจตนา เป็นต้น ธรรมเหล่านั้นมาประชุมร่วมกันในอุปบัติตถาวร ๖ (ทวารทั้ง ๖ ที่เป็นที่เกิดของวิถิจิตมีจักขุทวารเป็นต้น) หรือในกรรมทวาร ๓ (ทวารที่ก่อให้เกิดกรรมมีกายทวารเป็นต้น) ย่อมปรุงแต่งกิจทั้งหมด มีการเห็น และการได้ยิน เป็นต้น ซึ่งเป็นกิจทั่วไป หรือกิจทางกาย วาจา ใจ หรือการนอน การนั่ง การยืน การเดิน การพูด และการนึกคิด เป็นต้น ด้วยหน้าที่ของตน ๆ ซึ่งมีการสัมผัสและความตั้งใจเป็นต้น^{๕๐} ดังพุทธพจน์ ในสังยุตตนิกายว่า “เพราะอะไร จึงเรียกว่า สังขาร เพราะปรุงแต่งสังขตธรรม จึงเรียกว่า สังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ รูปโดยความเป็นรูป เวทนาโดยความเป็นเวทนา สัญญาโดยความเป็นสัญญา สังขารโดยความเป็นสังขาร วิญญานโดยความเป็นวิญญาน เพราะปรุงแต่งสังขตธรรม จึงเรียกว่า สังขาร”^{๕๑} ขันธ ๕ ข้ออื่น ก็พึงทราบโดยนัยนี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๕๒} มีความว่า “สังขารขันธ พึงทราบว่าเป็นอย่างนั้น เพราะรวม ธรรมชาติ มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะสืบทุกอย่างเข้าด้วยกัน” ธรรมชาติที่ทำให้เป็นกลุ่ม ชื่อว่า มีการประสมเป็นลักษณะ ธรรมชาตินั้นคือสังขารนั่นเอง, ลักษณะแห่งสังขาร สังขารเหล่านั้น มีการประสมเป็นลักษณะ มีการประสมเข้าเป็นกิจ มีความเผยออกไปเป็นผล มีขันธ ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

สังขารทั้งหลาย แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะเป็นต้น ดังกล่าวนี้นี้ แต่ว่าโดยชาติก็เป็น ๓ คือ กุศล อกุศล และอัปยากฤต ดังนี้

ก. กุศลสังขาร ๓๖ ได้แก่ สังขาร ๒๗ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปิติ วิริยะ ชีวิต สมานิสัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ โอโลกะ โอทสะ โอโมหะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา จัดเป็นนียตะ มาในพระบาลีโดยรูปของตน (คือไม่ปะปน), สังขาร ๔ คือ นันทะ อธิโมกข์ มนสิการ

^{๔๘} พระอนรุทธเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๗๒๓., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐.

^{๔๙} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๗๗๐.

^{๕๐} พระอนรุทธเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๗๒๓.

^{๕๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๐.

^{๕๒} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๗๗๐-๗๘๙.

ตัตรมัมหมัตตดา จัดเป็นเยวาปนกะ (เป็นกุศล อกุศลก็ได้) และสังขาร ๕ คือ ภรณา มุทิตา กายทุจริตวิริตี วิจิตรทุจริตวิริตี มิจฉาชีวีวิริตี นี่เป็นอนิยตะ คือ ย่อมเกิดในบางครั้ง แม้เมื่อเกิดแล้วก็หาเกิดร่วมกันไม่

ข. อกุศลสังขารโลภมูล ๑๗ ได้แก่ สังขาร ๑๓ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมานิ อหิริกะ อนัตตปปะ โลภะ โมหะ มิจฉาทิฏฐิ จัดเป็นนิยตะมาโดยรูปของตน, สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ จัดเป็นเยวาปนกะ

อกุศลสังขารโทสมูล ๑๘ ได้แก่ สังขาร ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต สมานิ อหิริกะ อนัตตปปะ โทสะ โมหะ เป็นนิยตะ, สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ เป็นเยวาปนกะ, สังขาร ๓ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจะ เป็นอนิยตะ

อกุศลสังขารโมหมูล ๑๓ ได้แก่ สังขาร ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต จิตตฐิติ (ความหยุดแห่งจิต) อหิริกะ อนัตตปปะ โมหะ วิจิกิจฉา เป็นนิยตะ, สังขาร ๒ คือ อุทธัจจะ และมนสิการ เป็นเยวาปนกะ

ค. อภัยกถุตสังขารฝ่ายวิบาก มี ๒ แยกเป็นอเหตุกะสังขารและสเหตุกะสังขาร

อภัยกถุตสังขารฝ่ายกิริยา มี ๒ แยกเป็นอเหตุกะสังขารและสเหตุกะสังขาร

๕. **วิญญานชั้น^{๕๓}** “วิญญานชั้น พึงทราบว่าเป็นเพราะร่วมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะสืบทุกอย่างเข้าด้วยกัน” เป็นโฉน ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะนั้น ชื่อว่า วิญญาน ดังพระสารีบุตรเถระกล่าวแก่พระมหาโกฏิฐิตะว่า “อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาติดำรงอยู่อย่างรู้แจ้งอย่างรู้ต่าง ๆ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า วิญญาน”^{๕๔} ดังนี้

คำว่า วิญญาน จิต มโน โดยเนื้อความก็อันเดียวกัน วิญญานนั้นเป็นแต่เป็นอย่างเดียวตามสภาพ โดยลักษณะก็คือความรู้แจ้ง แต่เมื่อว่าโดยชาติแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ กุศล อกุศล และอภัยกถุต วิญญานทั้งสี่ มีกุศลวิญญาน ๒๑ อกุศลวิญญาน ๑๒ วิปากวิญญาน ๓๖ กิริยาวิญญาน ๒๐ รวมเป็นวิญญาน ๘๙ เป็นไปโดยอาการ ๑๔ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิเป็นต้น วิญญาน ๘๙ มีรายละเอียดดังนี้

ก. กุศลวิญญาน ๒๑ มี ๔ โดยภูมิ คือ กามาวจรกุศล ๘, รูปาวจรกุศล ๕, อรูปาวจรกุศล ๔, โลกุตตรกุศล ๔

ข. อกุศลวิญญาน ๑๒ มี ๑ โดยภูมิ คือ กามาวจรภูมิ, โดยมีมูล ๓ คือ โลภมูล ๘, โทสมูล ๒, โมหมูล ๒ รวมเป็น ๑๒ เป็นอกุศลวิญญาน ๑๒

ค. อภัยกถุตวิญญาน โดยชาติ มี ๒ คือ วิปากจิต กิริยาจิต

๑) วิปากจิต ๓๖ โดยภูมิมี ๔ ได้แก่ กามาวจรจิต, รูปาวจรจิต, อรูปาวจรจิต, โลกุตตรจิต ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจรจิต มี ๒ คือ กุศลวิปากจิต อกุศลวิปากจิต, ในกามาวจรจิต ๒ นั้น กุศลวิปากจิต มี ๒ คือ อเหตุกะและสเหตุกะ, อกุศลวิปากจิต เป็นอเหตุกะอย่างเดียว

๒) กิริยาวิญญาน ๒๐ โดยภูมิมี ๓ กามาวจร, รูปาวจร, อรูปาวจร ในภูมิ ๓ นั้น กามาวจร มี ๒ คือ อเหตุกะและสเหตุกะ

^{๕๓} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๗๕๖-๗๖๓.

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๙.

สรุปชั้น ๕ (๑) รูปชั้น ฟังทราบว่า เพราะรวมธรรมชาติที่มีความสลายไป ไทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย (ธาตุ ๔) มีหนาวเป็นต้น เป็นลักษณะทุกอย่าง, (๒) เวทนาชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน, (๓) สัญญาชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน, (๔) สังขารชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน, (๕) วิญญาณชั้น เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน

ชั้น ๕ นี้ ย่อลงมาเป็น ๒ คือ รูปและนาม รูปชั้น ๑ จัดเป็นรูป, นามชั้น ๔ นอกนั้นจัดเป็นนาม อีกอย่างหนึ่งจัดเข้าในปรมัตถธรรม ๔ วิญญาณชั้น จัดเป็นจิต, เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น จัดเป็นเจตสิก, รูปชั้น จัดเป็นรูป, ส่วนนิพพาน เป็นขันธวิมุต คือ พ้นจากชั้น ๕^{๕๕}

ชั้น ๕ จัดเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ (๑) การเจริญกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการเจริญรูปชั้นหรือรูปธรรม (๒) การเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการเจริญเวทนาชั้น (๓) การเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการเจริญวิญญาณชั้น (๔) การเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการเจริญรูปนามชั้น ๕ ทั้งหมด ดูเทียบ (ตารางที่ ๓)

ข. आयตने ๑๒ आयतने^{๕๖} ที่ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นที่สืบท่อ, เพราะแผ่อายะทั้งหลาย, เพราะนำอายตะไป มีความหมาย ดังนี้

เพราะเป็นที่สืบท่อ มีอธิบายว่า ก็จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายย่อมสืบท่อ คือ หมั่นเพียรพยายามไปตามกิจ (คือหน้าที่) ของตน ๆ มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นอาทิ ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ มีจักขุและรูปเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ทวารและอารมณ์นั้น ๆ จึงชื่อว่า आयตนะ

เพราะแผ่อายะทั้งหลาย มีอธิบายว่า ก็ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น ย่อมแผ่ คือ ขยาย (จิต เจตสิก) ธรรมเหล่านั้นอันเป็นอายตนะ (ผู้มา) เพราะเหตุนี้ ทวารและอารมณ์เหล่านั้น จึงชื่อว่า आयตนะ แปลว่า แผ่ขยายอายตนะ คือ จิตและเจตสิกธรรม

เพราะนำอายตะไป มีอธิบายว่า ก็ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้นยังไม่กลับ (คือยังไม่ดับ) เพียงใด ก็ยอมนำไป คือ ยังสังสารทุกข์ อันนำไปในสงสาร ซึ่งมีเบื้องต้น เบื้องปลายรู้ไม่ได้ เป็นอายตนะ (คือยึดเยื่อ) ยิงนักร้องแล้ว ให้เป็นไปอยู่นั้นเพียงนั้น (เพราะเหตุนี้ ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า आयตนะ แปลว่า นำอายตนะ คือ สังสารทุกข์อันยึดเยื่ออยู่แล้วไป)^{๕๗}

อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี^{๕๘} อธิบายว่า ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นที่สืบท่อแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย, เพราะแผ่อายะ คือ ขยายจิตและเจตสิกที่มาในทวารและอารมณ์นั้น ๆ, เพราะนำอายตะ คือ สังสารทุกข์อันยึดเยื่ออยู่แล้วไป, आयตนะ ชื่อว่า เป็นสถานที่อยู่แห่งจิตและ

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๖๒.

^{๕๖} ดุราละเยียดโน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๕/๑๑๓., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๐/๖๓๕.

^{๕๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๘๐๖.

^{๕๘} พระอนุรุทธเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๗๒๗.

เจตสิกก็ดี, ชื่อว่า เป็นแดนเกิดแห่งจิตและเจตสิกก็ดี, ชื่อว่า เป็นที่แผ่ไปแห่งจิตและเจตสิกก็ดี หมายถึง อายตนะภายใน ๖ ส่วนอายตนะ ที่ชื่อว่า เป็นที่ขุมนุมแห่งจิตและเจตสิก หมายถึง อายตนะภายนอก ๖, อายตนะ ชื่อว่า เป็นเหตุแห่งจิตและเจตสิก, อายตนะ ชื่อว่า ธรรมที่ชวนชววยิ่งเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง ผลของตน หมายถึง อายตนะภายในและอายตนะภายนอก

ในพระอภิธัมมัตถสังคหะ^{๕๙} สรุปได้ว่า (๑) เป็นที่เกิด หมายความว่า ตา หู จมูก เป็นต้น ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่เกิดแห่งวิจิติบอย ๆ คือ บาป – บุญทั้งหลายต้องอาศัยเกิดที่อายตนะนี้, (๒) เป็นที่อยู่ คือ อายตนะภายในนี้เป็นที่อาศัยให้จิต เจตสิกตั้งอยู่เพื่อรับรู้อารมณ์ที่มากระทบทวารนั้น ๆ, (๓) เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย หมายความว่า ตา เป็นต้น ย่อมไม่เกิดที่อื่น นอกจากเกิดขึ้นอยู่ในสัตว์, (๔) เป็นที่ประชุม หมายความว่า อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกมาประชุมกัน, (๕) เป็นเหตุให้เกิด หมายความว่า ถ้าไม่มีอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก วิจิติทั้งหลายก็เกิดไม่ได้

สรุปว่า อายตนะ คือ ที่ติดต่อกับ, เครื่องติดต่อกับ, แดนต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่ถูกรู้, เป็นที่เกิด, เป็นที่อยู่, เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย, เป็นที่ประชุม, เป็นเหตุให้เกิด เช่น ตา เป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่ถูกรู้, หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่ถูกรู้ เป็นต้น, จัดเป็น ๒ ประเภท คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะ ภายนอก ๖ รวมเป็นอายตนะ ๑๒ ได้แก่ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ัมมายตนะ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๖๐} แสดงความหมาย ลักษณะ สมุฏฐาน รส ปัจจุปปุฏฐาน และปทัฏฐาน ของอายตนะ ๑๒ ไว้ดังต่อไปนี้

๑. **จักขายตนะและรูปายตนะ** จักขายตนะ ธรรมชาติโดยย่อเห็น เหตุุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า จักขุ ความ (แห่งศัพท์ว่า จกขติ ย่อมเห็น) ว่า ย่อมยินดี (ลิ้มรส) รูป และย่อมบอก (ให้รู้) รูป, ตา มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบรูปได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูปที่มีความใคร่ จะเห็นเป็นต้นเหตุ เป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับจักขุ วิญญานเป็นปัจจุปปุฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่ใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

รูปายตนะ สิ่งโดยย่อแสดงสี เหตุุนั้น สิ่งนั้น จึงชื่อว่า รูป ความ (แห่งศัพท์รูปยติ แสดงสี) ว่า รูปเมื่อถึงความเปลี่ยนสีย่อมประกาศความในใจ, รูป มีอันกระทบจักขุเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัย แห่งจักขุวิญญานเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญานนั้นแหละเป็นผล มีมหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุ ไกล รูปมีมากอย่าง ด้วยอำนาจแห่งสี มีสีเขียว สีเหลือง เป็นต้น

๒. **โสตายตนะและสัททายตนะ** โสตายตนะ ธรรมชาติโดยย่อได้ยิน เหตุุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า โสตะ, หู มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบเสียงได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใส แห่ง ภูตรูปอันมีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุ เป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในเสียงทั้งหลายเป็น

^{๕๙} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๖๒.

^{๖๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๗๔๒.

รส มีฐานที่รองรับโสตวิญญานเป็นปัจจุปัญฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะพึงเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

สัททายนะ สิ่งใดถูก (ปัจจัยของตน) เลือก (ส่ง) ออกไป เหตุนั้น สิ่งนั้น จึงชื่อว่า สัททหะ ความ (แห่งศัพท์ว่า สปปติ ถูกส่งออกไป) ว่า ถูกเปล่งขึ้น (ให้เป็นสิ่งพึงรู้ได้ทางโสตะ), เสียง มีการกระทบเป็นลักษณะ มีวิสัยแห่งโสตวิญญานเป็นกิจ มีโคจรแห่งโสตวิญญานเป็นผล มีมากอย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า เสียงกลอง เสียงตะโพน เป็นต้น

๓. **ขานายตนะและคันธายตนะ** ขานายตนะ ธรรมชาติโดยย่อสุด (เอากลิ่น) ได้ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ขานะ, จมูก มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบกลิ่นได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูป มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุ เป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ การเวียนอยู่ในกลิ่นทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับขานวิญญานเป็นปัจจุปัญฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรม ที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

คันธายตนะ สิ่งใด ย่อมพุ่งไปได้ เหตุนั้น สิ่งนั้น จึงชื่อว่า คันธะ (กลิ่น) ความ (แห่งศัพท์ว่า คนธยติ ย่อมพุ่งไป) ว่า สิ่งที่อยู่ของตน, กลิ่น มีการกระทบจมูกเป็นลักษณะ มีวิสัยแห่งขานวิญญานเป็นกิจ มีโคจรแห่งขานวิญญานเป็นผล มีมากอย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า กลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ เป็นต้น

๔. **ชีวหายตนะและรสายตนะ** ชิวหายตนะ ธรรมชาติโดยย่อเรียกชีวิต เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ชิวหา, ลิ้น มีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบรสได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูป มีความใคร่จะลิ้มมีกรรมเป็นต้นเหตุ เป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในรสทั้งหลายเป็นกิจ มีฐานที่รองรับชีวหาวิญญานเป็นปัจจุปัญฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

รสายตนะ สัตว์ทั้งหลายย่อมชอบใจซึ่งวิสัยนั้น เหตุนั้น วิสัยนั้น จึงชื่อว่า รส (วิสัยเป็นที่ชอบใจแห่งสัตว์ทั้งหลาย) ความ (แห่งศัพท์ว่า รสนติ ชอบใจ) ว่า ยินดี (รู้สึกอร่อย), รส มีการกระทบลิ้นในลักษณะ มีวิสัยแห่งชีวหาวิญญานเป็นกิจ มีโคจรแห่งชีวหาวิญญานเป็นปัจจุปัญฐาน มีมากอย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า รสรากไม้ รสลำต้น

๕. **กายายตนะและโณภูฏัพพายตนะ** กายายตนะ ธรรมที่ชื่อว่า กาย เพราะเป็นอายะ (ที่มา) แห่งกุกคิตธรรม (ธรรมเลว) คือ สาสวธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับอาสวะ) ทั้งหลาย คำว่า อายะ (ที่มา) ได้แก่ ที่เกิด, กายะ คือ รูปอันเป็นที่เกิดของสิ่งน่ารังเกียจ (มีผลเป็นต้นและอกุศลธรรม) ดำรงอยู่ทั่วร่างกายทั้งหมดที่มีอุปาทินนกรูปเหมือนน้ำมันซึมซาบในปุยฝ้าย^{๖๑} กายมีความผ่องใสแห่งภูตรูปพอกระทบโณภูฏัพพะได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความผ่องใสแห่งภูตรูป ที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุ เป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีการเวียนไปในโณภูฏัพพะทั้งหลายเป็นรส มีฐานที่รองรับกายวิญญานเป็นปัจจุปัญฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

โณภูฏัพพายตนะ สิ่งใดถูกต้องได้ (ด้วยกาย) เหตุนั้น สิ่งนั้น จึงชื่อว่า โณภูฏัพพะ, สภาวะถูกกระทบ ชื่อว่า โณภูฏัพพะ (สัมผัส) หมายถึง ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ อาโปธาตุ และวาโยธาตุ^{๖๒}

^{๖๑} พระพุทธทศเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดย พระคันธสาราภิวรค์, หน้า ๒๓๔.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

๖. **มนายตนะและอัมมายตนะ** มนายตนะ สภาพโดยย่อมีเหตุหนึ่ง สภาพนั้น จึงชื่อว่า มนะ, อัมมายตนะ สภาพทั้งหลายโดยย่อมีเหตุหนึ่ง ซึ่งลักษณะของตน เหตุหนึ่ง สภาพทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า ธรรม^{๖๓}

อายตนะ ๑๒ นี้ จำแนกโดยประเภทแห่งทวาร มี ๖ เรียกว่า อายตนะภายใน, จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณ์ มี ๖ เรียกว่า อายตนะภายนอก อายตนะ ๑๒ พระผู้มีพระภาคตรัสโดยที่ทรงกำหนดไว้เป็นอุปบัติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญูณ ๖ ดูเทียบ (ตารางที่ ๔)

รวมความกล่าวโดยปรมัตถธรรมแล้ว มนายตนะอันเป็นอายตนะภายในนั้น เป็นจิตปรมัตถ, อัมมายตนะ อันเป็นอายตนะภายนอกนั้น เป็นรูปปรมัตถ เจตสิกปรมัตถ และนิพพาน, ส่วนอายตนะที่เหลืออีก ๑๐ นั้น เป็นรูปปรมัตถทั้งหมด รวมความว่า อายตนะ ๑๒ จัดเป็นปรมัตถธรรมได้ทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน อายตนะ ๑๒ มีข้อที่ควรสังเกตอยู่ว่าอัมมายตนะนั้น องค์ธรรม ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖, เจตสิก ๕๒ และนิพพาน ๑ รวมเป็นธรรม ๖๙, ส่วนนิพพานเป็นธรรมภายนอกโดยแท้ นิพพานที่เป็นธรรมภายในนั้นไม่มี, ส่วนสุขุมรูป ๑๖ และเจตสิก ๕๒ นั้น เป็นธรรมภายในก็มี เป็นธรรมภายนอกก็มี แต่เมื่อกล่าวโดยความเป็นอายตนะแล้ว อัมมายตนะถือว่าเป็นอายตนะภายนอกทั้งสิ้น

จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ จัดเป็นรูป ส่วนมนายตนะ จัดเป็นนาม และอัมมายตนะ ยกเว้นพระนิพพาน จัดเป็นทั้งรูปและนาม ดูเทียบ (ตารางที่ ๕)

ค. **ธาตุ ๑๘**^{๖๔} คือ ธรรมที่ทรงสภาวะของตนไว้ โดยไม่คล้อยตามอำนาจของใคร ๆ คือ บุคคล สัตว์ มนุษย์ เทวดา หรือพรหม, ธรรมที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาวะ เพราะถูกกำหนดไว้เป็นอย่างดี ๆ, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ (วิญญูณ)^{๖๕} ได้แก่ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญูณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญูณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญูณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญูณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญูณธาตุ มโนธาตุ อัมมธาตุ มโนวิญญูณธาตุ ชื่อว่า ธาตุทั้งหลาย ธาตุ ๑๘ มีอรรถาธิบายไม่แปลกกันจากอายตนะ ๑๒ ดังกล่าวแล้ว เช่น จักขุธาตุ รูปธาตุ และจักขุวิญญูณธาตุ พึงทราบโดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมชาติโดยย่อมีบอก เหตุหนึ่ง ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า จักขุ, สิ่งใดย่อมแสดงสี เหตุหนึ่งสิ่งนั้น จึงชื่อว่า รูป, ความรู้แจ้งแห่งจักขุ ชื่อว่า จักขุวิญญูณ เป็นต้น

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๖๖} อธิบายความหมายของธาตุไว้ว่า ธรรมโดยย่อมีจัด (ทำทุกขให้เกิดขึ้น) เหตุหนึ่ง ธรรมนั้น จึงชื่อว่า ธาตุ (แปลว่าธรรมผู้จัดขึ้น) หรือว่า ธรรมทั้งหลายใด อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) เหตุหนึ่ง ธรรมทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า ธาตุ (แปลว่า ธรรมที่สัตว์ทรงไว้) หรือว่า วิชาน การตั้งไว้ (คือกฎเกณฑ์) ชื่อว่า ธาตุ หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) ด้วยธรรมชาตินั้น (เป็นเหตุ) เหตุหนึ่ง ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ธาตุ แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุทรง (ทุกข์) ไว้ แห่งสัตว์ทั้งหลาย หรือว่า

^{๖๓} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๘๐๕-๘๐๖.

^{๖๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๘๑/๖๓๖.

^{๖๕} พระอนุรุทธเถระ, **อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๓๒๘.

^{๖๖} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๘๑๑-๘๑๒.

ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือตั้งไว้) ในธรรมชาตินั้น เหตุฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นที่ยึดมั่นหรือทรงไว้) วั

ธาตุ คือ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง เช่น สภาพที่ทรงไว้ซึ่งความแข็ง เรียกว่า ปฐวีธาตุ, สภาพที่ทรงไว้ซึ่งการรับรู้อารมณ์ เรียก วิญญูณธาตุ เป็นต้น เป็นสภาพที่มีอยู่เอง โดยไม่คล้อยตามอำนาจของใคร ๆ ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรม นียาม คือ กำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง ๆ มี ๑๘ ประการ คือ

๑. จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุปสาท)
๒. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปารมณ์)
๓. จักขุวิญญูณธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญูณ)
๔. โสตรธาตุ (ธาตุคือโสตรปสาท)
๕. สัทธาธาตุ (ธาตุคือสัทธาารมณ์)
๖. โสตวิญญูณธาตุ (ธาตุคือโสตวิญญูณ)
๗. ฆานธาตุ (ธาตุคือฆานปสาท)
๘. คันธธาตุ (ธาตุคือคันธารมณ์)
๙. ฆานวิญญูณธาตุ (ธาตุคือฆานวิญญูณ)
๑๐. ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชิวหาปสาท)
๑๑. รสธาตุ (ธาตุคือรสารมณ์)
๑๒. ชิวหาวิญญูณธาตุ (ธาตุคือชิวหาวิญญูณ)
๑๓. กายธาตุ (ธาตุคือกาย)
๑๔. โภกฐัพพธาตุ (ธาตุคือโภกฐัพพารมณ์)
๑๕. กายวิญญูณธาตุ (ธาตุคือกายวิญญูณ)
๑๖. มโนธาตุ (ธาตุคือมโน)
๑๗. ธรรมธาตุ (ธาตุคือธรรมารมณ์)
๑๘. มโนวิญญูณธาตุ (ธาตุคือมโนวิญญูณ)

ข้อควรสังเกต (๑) ข้อ ๓, ๖, ๙, ๑๒, ๑๕ ได้แก่ ทวิปัญจวิญญูณจิต รวมเป็นจิต ๑๐, (๒) ข้อ ๑๖ มโนธาตุ ได้แก่ สัมปฏิจฉนะ ๒ กับปัญจทวาราวชชนะ ๑ รวมเป็นจิต ๓, (๓) ข้อ ๑๘ มโนวิญญูณธาตุ ได้แก่ จิตนอกเหนือจากนั้นอีก เป็นจิต ๗ รวมเป็นจิตทั้งสิ้น เป็นจิต ๘๙^{๖๗}

ลักษณะการเกิดขึ้นของธาตุ ๑๘ เช่น ในขณะที่ตาเห็นรูป มีธาตุเกิดร่วมกัน ๔ ธาตุ คือ จักขุธาตุ ได้แก่ จักขุปสาท, รูปธาตุ ได้แก่ สีต่าง ๆ, จักขุวิญญูณธาตุ ได้แก่ จักขุวิญญูณจิต, ธรรมธาตุ ได้แก่ เจตสิกที่ประกอบ แม้ธาตุที่เหลือก็มีนัยดังกล่าวมานี้, แสดงให้เห็นว่า ในธาตุ ๑๘ นี้ มีจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญูณธาตุ เป็นต้น มีความเกี่ยวเนื่องกันโดยตรง คือ จักขุ (ตา) เป็นแดนรับรู้ รูป (รูป) เกิดความรู้ คือ จักขุวิญญูณ (เห็น)^{๖๘} ดูเทียบ (ตารางที่ ๖)

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๒๖๖.

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๓๐.

ธาตุ ๑๕ ธาตุนี้ ๓ หมวดนี้สังเคราะห์โดยมนุษย์ คือ นัยโดยตรง ส่วนอีก ๓ ธาตุ คือ มโนธาตุ, ัมมธาตุ, และมโนวิญญาณธาตุ หมวดนี้สังเคราะห์โดยปริยาย คือ โดยอ้อม ดังนี้ ดูเทียบ (ตารางที่ ๗)

ธาตุทั้ง ๑๘ ที่เป็นรูปธรรมล้วน ๆ มี ๑๐ ธาตุ คือ จักขุธาตุ โสตรธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ, รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ, ที่เป็นนามธรรมล้วน ๆ ๗ ธาตุ คือ จักขุวิญญาณธาตุ โสตรวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นทั้งรูปทั้งนาม ๑ ธาตุ คือ ัมมธาตุ ดูเทียบ (ตารางที่ ๘)

ง. อินทรีย์ ๒๒^{๖๙} คือ จักขุนทรีย์ (ชื่อว่า จักขุนทรีย์ เพราะทำจักขุวัตถุนั้นแหละให้เป็นใหญ่ ในลักษณะแห่งการเห็น) โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ จิวิตินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุpekขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญาตัณญัสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ ชื่อว่า อินทรีย์ ในอินทรีย์ ๒๒ นั้น ข้อ ๑ ถึง ๖ มีอธิบายไม่แปลกกันจากอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ ดังกล่าวมาข้างแล้ว อินทรีย์ที่เหลือมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๗. อิตถินทรีย์ ทรวตทรวงหญิง เครื่องหมายประจำเพศหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิงของสตรี นี้เรียกว่า อิตถินทรีย์ ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในอวัยวะทั้งหลายมีเพศแห่งหญิงเป็นต้น^{๗๐}

๘. ปุริสินทรีย์ ทรวตทรวงชาย เครื่องหมายประจำเพศชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพชาย ภาวะชายของบุรุษ นี้เรียกว่า ปุริสินทรีย์

๙. จิวิตินทรีย์ อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไป กิริยาที่ให้เป็นไป อาการที่สืบเนื่องกัน ความดำเนินไป ความหล่อเลี้ยง ชีวิต ทั้งจิวิตินทรีย์ที่เป็นรูปและไม่เป็นรูป เพราะทำจิวิตินทรีย์นั้นให้เป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการอนุบาลรักษาสหชาติธรรม

๑๐. สุขินทรีย์ ความสำราญทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการรู้สึกสบายทางกาย

๑๑. ทุกขินทรีย์ ความไม่สำราญทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส

๑๒. โสมนัสสินทรีย์ ความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุขอันเกิดแต่ใจสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุขอันเกิดแต่ใจสัมผัส เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความยินดีของเจตสิก

๑๓. โทมนัสสินทรีย์ ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดแต่ใจสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดแต่ใจสัมผัส

๑๔. อุpekขินทรีย์ ความสำราญทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สำราญทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่ใจสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่ใจสัมผัส เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความเป็นกลาง

^{๖๙} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๘/๑๙๗., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๓/๖๓๖.

^{๗๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๓๒/๒๐๒., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๑๙๙., พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๓๖.

๑๕. สัทินทรีย์ ศรัทธา ความเชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทินทรีย์ สัทธาพละ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งลักษณะแห่งการน้อมใจ

๑๖. วิริยินทรีย์ การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ, เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความเพียร

๑๗. สตินทรีย์ สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลหาย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการตั้งมั่น^{๗๑}

๑๘. สมาธิินทรีย์ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งความไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ

๑๙. ปัญญินทรีย์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ^{๗๒} เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งทศณญาณ ชื่อว่า ปัญญา เพราะประกาศพระไตรลักษณ์

๒๐. อนัญญาตัณญัสสามิตินทรีย์ เพราะเกิดแก่พระโยคีบุคคลปฏิบัติด้วยคิดว่าเราจักรู้พระนิพพานอันเป็นอมตบท อันยังไม่เคยรู้ในสังสารวัฏอันยาวนานหรือจักรู้จักรัทธิ^{๗๓} และเพราะอรรถว่า อินทรีย์ อนัญญาตัณญัสสามิตินทรีย์นี้ เป็นชื่อของโสดาปัตติมรรคญาณ

๒๑. อัญญินทรีย์ เพราะเป็นอินทรีย์ที่รู้ทั่วถึง เพราะรู้สัจธรรม ๔ อันมรรคนั้นรู้แล้ว ไม่กำกวล่วงขอบเขตอันปฐมมรรครู้แล้ว และเพราะมีอรรถว่า อินทรีย์ อัญญินทรีย์นี้ เป็นชื่อแห่งญาณในฐานะทั้ง ๖ มีโสดาปัตติผลญาณเป็นต้น

๒๒. อัญญาตาวินทรีย์ เพราะเกิดแก่พระชีนาสพผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือ มีกิจในจตุสัจญาณเสร็จสิ้นแล้ว และเพราะมีอรรถว่า อินทรีย์ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อัญญาตาวินทรีย์ เพราะสำเร็จความเป็นใหญ่ในระหว่างแห่งธรรมทั้งหลายอันพระชีนาสพผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือ ผู้มีจิตในสัจจะ ๔ เสร็จสิ้นแล้วแทงตลอดสัจจะ ๔ อัญญาตาวินทรีย์นี้ เป็นชื่อแห่งอรหัตผลญาณ^{๗๔}

^{๗๑} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๓๘.

^{๗๒} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖/๓๐.

^{๗๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๓๘.

^{๗๔} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๔๐.

ในอินทรีย์ ๓ ข้อท้ายคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๗๕} อธิบายว่า ข้อแรกตรัสเรียกว่า อนัญญาตัญญู สามีตินทรีย์ เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุ่นอย่างนี้ว่า “เราจักรู้ซึ่งอมตบพหรือว่าสัจธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้ในบุพภาค (คือก่อนโสดาปัตติมรรค)” และเพราะมีอรรถ (คือสภาวะ) แห่งความเป็นอินทรีย์ (ใหญ่ยิ่ง) อยู่พร้อมด้วย, ข้อ ๒ ตรัสเรียกว่าอัญญินทรีย์ เพราะรู้ชัด (ด้วยมรรค) และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์อยู่พร้อมด้วย, ข้อ ๓ ตรัสเรียกว่า อัญญาตาวินทรีย์ เพราะเกิดแก่พระชีนาสพผู้รู้ทั่วถึงคือมีญาณกิจในสัจจะ ๔ สำเร็จแล้ว และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์อยู่พร้อมด้วย

อินทรีย์แม้ทั้งหมดเหล่านี้ ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่า ประภาสกรรมที่เป็นจอม (กุศลกรรมและอกุศลกรรม) เพราะอรรถว่า ท่านผู้เป็นจอม (พระสัมมาสัมพุทธเจ้า) แสดงแล้ว, เห็นแล้ว, จัดแจงแล้ว และเสพแล้ว^{๗๖} อินทรีย์ในที่นี้ หมายถึง ตัวบุคคลและกรรม (ผู้เป็นจอม มาจากคำว่า อินท ศัพท์ อินโท วุจติ ปรมิสสรียภาวโต ผู้เป็นใหญ่ยิ่ง ได้แก่ (๑) พระอินทร์ เพราะทรงเป็นใหญ่เหนือทวยเทพ, (๒) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นผู้ยิ่งใหญ่, (๓) กุศลกรรมอกุศลกรรม ในฐานะที่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอะไรยิ่งใหญ่กว่าหรือเหนือกว่า ในคำนี้หมายถึง ข้อ ๒ และข้อ ๓)

อีกนัยหนึ่ง อินทรีย์ หมายถึง ความเป็นใหญ่, สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน, ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่ง ๆ เช่น ตาเป็นใหญ่หรือเป็นเจ้าการในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการได้ยิน วิริยะเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น^{๗๗}

สรุป อินทรีย์ในที่นี้หมายถึงสภาวะที่เป็นใหญ่ในกิจของตน, ในหน้าที่ของตน ไม่แทรกแซงกันและกัน เช่น ตาเป็นใหญ่ในการเห็น มีหน้าที่เห็น จะให้ตาได้ยินเสียงไม่ได้ สภาวะที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน เช่นนี้ เรียกว่า อินทรีย์ สรุปอินทรีย์ ๒๒ โดยลักษณะ หน้าที่ ความเป็นใหญ่ องค์ธรรม และรูปนาม ดังนี้

๑. จักขุนทรีย์ ความเป็นใหญ่ของตา มีหน้าที่รับสี ได้แก่ จักขุประสาทรูป เป็นรูปธรรม
๒. โสตตินทรีย์ มีหน้าที่เอาไวรับเสียง ได้แก่ โสตประสาทรูป เป็นรูปธรรม
๓. ฆานินทรีย์ มีหน้าที่เอาไวรับกลิ่น ได้แก่ ฆานประสาทรูป เป็นรูปธรรม
๔. ชิวหินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในเรื่องของลิ้น มีหน้าที่รับรสต่าง ๆ เอาไว้ ได้แก่ ชิวหาประสาทรูป เป็นรูปธรรม
๕. กายินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในกาย มีหน้าที่รับสัมผัสต่าง ๆ ที่พบเจออยู่ปัจจุบัน ได้แก่ กายประสาทรูป เป็นรูปธรรม
๖. อิตถินทรีย์ ความเป็นใหญ่ของหญิง มีหน้าที่แสดงลักษณะกิริยาอาการต่าง ๆ ของหญิง ได้แก่ อิตถิการูป เป็นรูปธรรม
๗. บุรีสินทรีย์ ความเป็นใหญ่ของชาย มีหน้าที่แสดงลักษณะอาการของผู้ชาย ได้แก่ บุรีสการูป เป็นรูปธรรม

^{๗๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๘๒๑-๘๒๒.

^{๗๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๔๐-๒๔๑.

^{๗๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๕๔๙-๕๕๐.

๘. ชีวิตินทรีย์ ความเป็นใหญ่ของชีวิต มีหน้าที่รักษารูปและนาม ได้แก่ ชีวิตรูป ชีวิตนาม เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม

๙. มนินทรีย์ ความเป็นใหญ่ของใจ มีหน้าที่รู้อารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด เป็นนามธรรม

๑๐. สุขินทรีย์ ความเป็นใหญ่เรื่องสุขเวทนา มีหน้าที่สบาย ได้แก่ สุขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๑. ทุกขินทรีย์ ความเป็นใหญ่ทางทุกขเวทนา มีหน้าที่ คือ ไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๒. โสมนัสสินทรีย์ ความเป็นใหญ่ทางโสมนัสเวทนา มีหน้าที่ดีใจ ได้แก่ โสมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๓. โทมนัสสินทรีย์ ความเป็นใหญ่ทางโทมนัสเวทนา มีหน้าที่เสียใจ ได้แก่ โทมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๔. อุpekขินทรีย์ ความเป็นใหญ่ทางอุpekขาเวทนา มีหน้าที่วางเฉย ได้แก่ ไม่สุข ไม่ทุกข์ อุpekขาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๕. สัทธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในเรื่องของศรัทธา มีหน้าที่เชื่อ เลื่อมใสในสิ่งที่ควร ได้แก่ ศรัทธาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๖. วิริยินทรีย์ ความเป็นใหญ่ของวิริยะ มีหน้าที่เพียรพยายามในสิ่งที่ควร ได้แก่ วิริยะเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๗. สตินทรีย์ ความเป็นใหญ่ของสติ มีหน้าที่รู้ทันปัจจุบันหรือระลึกในสิ่งที่ควร ได้แก่ สติเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๘. สมาธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในเรื่องของสมาธิ มีหน้าที่ คือ ความแน่วแน่ตั้งมั่น ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นนามธรรม

๑๙. ปัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่ทางปัญญา มีหน้าที่รู้ไตรลักษณ์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกียะ) เป็นนามธรรม

๒๐. อัญญัตตัญญุสสามิตินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในเรื่องของโสตাপัตติมรรคญาณ มีหน้าที่เพื่อรู้พระนิพพาน ต่อดูกุศลได้ ๕ ชนิด ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

๒๑. อัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่ของโสตাপัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมรรคญาณ มีหน้าที่รู้พระนิพพาน ต่อดูกุศลไปตามลำดับญาณ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

๒๒. อัญญาตาวินทรีย์ ความเป็นใหญ่ของอรหัตตผลญาณ มีหน้าที่รู้พระนิพพานและต่อดูกุศลจิตทั้ง ๑๒ ชนิดทั้งโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม ดูเทียบ (ตารางที่ ๙), (ตารางที่ ๑๐)

จ. อริยสัจ ๔^{๗๘} คือ ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ^{๗๙}, อริยสัจจะ คือ ภาวะที่ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมดเป็นทุกข์แท้ ภาวะที่ตัดหา

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๘/๑๖๓., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๘๒/๖๓๖.

^{๗๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๕๖๙.

เป็นเหตุแห่งทุกข์แท้ ภาวะที่พระนิพพานเป็นความดับทุกข์และภาวะที่อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางแห่งความดับทุกข์ อริยสัจจะนี้เป็นสัจจะโดยตรงครบถ้วนบริบูรณ์ไม่หวั่นไหวในญาณของพระอริยบุคคลผู้มีปัญญาบริสุทธิ์^{๘๐}

คำว่า อริยสัจจานิ นี้ มีความหมายว่า สัจจะ คือ สภาพของธรรมที่มีจริง (แน่แท้ ไม่แปรปรวน), ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีสภาพเที่ยงแท้ไม่แปรเป็นอื่น คำว่า อริย (ประเสริฐ) กล่าวถึงเนื้อความอันสูงสุด เนื่องจากไม่แปรผันเพราะเหตุใด ๆ แก่บุคคลใด ในสถานที่หรือเวลาใด^{๘๑} อริยานิ สัจจานิ = อริยสัจจานิ แปลว่า ธรรมที่เป็นความจริงของพระอริยะทั้งหลาย ชื่อว่า อริยสัจจะ, อริยานิ ตถานิ สัจจานิ = อริยสัจจานิ แปลความว่า สัจจธรรมทั้ง ๔ ที่เป็นความจริงไม่เปลี่ยนแปลง ชื่อว่า “อริยสัจจะ”^{๘๒} ได้แก่ ทุกขอริยสัจ สมุทยอริยสัจ นิโรธอริยสัจ มรรคอริยสัจ ตามนัยคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ^{๘๓} อธิบายว่า

๑. ทุกขอริยสัจ ธรรมภายในที่นับเข้าในกายของตน ชื่อว่า อริยสัจ (คือทุกข์) เพราะธรรมเหล่านั้นเป็นที่ตั้งของอัสมิมานะ (ความทะนงตนว่า เรามืออยู่) ก่อให้เกิดทุกข์ตราบที่ยังเพิกถอนมานะไม่ได้ แต่การกำหนดรู้ทุกข์ย่อมมีเพื่อกำจัดอัสมิมานะเป็นหลัก ทั้งอัสมิมานะก็ตั้งอยู่ในธรรมภายใน ดังนั้น เมื่อธรรมภายในถูกกำหนดรู้แล้วหน้าที่ของการกำหนดรู้ย่อมสำเร็จ ส่วนรูปธรรมที่ไม่มีใจครอง ซึ่งตรงข้ามกับธรรมภายในและมรรคผลยกเว้นอริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า ทุกขสัจ เพราะไม่พ้นจากความบีบคั้นโดยความเกิดขึ้นดับสลายและไม่พ้นจากสังขารทุกข์กับวิปริณามทุกข์

๒. สมุทยอริยสัจ โลภะอย่างเดียว ชื่อว่า อริยสัจ (คือเหตุแห่งทุกข์) เพราะโลภะทำให้เหล่าสัตว์เกิดความเพติดเพลินในตนและในธรรมที่เป็นอารมณ์ ย่อมทำให้ไม่เบื่อหน่ายจากทุกข์ในวัฏฏะเสมอ ญาติ มิตรสหาย ตัวตน หรือของตนที่เหมือนโลภะย่อมไม่มีแก่เหล่าสัตว์ เพราะเหตุนี้ในธรรมอื่นซึ่งก่อทุกข์ในวัฏฏะเหมือนต้นหาจึงไม่มีและไม่มีธรรมอื่นที่ละได้ยากเหมือนต้นหา แม้กุศลธรรมและอกุศลธรรม ที่เกิดร่วมกับอาสวะอื่นทั้งหมด ย่อมได้ชื่อว่าสมุทยสัจเช่นกัน (เพราะก่อให้เกิดวิบากขันธและกฏัตตารูปอันเป็นทุกข์สัจ)

๓. นิโรธอริยสัจ ความดับกิเลสชั่วขณะและดับด้วยการข่มไว้ ชื่อว่า นิโรธสัจ (สัจจะ คือ นิโรธ) พระนิพพาน ชื่อว่า นิโรธอริยสัจ (อริยสัจ คือ นิโรธ)

๔. มรรคอริยสัจ องค์ของมรรคในวิสุทธิ ๗ ที่เป็นโลกียะ ๖ อย่าง ชื่อว่า มรรคสัจ (สัจจะ คือ มรรค) ส่วนโลกุตตรมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า มรรคอริยสัจ (อริยสัจ คือ มรรค)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๘๔} และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายอริยสัจ ๔ ว่า

^{๘๐} พระอนุรุทธเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๔๔

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓๐-๗๓๔.

^{๘๒} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๒๕.

^{๘๓} พระอนุรุทธเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๗๓๒-๗๓๔.

^{๘๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๘๒๕-๘๒๖.

๑. ทุกขอริยสัจ อรรถแห่งทุกข์ คือ ความบีบคั้น ความเป็นสังขตะ ความเร่าร้อน แปรเปลี่ยน อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นอรรถว่า ทุกข์แห่งทุกข์สัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น, ทุกข์ คือ ความทุกข์, สภาพที่ทนได้ยาก, สภาวะที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง, ได้แก่ ขาติ ขรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่ง ที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ อรรถแห่งสมุทัย คือ ความประมวลเอาไว้ ก่อเหตุเอาไว้ ผูกไว้ พัวพันไว้ อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นอรรถว่า สมุทัยแห่งสมุทัยสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น, ทุกขสมุทัย คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์, สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิวัตตัณหา

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ อรรถแห่งนิโรธ คือ ความออกไป ความว่าง ความเป็นอสังขตะ ความเป็นอมตะ อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นอรรถว่า นิโรธแห่งนิโรธสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น, ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป, ภาวะที่เข้าถึง เมื่อกำจัดอวิชชา ส้ารอก ตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกยึดอม ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดภัย เป็นอิสระ คือ นิพพาน

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ อรรถแห่งมรรค คือ ความนำออกไป ความเป็นเหตุ ความเป็น (ตามเป็นจริง) ความเป็นอธิปัตติ อรรถ ๔ ประการนี้ เป็นอรรถว่า มรรคแห่งมรรคสัจ เป็นอรรถจริงแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอื่น, ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์, ข้อปฏิบัติให้ ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า “ทางสายกลาง” มรรคมองค์ ๘ นี้ สรุปลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา

อริยสัจ ๔ นี้ เรียกกันสั้น ๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค การแสดงอริยสัจ ๔ นี้ มีชื่อเรียก อีกอย่างหนึ่งว่า สามุกกังสิกาธรรมเทศนา แปลตามอรรถกถาว่า พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรง หยิบยกขึ้นถือเอาไว้ด้วยพระองค์เอง คือ ทรงเห็นด้วยพระสยัมภูญาณ ไม่สาธุการแก่ผู้อื่น แต่ตามที่ อธิบายกันมามากแปลว่า “พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง โดยไม่ต้องปรารภ คำถามหรือการทูลขอของผู้อื่น”^{๘๕} เป็นเรื่องที่ทรงแสดงท้ายสุดต่อ จากอนุปพพิกขา ๕, สรุพอริยสัจ ๔ โดยองค์ธรรม ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม ดังนี้

๑. ทุกขอริยสัจ ธรรมที่เป็นทุกข์ตามความเป็นจริงของพระอริยะ องค์ธรรม ได้แก่ โลภียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๑ (เว้นโลกเจตสิก), รูป ๒๘ (อินทริยพัทธรูป) รวมเป็นธรรม ๑๖๐, อรรถแห่งทุกข์สัจ ถูกเบียดเบียนอยู่เป็นนิตย์, ต้องบำรุงปรุงแต่งอยู่เนื่อง ๆ, เร่าร้อนอยู่ไม่ว่างเว้น, ไม่คงที่แปรปรวนอยู่เสมอ

๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิก, อรรถ แห่งสมุทัยสัจ ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น, เป็นแดนเกิดแห่งทุกข์, ประกอบไว้ซึ่งทุกข์ มิให้พ้นไป, ให้กังวลอยู่แต่ ในกองทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา, ภวตัณหา, วิวัตตัณหา

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ องค์ธรรม ได้แก่ นิพพาน, อรรถแห่งนิโรธสัจ มีการสลัดออกจากทุกข์ทั้งปวง, ไม่มีความกังวลอยู่ในกองทุกข์, มิได้มีสิ่งใดประชุมปรุงแต่ง, ไม่มีการตาย ไม่มีการเกิดสืบต่อไป

^{๘๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๕๕.

๔. ทุกชนิดโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ องค์ธรรม ได้แก่ อัญญาสิกขัคค ที่ในมคคจิต ๔, อรรถแห่งมคคสัจ คือ สภาวะที่นำออกจากสังสารวัฏฏ์, สภาวะที่เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน, สภาวะที่เห็นพระนิพพาน, สภาวะที่เป็นใหญ่ในการเห็นพระนิพพานของสหชาติธรรม อริยสัจ ๔ นี้ จัดเป็นนามธรรมทั้งหมด ดูเทียบ (ตารางที่ ๑๑)

ฉ. ปฏิจจสมุปบาท ^{๘๖} ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ชื่อ ปฏิจจสมุปบาท มี ๑๒ โดยอนุโลมและปฏิโลม ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในปฏิจจสมุปบาทสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไร คือ

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท

อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ
 เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
 เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
 เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
 เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
 เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
 เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
 เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
 เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
 เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๘๗}

^{๘๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๒.

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๓/๒-๖., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗-๖๑/๓๑-๓๕, ๕๗-๖๖., อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒-๒๔๓., พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๗/๑๑๓., พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๔/๕๕-๕๖., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕-๓๕๓/๒๑๙-๓๐๕.

ความหมายของปฏิจจสมุปบาทตามนัยวิสุทธิมรรค^{๘๘} ว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบ ว่า ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท, ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ พึงทราบว่า ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปັນนธรรม ดังพุทธพจน์ก่อนที่พระองค์จะตรัสแสดงปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปปันนธรรมว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้ บรรลุ แล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า เธอทั้งหลายจงดูเถิด ดังนี้ จึงตรัสว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ฯลฯ^{๘๙} เพราะธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย จึงชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท, อธิบายความอิทัปปัจจยตา ปัจจัยทั้งหลายของชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา ความเป็นแห่งอิทัปปัจจยตาทั้งหลาย ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา อีกอย่างหนึ่ง อิทัปปัจจยตานั่นเอง ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา คำว่า อิทัปปัจจยตา นี้เป็นชื่อ ของธรรม มีชาติเป็นต้น^{๙๐}

อธิบายความตามนัยคัมภีร์พระอภิธัมมัตถสังคหะ^{๙๑} ว่า ปฏิจจสมุปบาท มี ๓ ศัพท์ คือ ปฏิจจ + ส + อุปปาท, ปฏิจจ แปลว่า อาศัย, ส (สม) แปลว่า พร้อม, อุปปาท แปลว่า เกิดขึ้น, รวมความ ปฏิจจสมุปบาท แปลว่า ธรรมที่อาศัยเกิดขึ้นพร้อม หมายความว่า ธรรมที่เป็นเหตุและเป็นผลอาศัย เกิดขึ้นติดต่อกันเนื่องกันไม่ขาดสาย ทำให้เป็นไปในสังสารวัฏฏ์มิให้สิ้นสุด สิ้นลงได้, ปฏิจจสมุปบาท คือ การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม, สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น, การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา^{๙๒} ปฏิจจสมุปบาทนี้ พระพุทธองค์ทรง แสดงเพื่อให้เป็นที่ตั้งแห่งการพิจารณาและเพื่อจะให้เห็นความจริงของสภาวะที่เกิดขึ้นและเป็นไปด้วย เหตุปัจจัยโดยเฉพาะตัวเอง มิได้มีผู้ใดสร้างขึ้น ทั้งนี้ เพื่อละความเห็นผิดว่า อัตตาหรือโลกเที่ยง คือ ละความผิดทั้งสี่สัสตทิกุณฺฐิและอุจเฉททิกุณฺฐิ^{๙๓} ปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นวิปัสสนาภูมิ ๑ ในวิปัสสนาภูมิ ๖

คุณลักษณะพิเศษของปฏิจจสมุปบาท^{๙๔} (๑) มีการอุปการะแก่ปัจจัยป็นธรรมทั้งหลาย เช่น ชรา มรณะ เป็นต้น เป็นลักษณะ (๒) มีการทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นในสังสารวัฏฏ์เนื่อง ๆ เป็น กิจ (๓) มีการเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏฏ์หรือมีทางเดินที่ไม่ถูกต้อง เป็นผล (๔) มีอาสวธรรม เป็นเหตุ ไกล่ให้เกิด ส่วนประเภทของปฏิจจสมุปบาท ๑๒ นั้น มีนัยแสดงไว้ในพระสูตร^{๙๕} ดังนี้

^{๘๘} พระพุทธโฆสะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๘๖๔-๘๖๖.

^{๘๙} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๖/๒/-/๓๗๑.

^{๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๙๓.

^{๙๑} พระอนรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๘, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, หน้า ๑๓.

^{๙๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๙๓.

^{๙๓} พระอนรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๘, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, หน้า ๑๓.

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓-๑๔.

^{๙๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔-๘.

๑. อวิชชา คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ได้แก่
 - ๑) ความไม่รู้ในทุกข์
 - ๒) ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์)
 - ๓) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์)
 - ๔) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์) นี้เรียกว่า

อวิชชา

๒. สังขาร มี ๓ ประการนี้ คือ
 - ๑) กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย)
 - ๒) วจิตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา)
 - ๓) จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ) นี้เรียกว่า สังขารทั้งหลาย

๓. วิญญาณ มี ๖ ประการนี้ คือ
 - ๑) จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)
 - ๒) โสตวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู)
 - ๓) ฆานวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก)
 - ๔) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น)
 - ๕) กายวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย)
 - ๖) มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ) นี้เรียกว่า วิญญาณ

๔. นามรูป นาม ได้แก่ เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความจงใจ) ผัสสะ (ความกระทบหรือสัมผัส) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) นี้เรียกว่า นาม, รูป ได้แก่ มหาภูต ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔ นี้เรียกว่า รูป, นามและรูป ดังพรรณนามา ฉะนั้น เรียกว่า นามรูป

๕. สฬายตนะ มี ๖ ประการนี้ คือ
 - ๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา)
 - ๒) โสตยตนะ (อายตนะคือหู)
 - ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก)
 - ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น)
 - ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย)
 - ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) นี้เรียกว่า สฬายตนะ

๖. ผัสสะมี ๖ ประการนี้ คือ
 - ๑) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา)
 - ๒) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู)
 - ๓) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก)
 - ๔) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น)
 - ๕) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย)
 - ๖) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ) นี้เรียกว่า ผัสสะ

๗. เวทนามี ๖ ประการนี้ คือ

- ๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา)
- ๒) โสตรสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู)
- ๓) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก)
- ๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น)
- ๕) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย)
- ๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ) นี้เรียกว่า เวทนา

๘. ตัณห์นามี ๖ ประการนี้ คือ

- ๑) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้รูป)
- ๒) สัทตตัณหา (ความทะยานอยากได้เสียง)
- ๓) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้กลิ่น)
- ๔) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้รส)
- ๕) โผฏฐัพพตัณหา (ความทะยานอยากได้โผฏฐัพพะ)
- ๖) อัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์) นี้เรียกว่า ตัณหา

๙. อุปาทานมี ๔ ประการนี้ คือ

- ๑) กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม)
- ๒) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ)
- ๓) สีลัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลพรต)
- ๔) อัตตวาตูปาทาน (ความยึดมั่นในวาตะว่า มีอัตตา) นี้เรียกว่า อุปาทาน

๑๐. ภพมี ๓ ประการนี้ คือ

- ๑) กามภพ (ภพที่เป็นกามาวจร)
- ๒) รูปภพ (ภพที่เป็นรูปาวจร)
- ๓) อรูปภพ (ภพที่เป็นอรูปาวจร)

๑๑. ขาติ คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ขาติ

๑๒. ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

ก) ขรา ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ขรา

ข) มรณะ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือ มฤตยู การทำกาลละ ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า มรณะ

ค) โสกะ คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ

ง) ปรีทวะ คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ

จ) ทุกข์ คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์อันเกิดจากกายสัมผัส

ฉ) โทมนัส คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์อันเกิดจากมโนสัมผัส

ช) อุปายาส คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ

อธิบายความแห่งปัจจุสมุปบาท ๑๒ ตามนัยพระอภิธรรมมัตถสังคหะ^{๙๖} สรุปความ ดังนี้

๑. อวิชชา แปลว่า ความไม่รู้หรือธรรมชาติที่ตรงกันข้ามกับปัญญา องค์ธรรม ได้แก่ โมหเจตสิก ดังว่านัตถะว่า ธรรมชาติใดเป็นผู้รู้แจ้งอริยสัจจะ ๔ และเป็นผู้ทำให้อริยสัจจะ ๔ ปรากฏขึ้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชชา องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก แสดงให้เห็นว่า ธรรมชาติใดมีสภาพตรงข้ามกับปัญญา ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชชา รวมความว่า อวิชชา คือ ความไม่รู้ในอริยสัจจะ ๔ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ลักษณะของอวิชชา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ, มีความหลงจากนามรูปเป็นกิจ, มีการปกปิดสภาวะของอารมณ์เป็นผล, มีอาสวะเป็นเหตุใกล้, องค์ธรรมของอวิชชา ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ไม่รู้ธรรม ๘ ประการ คือ ไม่รู้อริยสัจ ๔, ชันธ, आयตนะ, ธาตุในอดีต อนาคต ทั้งอดีตและอนาคต, และไม่รู้ปัจจุสมุปบาทธรรม, อำนาจของอวิชชา เพราะอวิชชามีอยู่ จึงเป็นปัจจัยอุปการะให้สังขาร ๓ เกิดขึ้น

๒. สังขาร คือ ธรรมที่ปรุงแต่งให้ผลธรรมเกิดขึ้น, เจตนาที่เป็นเหตุแห่งการปรุงแต่งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมเหล่านั้น ชื่อว่า สังขาร มี ๓ ตามนัยแห่งพระสูตร (๑) กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย), (๒) วจีสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา), (๓) จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ), องค์ธรรม ได้แก่ เจตนาเจตสิก ที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ และโลกียกุศลจิต ๑๗, ลักษณะของสังขาร มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ, มีความชวนชวายเป็นเหตุให้เกิดปฏิสนธิเป็นกิจ, มีการตั้งใจกระทำเป็นผล, มีอวิชชาเป็นเหตุใกล้ รวมความว่า การกระทำด้วยกาย, วาจา, ใจของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่พ้นจากสังขาร ๓ เพราะอวิชชา คือ ความไม่รู้ในโทษและคุณของอริยสัจจะ ๔ เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เมื่อมีอวิชชาอยู่ โอกาสที่สังขาร ๓ จะต้องเกิดขึ้น ย่อมมีได้แน่นอน

๓. วิญญาณ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิญญาณ คือ เป็นธรรมชาติรู้ อารมณ์, ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้บุคคลทั้งหลายได้รู้อารมณ์เป็นพิเศษ ชื่อว่า วิญญาณ, วิญญาณ ย่อมปรากฏขึ้น เพราะอาศัยสังขาร ๓ เป็นเหตุ สังขารที่เป็นองค์ปัจจุสมุปบาทนี้มี ๒ อย่าง (๑) สังขารที่เป็นผลของอวิชชา ย่อมได้สังขาร ๓ ทั้งหมด คือ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ และโลกียกุศลจิต ๑๗, (๒) สังขารที่เป็นเหตุให้เกิดวิญญาณ ในอุปยุณาสังขาร โดยสังเขป, ลักษณะของวิญญาณ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ, เป็นประธานแก่เจตสิกและกัมมชรูปเป็นกิจ, มีการสืบทอดภพเก่าและภพใหม่เป็นผล, มี

^{๙๖} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๘, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, หน้า ๑๕.

สังขาร ๓ เป็นเหตุใกล้ หรือมีวัตถุ ๖ กับอารมณ์ ๖ เป็นเหตุใกล้, เพราะสังขารเป็นปัจจัยอุปการะจึงเกิดวิญญาณ, อำนาจของวิญญาณ เพราะวิญญาณมีอยู่ จึงเป็นปัจจัยอุปการะให้นามรูปเกิด

๔. นามรูป คำว่า นาม “ธรรมชาติได้น้อมไปในอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นาม”, คำว่า รูป “ธรรมชาติไดย่อมสลายไป เพราะปัจจัยที่เป็นปฏิปักษ์ มีความร้อนและเย็น เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป” นามรูป ที่เป็นผลของวิญญาณว่า นาม คือ เจตสิก ที่ประกอบในโลภียวิปากจิตกับรูป คือ กัมมชรูปย่อมปรากฏขึ้น เพราะอาศัยวิญญาณเป็นเหตุ วิญญาณเป็นเหตุให้เกิดนามรูป มี ๒ อย่าง คือ (๑) วิปากวิญญาณ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ ในปัจจุบันภพ (๒) กัมมวิญาณ ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒, มหากุศลจิต ๘, รูปาวจรกุศลจิต ๕, อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ที่ประกอบกับกุศลและอกุศลเจตนาในอดีตภพ, องค์ธรรมของนามในปฏิจลสมุปปาท ได้แก่ เจตสิกที่ประกอบในโลภียวิปากวิญญาณ ๓๒ ได้แก่ เจตสิก ๓๕, องค์ธรรมของรูปในปฏิจลสมุปปาท ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป และจิตตชรูป

ลักษณะของนาม (เจตสิก) มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ, มีการประกอบกับวิญญาณและประกอบกันเองเป็นกิจ, มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นผล, มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้, ลักษณะของรูป มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ, มีการแยกออกจากจิตได้เป็นกิจ, มีความเป็นอภัยกตธรรม (หรือมีความไม่รู้อารมณ์) เป็นผล, มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้

๕. สฬายตนะ เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ ที่เรียกว่า อัชฌัตติกายตนะ ๖ มีวิเคราะห์ว่า ธรรมชาติใดทรงไว้ซึ่งสังสารวัฏฏ์อันยืดยาว ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อายตนะ ได้แก่ อายตนะ ๑๒, อายตนะภายในทั้ง ๖ ชื่อว่า สฬายตนะ, สฬายตนะ เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยนามรูปเป็นเหตุ นาม หมายถึง เจตสิกชั้น ๓ ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับโลภียวิปากจิต ๓๒, รูป หมายถึง กัมมชรูป ๑๖ ได้แก่ อวินิพโยกรูป ๘, ปสาทรูป ๕, ภาวรูป ๑, หทัยรูป ๑, ชีวิตรูป ๑ (กัมมชมหาภูตรูป ๔ อาหารรูป ๑, ชีวิตรูป ปัญญาตนะ (ปสาทรูป ๕) โดยตรง), ลักษณะของสฬายตนะ มีการสืบทอดหรือความแผ่ไปซึ่งจิตและเจตสิกเป็นลักษณะ, มีการกระทำ การเห็น เป็นต้น (การเกิดขึ้นของจิต เจตสิก) เป็นกิจ, มีนามรูปเป็นเหตุใกล้

๖. ผัสสะ ธรรมชาติใดที่กระทบอารมณ์ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ผัสสะ, สัมปยุตธรรม คือ จิตและเจตสิกทั้งหลาย ย่อมกระทบซึ่งอารมณ์โดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมกระทบซึ่งอารมณ์นั้น ชื่อว่า ผัสสะ, การกระทบอารมณ์ ชื่อว่า ผัสสะหรือสัมผัสผัสสะ, ผัสสะโดยย่อ มี ๖ มีจักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น ผัสสะ คือ การกระทบที่ประกอบกับจักขุวิญญาณนั้น ชื่อว่า จักขุสัมผัสผัสสะ, โสตสัมผัสผัสสะ เป็นต้น ก็แสดงในทำนองเดียวกัน

ผัสสะมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ว่าโดยย่อ มี ๖ โดยพิสดารมี ๓๒ เหมือนกับโลภียวิปากวิญญาณ เพราะสังขารเป็นปัจจัย คือ ผัสสะที่ประกอบกับทวัญจวิญญาณ ๑๐ และผัสสะที่ประกอบกับวิปากวิญญาณฝ่ายโลกียะที่เหลือ ๒๒ รวมผัสสะ ๓๒, ลักษณะของผัสสะ มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ, มีการทำให้จิตกับอารมณ์ติดต่อกันเป็นกิจ, มีการประชุมร่วมกันระหว่างทวาร, อารมณ์และวิญญาณเป็นผล, มีอายตนะภายใน ๖ เป็นเหตุใกล้

๗. เวทนา ธรรมชาติโดยย่อเมเสวยอารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “เวทนา”, เสวยอารมณ์หรือรับอารมณ์ ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, อุเบกขาเวทนา เวทนาตามนัยแห่งสูตรมี ๖ อย่างเท่านั้น นับเนื่องโดยทวาร มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น แต่เมื่อว่าโดยการประกอบกับจิต มี ๘๙ เท่ากับจำนวนจิตทั้งหมดทุกดวง ในองค์ปฏิจลสมุปบาทนี้ ท่านหมายเอาเวทนา ๓๒ ที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒ เท่านั้น, ลักษณะของเวทนา มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ, มีการเสวยรสของอารมณ์เป็นกิจ, มีความสุขและทุกข์เป็นผล, มีผัสสะเป็นเหตุใกล้, ผัสสะ ๖ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่เวทนา ๖

๘. ตัณหา ธรรมชาติโดยย่อติดใจซึ่งวัตถุตาม ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ตัณหา, ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายยินดีติดใจซึ่งวัตถุตาม ชื่อว่า ตัณหา ได้แก่ โลภเจตสิก ที่ประกอบกับโลภมูลจิต ๘ ตัณหาย่อมปรากฏขึ้น เพราะอาศัยเวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น เป็นเหตุ, ในพระสูตรจึงแสดงตัณหาโดยอารมณ์ ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น โดยความเกี่ยวเนื่องกัน, ตัณหาโดยอาการ มี ๓ คือ

๑) กามตัณหา ได้แก่ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณ ได้แก่ โลภเจตสิก

๒) ภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดพร้อมกับสัสสตทิฏฐิ โดยอาศัยรูปเป็นต้น ตนกำลังได้รับอยู่ มีความเห็นว่า อารมณ์เหล่านี้, มีตัวตนอยู่และย่อมตั้งอยู่เป็นนิตย์ ไม่เข้าใจว่า มีความเกิดดับอีกนัย ความยินดีในพอใจในภพต่าง ๆ มีกามภพเป็นต้น ชื่อว่า ภวตัณหา ได้แก่ ราคะ ที่เกิดขึ้นโดยความปรารถนาภพอย่างหนึ่ง ฯลฯ

๓) วิภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดพร้อมกับอูจเฉททิฏฐิ โดยอาศัยอารมณ์ ๖ คือ ผู้ที่มีความเห็นว่า ในอารมณ์ ๖ ซึ่งได้แก่ สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้ มีตัวตนอยู่และตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้โดยตลอด ย่อมสูญหายไปสิ้น แล้วก็ต้องสูญสิ้นไปไม่เกิดใหม่อีกและมีความยินดีติดใจในความเห็นผินั้น ชื่อว่า วิภวตัณหา ได้แก่ โลภเจตสิกที่ประกอบกับอูจเฉททิฏฐิ ในทิฏฐิสัมปยุตตจิต ๔

ลักษณะของตัณหา มีการเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวงเป็นลักษณะ, มีความพอใจในอารมณ์ภพและภูมิเป็นกิจ, มีความไม่อิมในอารมณ์ของจิตหรือบุคคลเป็นผล, มีเวทนาเป็นเหตุใกล้

๙. อุปาทาน ธรรมเหล่าใด ยึดถืออย่างแรงกล้า คือ ยึดไว้ไม่ปล่อย ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน, ธรรมเหล่าใดที่ไปยึดมั่น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน ได้แก่ ตัณหาและทิฏฐิ ที่มีกำลังมาก อุปาทาน จึงหมายถึง การยึดมั่นในอารมณ์และความเห็นที่ผิดด้วยอำนาจโลภะและทิฏฐิ ที่มีกำลังมาก แสดงให้เห็นว่า ตัณหาและทิฏฐิอย่างธรรมดายังไม่ได้ชื่อว่า เป็นอุปาทาน ต่อเมื่อมีกำลังมากขึ้น คือ ยินดีติดใจในอารมณ์นั้นอย่างไม่ยอมปล่อย เวลานั้น ตัณหา จึงได้ชื่อว่า อุปาทาน มี ๔ ประการ

๑) กามุปาทาน ความยึดมั่นในกามารมณ์ ๖ มี รูปารมณ์เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ โลภเจตสิก ที่ยึดมั่นในอารมณ์ ๖ รวมทั้งรูปภพและอรูปรภพด้วย

๒) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในความเห็นผิด มินิยตมิจฉาทิฏฐิ ๓ ทิฏฐิ ๖๒ เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่นอกจากสักกายทิฏฐิและสัสสปัตตทิฏฐิ

๓) สัสสปัตตุปาทาน ความยึดมั่นในการปฏิบัติผิดที่คิดว่า การปฏิบัตินั้น จะทำให้พ้นทุกข์ได้ มีการปฏิบัติอย่างโศและสุนัขเป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติผิด (กามสุขัลลิกานุโยคหรืออตตภิกลมณานุโยค)

๔) อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นในรูปนามขั้น ๕ สำคัญว่า เป็นอัตตา ตัวตน องค์ธรรม ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่เกี่ยวกับสักกายทิฏฐิ

อุปาทาน ปรากฏขึ้นได้เพราะอาศัยต้นหาเป็นเหตุ, ลักษณะของอุปาทาน มีการยึดถือไว้เป็นลักษณะ, มีการไม่ปล่อยเป็นกิจ, มีการยึดมั่นด้วยต้นหาและทิวฐิเป็นผล, มีต้นหาเป็นเหตุใกล้

๑๐. ภพ คำว่า ภพ หรือ ภว แปลว่า มี, ว่า เป็น คือ ปรากฏหรือการเกิดขึ้น ได้แก่ การเกิดขึ้นแห่งการกระทำการ ชื่อว่า “กัมมภว” และการเกิดขึ้นแห่งรูปนามชั้น ๕ ที่เป็นผลของกรรม ชื่อว่า “อุปัตติภว” ผลย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยกรรมนั้น ฉะนั้น กรรมที่เป็นเหตุของผลนั้น ชื่อว่า ภว กรรมใดที่เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้น ฉะนั้น กรรมนั้น ชื่อว่า กัมมภว ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒, โลภียกุศลเจตนา ๑๗, ธรรมชาติใดเข้าไปเกิดภพใหม่ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุปัตติ, ธรรมชาติใด ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรม ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ภว, ธรรมชาติเข้าไปเกิดในภพใหม่ด้วย ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรมด้วย ฉะนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า อุปัตติภว ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

ภพ ปรากฏขึ้นได้เพราะอาศัยอุปาทานเป็นเหตุ ภพในที่นี้ ได้แก่ ภพ ๒ คือ กัมมภพและอุปัตติภพ ดังกล่าวแล้ว, ลักษณะของกัมมภพ มีเจตนากกรรมเป็นลักษณะ, มีการทำให้มี ทำให้เป็น (เกิด) เป็นกิจ, มีความเป็นกุศลและอกุศลเป็นผล, มีอุปาทานเป็นเหตุใกล้, ลักษณะของอุปัตติภพ มีความเป็นผลของกรรมเป็นลักษณะ, มีการเกิดขึ้นเป็นกิจ, มีอภยากตธรรมเป็นผล, มีอุปาทานเป็นเหตุใกล้

๑๑. ขาติ ตามนัยแห่งพระสูตรว่า ความเกิด ความเกิดพร้อม ความยังลง ความบังเกิด เฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้น ความได้อายตนะ ในหมู่มสัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ขาติ, ตามนัยแห่งพระอภิธรรมมัตถสังคหะว่า ขาติ แปลว่า ความเกิด คือ การเกิดขึ้นครั้งแรกของโลภียวิปากจิตและกัมมชรูป ซึ่งเป็นอุปัตติภวใน ๓๑ ภูมิ, โดยมีชั้น ๑ บ้าง, ชั้น ๔ บ้าง, และชั้น ๕ บ้าง ดังจวนตถะแสดงว่า การเกิดขึ้นของชั้น ชื่อว่า ขาติ, สังขารธรรม ย่อมปรากฏเกิดขึ้นโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรมนั้น ชื่อว่า ขาติ

โดยธรรมาธิฐาน ขาติมี ๒ คือ นามขาติและรูปขาติ โดยกาลมี ๓ คือ ปฏิสนธิขาติ, สันตติขาติ, ขณิกขาติ คือ การเกิดขึ้นของจิตดวงหนึ่ง ๆ และการเกิดขึ้นของรูปกลาปอันหนึ่ง ๆ ที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไปชั่วขณะหนึ่ง ๆ ได้แก่ การเกิดขึ้นขณะหนึ่งของจิต เจตสิก และรูปทั้งหมด

เพราะภพ (กัมมภว) เป็นปัจจัยขาติจึงมี ขาติในที่นี้หมายเอา ขาติ คือ การเกิดขึ้นของโลภียวิปากจิต เจตสิก และกัมมชรูป ปรากฏขึ้นเพราะอาศัยกัมมภวเป็นเหตุ ภว ที่เป็นปัจจัยแก่ขาติ หมายเอา กัมมภว เพราะการเกิดขึ้นของโลภียวิปากและกัมมชรูปนั้น จะเกิดขึ้นโดยอาศัยอกุศลกรรมและโลภียกุศลกรรมเท่านั้น, ลักษณะของขาติ มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ, มีการเป็นไปคล้ายกับมอขันธ์ ๕ ที่มีขอบเขตภพหนึ่ง ๆ ให้แก่สัตว์เป็นกิจ, มีการผุดขึ้นในภพนี้จากภพก่อนหรือมีสภาพเต็มไปด้วยทุกข์เป็นผล, มีนามรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรกเป็นเหตุใกล้

๑๒. ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

ก) ขราที่เป็นผลของขาตินี้ ได้แก่ ความแก่ของโลภียวิปากและกัมมชรูป เมื่อเกิดขึ้นเป็นขาติแล้ว ย่อมมีขณะที่ตั้งอยู่ เรียกว่า สฐิตี ตรงสฐิตีของโลภียวิปากและกัมมชรูปนี้แหละ เรียกว่า ขรา ดังจวนตถะว่า ความแก่ของวิปากนามชั้น ๔ และนิพันนรูป ชื่อว่า ขรา, ลักษณะของขรา มีความแก่ของชั้น ๕ เป็นลักษณะ, มีการนำให้เข้าไปใกล้ความตายเป็นกิจ, มีการทำลายวัยที่ดีเป็นผล, มีรูปกำลังแก่เป็นเหตุใกล้

ข) มรณะเป็นผลของชาติ ได้แก่ อาการที่กำลังดับของโลกียวิบากและกัมมชรูป เรียกว่า วัฏคณะ มีวจนัตถะว่า ความตาย คือ อาการที่กำลังดับของโลกียวิบากและกัมมชรูป ชื่อว่า “มรณะ”, ลักษณะของมรณะ มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่อยู่เป็นลักษณะ, มีการจากสิ่งที่เคยพบเห็นเป็นกิจ, มีการย้ายที่อยู่จากภพเก่าเป็นผล, มีนามรูปที่กำลังดับเป็นเหตุใกล้

ค) โสกะ ความเศร้าโศกเสียใจ ชื่อว่า โสกะ ได้แก่ โทมนัสเวทนา ที่ประกอบในโทสมูลจิต ๒ เกิดจากพยสนะ ความพินาศ ๕ อย่าง คือ ความพินาศแห่งญาติ, ทรัพย์สมบัติ, ความพินาศด้วยโรคภัยไข้เจ็บ, ความพินาศแห่งศีล, ความพินาศเนื่องจากความเห็น, ลักษณะของโสกะ มีการเฝ้าอยู่ภายในหรือมีความตั้งใจเป็นลักษณะ, ทำให้จิตเดือดร้อนเป็นกิจ, มีความเศร้าโศกเนื่อง ๆ ตามความพินาศเป็นผล, มีโทสจิตเป็นเหตุใกล้

ง) ปริเทวะ ความคร่ำครวญรำไห้ ชื่อ ปริเทวะ โดยสภาพธรรม ได้แก่ เสียซึ่งเกิดจากโทสจิต (จิตตวิปลาสสัททะ) เพราะอาศัยพยสนะอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเหตุ, ลักษณะของปริเทวะ มีการพิลาปรำพันเป็นลักษณะ, มีการรำพันถึงคุณและโทษเป็นกิจ, มีจิตรุ่มรวยไม่ตั้งมั่นเป็นผล, มีมหาภูตรูปที่เกิดจากโทสจิตเป็นเหตุใกล้

จ) ทุกข์ ธรรมชาติใดเป็นที่น่าเกลียดและทำลายความสุขกาย ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ทุกข์, สัตว์ทั้งหลาย ย่อมอดทนได้ยากต่อเวทนาใด ฉะนั้น เวทนานั้น ชื่อว่า ทุกข์, เวทนาที่อดทนได้โดยยาก ฉะนั้น เวทนานั้น ชื่อว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกข์เวทนา คือ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นทางกาย, ลักษณะของทุกข์ มีการเบียดเบียนร่างกายเป็นลักษณะ, มีความเป็นเหตุให้โกรธ, เสียใจเกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญาน้อยเป็นกิจ, มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นผล, มีกายปสาทเป็นเหตุใกล้ ความทุกข์กายนี้เป็น “ทุกข์พิเศษ” เพราะนอกจากกายเกิดความทุกข์แล้ว ยังส่งผลต่อจิตใจให้ได้รับความทุกข์ด้วย

ฉ) โทมนัส ธรรมชาติใดเป็นเหตุให้ไม่สบายใจ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โทมนัส ได้แก่ เจตสิกทุกข์ คือ โทมนัสเวทนา เหตุให้เกิดความไม่สบายใจ, ตามนัยแห่งพระสูตรที่กล่าวถึงทุกข์สัง คือ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์, การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์, การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์^{๑๗} ลักษณะของโทมนัส มีการเบียดเบียนใจเป็นลักษณะ, มีการทรมานใจเป็นกิจ, มีความไม่สบายใจเป็นผล, มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้

ช) อุปายาส ความลำบากใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิก ที่อาศัยพยสนะอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น, มีอธิบายว่า เป็นความลำบากใจอย่างหนึ่ง คือ ความคับแค้นใจหรือเสียใจอย่างใหญ่หลวง ที่สืบเนื่องมาจากโสกะและปริเทวะ, ลักษณะของอุปายาส มีการเฝ้าจิตอย่างหนักเป็นลักษณะ, มีการทอดถอนใจเป็นกิจ, มีการขาดกำลังกายและใจเป็นผล, มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้

ลักษณะความแตกต่างระหว่างโสกะ ปริเทวะ และอุปายาส โสกะ คือ ความเศร้าโศกเสียใจ ได้แก่ โทมนัสเวทนา, ปริเทวะ คือ การร้องไห้รำพัน ได้แก่ จิตตวิปลาสสัททะที่เกิดจากโทสจิต, อุปายาส คือ ความคับแค้นใจหรือความลำบากใจอย่างหนัก ได้แก่ โทสเจตสิก อุปมาเหมือนกับความเป็นไปของน้ำมัน ๓ ระยะ คือ น้ำมันที่ร้อนขึ้นในภาชนะระยะหนึ่ง (โสกะ), น้ำมันที่เดือดพล่านขึ้นแล้ว (ปริเทวะ), น้ำมันที่เหลือจะร้อนจัดจนงวดแห้งไประยะหนึ่ง (อุปายาส)

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๖-๓๙๘/๓๒๗.

สังเคราะห์ปฏิจกสมุปปาทโดยสังจะ ตามสุตันตภาชนียนัย ปฏิจกสมุปปาทธรรม เป็นธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลในฝ่ายโลกียธรรมหรือเป็นวิภูฏธรรม คือ ธรรมที่หมุนเวียนเป็นอยู่ในโลก ไม่พ้นจากความเวียนว่ายตายเกิดในวิภูฏทุกข์ จึงสังเคราะห์ปฏิจกสมุปปาทอันเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อทุกข์นี้ลงในทุกขสังจะโดยส่วนเดียว ดูเทียบ (ตารางที่ ๑๒) อวิชชา สังขาร วิญญาน ผัสสะ ตัณหา เวทนา และอุปาทานจัดเป็นนาม, ส่วนนามรูป สฬายตนะ ขาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เป็นทั้งรูปและนาม ดูเทียบ (ตารางที่ ๑๓)

วิปัสสนาภูมิ ๖ โดยย่อเป็นรูปธรรมและนามธรรม, วิปัสสนาภูมิที่ ๑ – ๔ คือ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทริย์ ๒๒ เมื่อย่อลง ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม, วิปัสสนาภูมิที่ ๕ คือ อริยสัจ ๔ ได้แก่ (ทุกข์) รูป นาม, (สมุทัย) ปัจจัยแห่งรูปนาม, (นิโรธ) ความดับไม่เหลือแห่งรูปนาม และ (มรรค) วิธีปฏิบัติให้เข้าถึงความดับไม่เหลือแห่งรูปนาม, วิปัสสนาภูมิที่ ๖ คือ ปฏิจกสมุปปาท เป็นปัจจัยการเกิดแห่งรูปและนาม

สรุปว่า ปัญญาภูมิที่ดี วิปัสสนาภูมิที่ดี ชื่อว่า เป็นภูมิแห่งวิปัสสนา, เป็นพื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา เรียกสั้น ๆ ว่า อารมณวิปัสสนา มี ๖ ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทริย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจกสมุปปาท ๑๒ โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม เป็นปรมัตถ์อารมณ จัดเป็นอารมณของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จัดเป็นอารมณฝ่ายโลกียะ เช่นเดียวกับสติปัฏฐาน ๔ เพราะวิปัสสนาภูมิ ๖ มีชั้น ๕ เป็นต้น ย่อมรวมลงใน ๒๑ ปัพพะนั้น เป็นอารมณที่ผู้ปฏิบัติพึงทำการศึกษาเล่าเรียน สอบถาม ให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ก่อนในเบื้องต้น แล้วจึงเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อทำวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมตามลำดับ

๓.๕ สรุปท้ายบท

อารมณ คือ ธรรมชาติที่ยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิก เป็นที่จิตและเจตสิกมายินดี ได้แก่ อารมณ ๖ คือ รูปารมณ, สัททารมณ, คันธารมณ, รสารมณ, โผฏฐัพพารมณ และธรรมารมณ อารมณเมื่อแบ่งเป็นประเภทใหญ่ ๆ มี ๔ ประเภท ได้แก่ (๑) กามอารมณ, (๒) มหัคคตอารมณ, (๓) บัญญัติอารมณ, (๔) โลกุตตรอารมณ (ธรรมารมณ) โดยย่อ ได้แก่ อารมณบัญญัติและอารมณปรมัตถ์อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิก ในอารมณเหล่านั้น อารมณปรมัตถ์ จัดเป็นอารมณวิปัสสนาหรืออารมณของการปฏิบัติวิปัสสนา อารมณวิปัสสนา จึงหมายถึง รูปธรรมและนามธรรมอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิกในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยพิสดาร เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ ได้แก่ ชั้น ๕, อายุตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทริย์ ๒๒, อริยสัจ ๔ และปฏิจกสมุปปาท ๑๒ โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม เป็นอารมณที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาพึงทำการศึกษาเล่าเรียน สอบถาม ให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ก่อนในเบื้องต้น แล้วจึงเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อทำวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมตามลำดับ ส่วนอารมณบัญญัติ ไม่นับเป็นอารมณวิปัสสนา เพราะไม่มีสภาวะลักษณะที่เป็นไตรลักษณ์ พ้นจากความเป็นรูปธรรมและนามธรรม แต่ยังมีคามจำเป็นสำหรับผู้เริ่มต้นในการปฏิบัติวิปัสสนาและมีความสำคัญสำหรับสมณยานิกบุคคล ผู้มีบัญญัติเป็นอารมณ (กสิณบัญญัติ) เพื่อใช้เป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนา

บทที่ ๔

แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์

การกำหนดรู้จิตตามหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สามารถละนิวาสจิตได้ ความสำคัญผิดว่าเที่ยงได้โดยตรง ส่วนสติที่เข้าไปกำหนดรู้เท่าทันสภาวะจิตอยู่ในแต่ละขณะนั้น เป็นเครื่องกั้นกระแสตัณหา กระแสทิฐิ กระแสกิเลส กระแสทุจริต และกระแสอวิชชา เป็นต้น ที่จะเกิดขึ้นในจิตได้ ส่วนวิปัสสนาปัญญาเป็นเครื่องตัดกระแสเหล่านั้นได้และเป็นไปเพื่อบรรลุนิพพาน ผล นิพพานได้ ด้วยประโยชน์ดังกล่าวผู้วิจัยจึงศึกษาประเด็นที่เกี่ยวข้องกัน ดังนี้

- ๔.๑ ความหมายและประเภทของจิต
- ๔.๒ สภาวะจิตที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๔.๓ หลักการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๔.๔ ตัวอย่างผู้บรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์
- ๔.๕ สรุปท้ายบท

๔.๑ ความหมายและประเภทของจิต

ก. ความหมายของจิต

ตามนัยพระไตรปิฎกและอรรถกถา^๑ ให้ความหมายของจิตไว้ว่า อารมมณฺ์ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ (ธรรมที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า คิดซึ่งอารมณ์) จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ (วิชานนลกขณฺ์), มีการเป็นหัวหน้าเป็นรส (ปุพฺพกมฺรสํ), มีการเกี่ยวข้องกันเป็นปัจจุပ္ปฏฺฐาน (สนฺธานปฺจฺจุปฺฏฺฐาน) มีนามรูปเป็นปทัฏฺฐาน (นามรูปปทปฏฺฐาน) จริยัง จิตที่เป็นไปในภุมิ ชื่อว่า ไม่มีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะก็หาไม่ จิตทั้งหมดมีการรู้แจ้งอารมณ์ทั้งนั้น

ชื่อว่า จิต เพราะมีจิตวิจิตร ชื่อว่า มโน เพราะนึก เพราะรู้อารมณ์ คือ ย่อมรู้อารมณ์ต่าง ๆ ดุจคนกำหนดนับด้วยทะนานและดุจทรงไว้ด้วยตาชั่งใหญ่ ฉะนั้น, มโน ชื่อว่า มานัส ก็ธรรมที่สัมปยุตกับมโน ท่านกล่าวว่า มานัส มานัสก็คือใจนั้นแหละ, ธรรมชาติใดย่อมรู้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า มโน – ใจ, อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์ต่าง ๆ, จิต ท่านกล่าวว่า หทัย เช่น ในประโยคว่า “จิตไปจากจิต คนอื่นไปจากคนอื่น” หทัยวัตถุ ท่านเรียกว่า หทัย ในประโยคว่า “ม้าม หัวใจ” จิต ชื่อว่า ปันธุระ เพราะอรรถว่า บริสุทธิ (ภวังคจิต) คำเหล่านี้ จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มนะ มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุ ที่เกิดจากผัสสะเป็นต้นนั้น นี้เรียกว่า ใจ เป็นคำไวพจน์ของจิต

^๑ ดูรายละเอียดใน ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๓., ชุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๑/-/๖๗., ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๒๓๕., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖, ๔๗๔/๒๘, ๑๓๒., อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๕/๑/-/๓๑๖, ๓๓๓.

คำว่า จิต ตามนัยอรรถกถา ท่านหมายเอาจิต ในประโยคว่า อารมณฺณ จินเตตฺติ จิตฺตํ แปลว่า ธรรมชาติใดย่อมคิดซึ่งอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต ในความหมายว่า รู้อารมณ์ เพราะรู้ อารมณ์ต่าง ๆ ดุจคนกำหนดนับด้วยทะนานและดุจทรงไว้ด้วยตาซึ่งใหญ่ ฉะนั้น ในที่นี้ จิต จึงหมายถึง ธรรมชาติรู้อารมณ์, สภาวะรู้อารมณ์ มีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ

ตามนัยพระอภิธัมมัตถสังคหะ^๒ ว่า จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ ดังพระบาลีว่า อารมณฺณ จินเตตฺติ จิตฺตํ ธรรมชาตฺไย ย่อมรู้อารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต

ในคัมภีร์อภิธัมมมาตาร^๓ อธิบายลักษณะและความหมายของจิตว่า ในบรรดาปรมัตถธรรม เหล่านั้น (จิต เจตสิก รูป นิพพาน) คำว่า จิต มีคำอธิบายว่า จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์ (คำว่า สภาวะรู้ อารมณ์ หมายถึง การรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางใจโดยผ่านทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ความจริงแล้วการเห็นก็คือการที่จิตรู้รูปโดยผ่านตา ฯลฯ) จิตมีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. ชื่อว่า จิต เพราะสภาวะรู้อารมณ์ หมายถึง จิตทั้งหมด (จิต ๘๙)
๒. ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาวะสังสมกระแสของตน (โลกียชนจิต ๔๗ ที่เป็นอาเสวนปัจจัยได้)
๓. ชื่อว่า จิต เพราะกระทำความวิจิตร (แก่เหล่าสัตว์ หมายถึง จิต ๓๒ คือ มโนทวาราวช ชนจิต ๑ กามาวจรชนจิต ๒๙ อภิญญาจิต ๒ ที่ก่อให้เกิดกายวิญญูติ)
๔. ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาพวิจิตร (จิต ๘๙ ด้วยชาติ ภูมิ และสัมปโยคนัย เป็นต้น) และสรุปท้ายคาถาว่า

ปญฺจตฺตียมปิ วิญญาณเณ วิจิตฺเต จิตฺตกมฺมเก
จิตฺตสมฺมุติ ทิฏฺฐพฺพา วิญญาณเณ อธิ วิญญาณา.

จิตต ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า บัญญัติ (เช่น ชื่อคนว่า จิตตะ), วิญญาณ วิจิตร และ จิตตรกรรม พึงทราบการเรียกว่า จิตต ในที่นี้ ในอรรถว่า วิญญาณ (สภาวะรู้อารมณ์) ในคาถานี้สรุป หมายเอา จิต ในความหมายว่า วิญญาณ คือ สภาวะรู้อารมณ์ หมายถึง การรับรู้อารมณ์ที่มาปรากฏ ทางใจ โดยผ่านทวารทั้ง ๖ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙

ตามนัยพระอภิธรรมสังคหะ^๔ แสดงการรู้อารมณ์ของจิต ๓ แบบ คือ

๑. การรู้แบบสัญญารู้ คือ การรู้โดยอาศัยการกำหนดจดจำเอาไว้ เช่น จำได้ว่า สีขาว เป็นต้น
๒. การรู้แบบปัญญารู้ คือ การรู้เหตุผลตามความเป็นจริง เช่น รู้บาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ หรือรู้รูปร่างตามความเป็นจริง เป็นการรู้เพื่อทำลายกิเลส มีความเห็นผิดเป็นต้น เรียกว่า ปัญญารู้
๓. การรู้แบบวิญญาณรู้ คือ รู้ว่า ได้มีการรับอารมณ์อยู่เสมอตามทวารต่าง ๆ ได้แก่ เห็น ได้ยิน ได้กิน รู้รส รู้สีถูกต้อง และรู้คิดนึก, จิตในที่นี้ หมายเอาการรู้แบบวิญญาณรู้

^๒ พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐.

^๓ พระพุทธทศเถระ, อภิธัมมมาตาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๓-๔.

^๔ พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายของจิตว่า จิต, ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ^๕

นางสาวอรรณี ฉัตรโชติธรรม^๖ ให้ความหมายของจิตว่า จิต คือ นามธรรมที่สามารถรู้อารมณ์ หรือสิ่งที่มากระทบได้ หรือรู้อารมณ์ต่าง ๆ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

นายพยุ่ง พุ่มพวง^๗ ให้ความหมายของเจตสิกว่า เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามสภาวลักษณะของเจตสิกแต่ละประเภท เจตสิกและจิตที่ประกอบเข้าด้วยกัน เรียกว่า “สัมปยุตตธรรม” เจตสิกมีลักษณะการประกอบกับจิต ๔ ประการ สรุปลงได้ดังนี้ มีการเกิดพร้อมกันกับจิต มีการดับพร้อมกันกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิต และเกิดในวัตถุอันเดียวกันกับจิต

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ)^๘ ให้ความหมายของจิตว่า จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยผ่านทวารหรือประตู ๖ บาน จิตมีธรรมชาติประภัสสร คือ ผุดผ่อง เหมือนน้ำใสสะอาด เพราะเป็นเพียงสภาวะเห็น ได้ยิน ฯลฯ ปราศจากการปรุงแต่งหรือตอบสนองต่อสิ่งที่พบอยู่ จิตนั้น ประกอบพร้อมกับเจตสิก คือ สภาวะปรุงแต่งจิตเสมอ ดังนั้น จิตจึงเศร้าหมองไปด้วยอำนาจของเจตสิกฝ่ายดำ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น เหมือนน้ำใสสะอาดที่ขุ่นมัวด้วยโคลนตม

คำว่า จิต หมายเอาในอรรถว่า วิญญาณ คือ สภาวะรู้อารมณ์ ข้อความทั้งหมดนั้นสรุปลงในลักษณะความหมายเดียวกันว่า จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์หรือสภาวะรู้อารมณ์ หมายถึง รู้อารมณ์ ๖ คือ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธรรมารมณ์ โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรมอันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิกนั่นเอง ดังกล่าวไว้แล้วในหัวข้อ อารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมาตม์

สรุปว่า จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์, สภาวะรู้อารมณ์ที่เข้ามามีกระทบทางตา หู จมูก ฯลฯ อยู่เสมอ ลักษณะของจิตมีสภาวะรู้อารมณ์, สภาวะสังสมกระแสของตน, สภาวะกระทำความวิจิตรแก่เหล่าสัตว์, สภาวะวิจิตร มีไวพจน์ที่ใช้เรียกแทนได้หลายคำ เช่น มโน วิญญาณ เป็นต้น, ส่วนธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์ไปต่าง ๆ ชื่อว่า เจตสิก เป็นธรรมชาติที่เกิดพร้อมกับจิต, ดับพร้อมกับจิต, มีอารมณ์อันเดียวกับจิต, และอาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม, ๒๕๕๙), หน้า ๖๓.

^๖ นางสาวอรรณี ฉัตรโชติธรรม, “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรในพุทธปรัชญาเถรวาทกับแนวคิดจิตเดิมแท้ของนิกายเซน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๕๒.

^๗ นายพยุ่ง พุ่มพวง, “ศึกษาปัญหาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐.

^๘ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**, แปลโดย พระคันธธราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรศาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๒๖๕.

ข. ประเภทของจิต

ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร^๙ แสดงประเภทของจิตโดยย่อ โดยพิสดาร และสรุปการจำแนกประเภทของจิตไว้ ๔ แบบ คือ

๑. จิตนั้นมีประเภทเดียว โดยความเป็นสภาวะรู้อารมณ์
๒. จิตมี ๒ อย่าง โดยจิตที่มีวิบากและจิตที่ไม่มีวิบาก (๑) จิตที่มีวิบาก คือ กุศลจิตและอกุศลจิต (๒) จิตที่ไม่มีวิบาก คือ อัปายาทจิต (วิปากจิตและกิริยาจิต)
๓. จิตมี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ (ประเภท) คือ กุศลจิต อกุศลจิต และอัปายาทจิต
๔. เมื่อจำแนกอัปายาทจิตออกเป็นวิปากจิตและกิริยาจิต จึงกล่าวได้ว่า จิต มี ๔ อย่างตามชาติ คือ กุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต และสรุปจิต ๘๙ ไว้ว่า “กุศลจิต มี ๒๑ ดวง, อกุศลจิต มี ๑๒ ดวง, วิปากจิต มี ๓๖ ดวง, และกิริยาจิต มี ๒๐ ดวง” และจิต ๑๒๑ ดวง “พระผู้มีพระภาคตรัสจัดในกามภูมิ มี ๕๔ ดวง, ในรูปภูมิ มี ๑๕ ดวง, ในอรูปภูมิ มี ๑๒ ดวง, และในโลกุตตรจิต มี ๔๐ ดวง จิตตูปบาทมีทั้งหมด ๑๒๑ ดวง โดยย่อ” (ฎีกาใหม่อธิบายว่า จิตมี ๑ อย่าง โดยสภาพรู้อารมณ์, มี ๘๙ ดวง โดยย่อที่สุด, มี ๑๒๑ ดวง โดยย่อ, และโดยพิสดาร มีจำนวนมาก โดยจำแนกเป็นจิต ๕๕ ดวง ประกอบในวิตก, จิต ๖๖ ดวง ประกอบในวิจารณ์ เป็นต้น)

ในพระอภิธัมมัตถสังคหะ^{๑๐} แสดงจำนวนของจิตและลักษณะการรับรู้อารมณ์พิเศษของจิตว่า จำนวนจิต เมื่อกล่าวตามสภาวะลักษณะของจิตแล้ว จิตมีจำนวนเพียง ๑ เท่านั้น เพราะจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ขณะใด จิตเกิดขึ้น ขณะนั้น การรู้อารมณ์ก็เกิดขึ้น จะห้ามการรู้อารมณ์ไม่ให้เกิดขึ้นไม่ได้ สภาวะลักษณะของจิตเมื่อกล่าวโดยทั่วไป จึงเป็นการรู้อารมณ์อย่างเดียว เมื่อนับจำนวนโดยสภาวะลักษณะแล้ว จึงมีเพียง ๑ แต่จะกล่าวถึงลักษณะที่รู้อารมณ์พิเศษของจิตแล้ว จิตจะมีความสามารถในการรู้อารมณ์ไม่เหมือนกัน โดยอำนาจการปรุงแต่งของเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิต, ดับพร้อมกับจิต, มีที่อาศัย, และมีอารมณ์อันเดียวกันกับจิต จึงทำให้จิตมีความสามารถในการรู้อารมณ์พิเศษแตกต่างกันออกไป เช่น รู้ในเรื่องที่เป็นบุญ เป็นบาป รู้ในการสงบระงับจากกาม คือ รู้ในเรื่องรูปฌาน อรูปฌาน และรู้อารมณ์นิพพาน เพราะฉะนั้น เมื่อจะศึกษาถึงความพิสดารของจิตแล้ว จะต้องศึกษาประเภทต่าง ๆ ของจิตที่รับอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ ต่อไป ซึ่งจำแนกจิตออกไปทั้งหมดได้อย่างย่อ ๘๙ และอย่างพิสดารได้ ๑๒๑

ทรงเกียรติ ลีมนันทรักษ์^{๑๑} ว่า เหตุที่จิตนี้ จำแนกออกไปถึง ๘๙ ดวง เพราะความต่างกันแห่งสัมปยุตตธรรม ภูมิ และอารมณ์ เป็นต้น ดังนี้ คือ จิตมีราคะ ก็อย่างหนึ่ง จิตมีโทสะ จิตมีโมหะ จิตเป็นกามาวจร จิตเป็นรูปาวจร จิตเป็นอรูปาวจร จิตเป็นโลกุตตร จิตมีรูปเป็นอารมณ์ จิตมีเสียง เป็นต้น เป็นอารมณ์ ฟังทราบจิตที่จำแนกออกไปถึง ๘๙ ดวง ด้วยประการฉะนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) แสดงความเป็นมาของการจัดประเภทของจิตว่า เมื่อจัดแบ่งสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นประเภท ๆ ที่เรียกว่า ชั้น ๕ จิต ได้แก่ วิญญาณชั้น แต่ในคัมภีร์

^๙ พระพุทธทศเถระ, อภิธัมมวาทาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๕, ๔๓, ๙๐.

^{๑๐} พระอนุรุทธเถระ, พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๕-๒๖.

^{๑๑} ทรงเกียรติ ลีมนันทรักษ์, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๑, (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., ม.ป.ป.), หน้า ๓.

อภิธรรมยุคต่อมา นิยมประมวลสภาวะธรรมเข้าเป็น ๔ อย่าง เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ จิต เป็นปรมัตถธรรมอย่างใด ๑ คัมภีร์อภิธรรมรุ่นอรรถกถาประมวลเรื่องจิตที่แสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎกแล้ว แง่หนึ่งสภาพจิตทั้งหลายไว้ว่า มีจำนวน ๘๘ หรือ โดยพิสดาร มี ๑๒๑ เรียกว่า จิต ๘๘ หรือ ๑๒๑^{๑๒}

ในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี^{๑๓} แสดงประเภทของจิตว่า จิต มี ๔ อย่าง ตามภูมิ ในบรรดาเนื้อความของพระอภิธรรม ๔ ประการนั้น ลำดับแรก จิต มี ๔ อย่าง คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต พระอนุรุทธาจารย์แสดงจิต ๔ ประเภท คือ

๑. กามาวจรจิต จิตที่เป็นไปในกามภูมิ ๑๑ ทั้งสุคติและทุคติ มี ๕๔
๒. รูปาวจรจิต จิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ พรหมโลกทั้ง ๑๖ ชั้น มี ๑๙
๓. อรูปาวจรจิต จิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ พรหมอรูปภูมิทั้ง ๔ ชั้น มี ๑๒
๔. โลกุตตรจิต จิตที่พ้นจากโลก ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง ทำนนำมาแยกไว้ต่างหาก เพื่อให้เห็นชัด ความจริงแล้วโลกุตตรจิต ก็คือ จิตของผู้บรรลุนิพพานซึ่งอยู่ในกามภูมิและภูมิอื่น ๆ นั้นเอง มีทั้งหมด ๘ ด้วยเหตุนี้ ภูมิ จึงมี ๒ ประเภท คือ ฐานภูมิ (ที่อยู่ของสัตว์โลก) ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และอวิธานภูมิ (สภาวะของจิต) ได้แก่ โลกุตตรภูมิ, พระอนุรุทธาจารย์แสดงกามาวจรจิตก่อนตามลำดับความทรมและประณีต กามาวจรจิตแบ่งเป็น ๓ จำพวก คือ (๑) อกุศลจิต ๑๒ ดวง, (๒) อเหตุกจิต ๑๘ ดวง, (๓) กามาวจรโลภณจิต ๒๔ ดวง ในบรรดาจิตทั้ง ๓ จำพวกนี้ ท่านแสดงอกุศลจิตก่อน แล้วจึงแสดงอเหตุกจิตและกามาวจรโลภณจิตตามลำดับ ส่วนประเภทของจิตแบ่งโดยชาติประเภทและภูมิประเภท^{๑๔} ดูเทียบ (ตารางที่ ๑๔)

สรุป การจำแนกประเภทของจิต คือ จำแนกโดยสภาวะรู้อารมณ์ของจิต มี ๑ ประเภท, โดยวิบาก มี ๒ ประเภท, โดยชาติ มี ๓ ประเภท, โดยภูมิ มี ๔ ประเภท คือ

๑. จิต มี ๑ ประเภท โดยความเป็นสภาวะรู้อารมณ์
๒. จิต มี ๒ ประเภท โดยวิบาก คือ จิตที่มีวิบาก คือ กุศลจิตและอกุศลจิต, จิตที่ไม่มีวิบาก คือ อัพยาทจิต (วิปากจิตและกิริยาจิต)
๓. จิต มี ๓ ประเภท โดยจำแนกตามชาติ ได้แก่ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยาทจิต
๔. จิต มี ๔ ประเภท จำแนกตามภูมิ ได้แก่ กามาวจรจิต, รูปาวจรจิต, อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต รวมจิตทั้งหมด มีจำนวน ๘๘ หรือ ๑๒๑ ซึ่งจำแนกโดยอาศัยการปรุงแต่งของเจตสิกเป็นการจำแนกโดยย่อและโดยพิสดารมีจำนวนมาก โดยจำแนกเป็นจิต ๕๕ ดวง ประกอบในวิตก, จิต ๖๖ ดวง ประกอบในวิจาร์

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๙), หน้า ๒๘๑-๓๕๗.

^{๑๓} พระอนุรุทธเถระ, อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๒.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๒๘๑-๒๘๓.

๔.๒ สภาวะจิตที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

คำว่า สภาวะจิตในที่นี้ หมายถึง ลักษณะของจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามลักษณะของเจตสิก, คำว่า อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ อารมณ์ปรমัตถ์ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป โดยย่อ คือ รูปธรรมและนามธรรม จิตและเจตสิกเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง จัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ในมหาสติปัฏฐานสูตร หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๑๕} แสดงสภาวะจิตที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา ๑๖ ประเภท คือ

๑. จิตมีราคะ	๒. จิตปราศจากราคะ
๓. จิตมีโทสะ	๔. จิตปราศจากโทสะ
๕. จิตมีโมหะ	๖. จิตปราศจากโมหะ
๗. จิตหดหู่	๘. จิตฟุ้งซ่าน
๙. จิตเป็นมหัคคตะ	๑๐. จิตไม่เป็นมหัคคตะ
๑๑. จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า	๑๒. จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๓. จิตเป็นสมาธิ	๑๔. จิตไม่เป็นสมาธิ
๑๕. จิตหลุดพ้นแล้ว	๑๖. จิตไม่หลุดพ้น

ในอรรถกถา มหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๖} อธิบายสภาวะจิต ๑๖ ประเภท โดยจำแนกสภาวะจิตแต่ละประเภทไว้โดยองค์ธรรมของจิต ๘๙ ดังนี้

๑. จิตมีราคะ คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ ๘ อย่าง (องค์ธรรม ได้แก่ โลภมูลจิต ๘)
๒. จิตปราศจากราคะ คือ จิตที่เป็นกุศลและอัปยาคฤตฝ่ายโลกียะ แต่ข้อนี้ เป็นการพิจารณา มิใช่เป็นการขุมนุธรรม เพราะฉะนั้น ในคำว่า จิตมีราคะนี้ จึงไม่ได้โลกุตตรจิต แม้แต่บทเดียว อกุศลจิต ๔ ดวงที่เหลือ จึงไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง (กุศลจิต ๑๗ กับวิบากจิต ๑๗ บางว่า ๓๒)
๓. จิตมีโทสะ ได้แก่ จิต ๒ ดวง ที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัส (โทสมูลจิต ๒)
๔. จิตปราศจากโทสะ ได้แก่ จิตที่เป็นกุศลและอัปยาคฤตฝ่ายโลกียะ อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ ไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง (กุศลจิต ๑๗ ดวง กับวิบากจิต ๑๗ ดวง, ๓๒ ดวง)
๕. จิตมีโมหะ ได้แก่ จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วย วิจิกิจฉาดวง ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะดวง ๑ แต่เพราะโมหะย่อมเกิดได้ในอกุศลจิตทั้งหมด ฉะนั้น แม้อกุศลจิตที่เหลือ ก็ควรได้ในบทว่า จิตมีโมหะนี้ โดยแท้ (โมหมูลจิต ๒)
๖. จิตปราศจากโมหะ ได้แก่ จิตที่เป็นกุศลและอัปยาคฤตฝ่ายโลกียะ ก็จิตที่ตกไปในถิ่นมิตถะนั้น ชื่อว่า จิตหดหู่ (กุศลจิต ๑๗ กับวิบากจิต ๑๗ บางว่า ๓๒)
๗. จิตหดหู่ ได้แก่ จิตที่ตกไปในถิ่นมิตถะ ก็จิตที่ตกไปในถิ่นมิตถะนั้น ชื่อว่า จิตหดหู่ (องค์ธรรม ได้แก่ ถีนเจตสิก เป็นสภาพที่ทำให้จิตท้อแท้ เชื่องซึมในอารมณ์ และมิตถเจตสิก เป็นสภาพที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยท้อแท้ เชื่องซึมในอารมณ์ เมื่อเจตสิกทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้น จะทำให้นุคคลนั้น มีอาการหดหู่ ท้อถอย เกียจคร้าน หรือวังเหงาหาวนอน)

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

^{๑๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๓๑๔-๓๑๕.

๘. จิตฟุ้งซ่าน ได้แก่ จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะ จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะนั้น ชื่อว่า จิตฟุ้งซ่าน (องค์ธรรม ได้แก่ โมหมูลจิต ดวงที่ ๒ คือ อุปกุขาสหคต อุทธัจจสมปยุตต์ จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยอุทธัจจะ ได้แก่ อุทธัจจะเจตสิก)

๙. จิตเป็นมหัคคตะ ได้แก่ จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร (องค์ธรรม ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕, อรูปาวจรจิต ๑๒)

๑๐. จิตไม่เป็นมหัคคตะ ได้แก่ จิตที่เป็นกามาวจร, องค์ธรรม ได้แก่ กามาวจรจิต ๕๔ คือ อกุศลจิต ๑๒ (โลภมูลจิต ๘, โทสมูลจิต ๒, โมหมูลจิต ๒), อเหตุกจิต ๑๘ (อกุศลวิบากจิต ๗, กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘, อเหตุกกิริยาจิต ๓), กามาวจรโสภณจิต ๒๔ (มหากุศลจิต ๘, มหาวิบากจิต ๘, มหากิริยาจิต ๘)

๑๑. จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ จิตที่เป็นกามาวจร

๑๒. จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร แม้ในจิตเหล่านั้น จิตที่ชื่อว่า สออตระ (จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า) ได้แก่ จิตเป็นรูปาวจร จิตชื่อว่า อนุตตระ (จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า) ได้แก่ จิตที่เป็นอรูปาวจร

๑๓. จิตเป็นสมาธิ จิตตั้งมั่นแล้ว ได้แก่ อัปนาสมาธิหรืออุปปจารสมาธิ

๑๔. จิตไม่เป็นสมาธิ จิตไม่ตั้งมั่น ได้แก่ จิตที่เว้นจากสมาธิทั้งสอง

๑๕. จิตหลุดพ้น ได้แก่ จิตหลุดพ้นด้วยตทังควิมุตติและวิกขัมภณวิมุตติ

๑๖. จิตไม่หลุดพ้น ได้แก่ จิตที่เว้นจากวิมุตติทั้งสอง ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ไม่มีโอกาสในภพนี้เลย

ก. วิเคราะห์สภาวะจิต ๑๖ ประเภท

เพื่อให้เข้าใจความหมายและองค์ธรรมของสภาวะจิตแต่ละประเภท ตามนัยพระไตรปิฎก นิสสยะ^{๑๗} และอรรถกถา^{๑๘} ได้วิเคราะห์และอธิบายความหมายของสภาวะจิตแต่ละประเภทในหมวด จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๑๙} ไว้ดังนี้

กถณจ ภิกขเว ภิกขุ จิตเต จิตตานุปสสี วิหริตี ๗ อธิ ภิกขเว ภิกขุ
ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

สราคํ วา จิตตํ สราคํ จิตตุนติ ปชานาติ

จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ

๑. **จิตมีราคะ** ศัพท์ว่า สราคํ (สห ศัพท์ + ราค ศัพท์) แปลว่า จิตที่เป็นไปกับด้วยราคะ หรือจิตที่ประกอบด้วยราคะ วิเคราะห์ว่า สห ราเคนาติ สราคํ (สรากจิต คือ จิตที่เป็นไปกับด้วยราคะ ด้วยอำนาจความเป็นสัมปโยคะ) หมายถึง โลภมูลจิต ๘ ดวง,

^{๑๗} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ [ฉบับพิเศษ] พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๖๙-๗๔.

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๓๑๔-๓๑๕.

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๘๙/๓๓๔., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๑๑๕.

การพิจารณา รู้จิตนี้ พระพุทธองค์ทรงมุ่งให้รู้ทั้งลักษณะ (สภาวะของจิตนั้น ๆ) และ สามัญญลักษณะ (ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของจิตนั้น) ในขณะที่ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้จิตที่มี รากะหรือเกิดความกำหนดยินดี กระแสจิตที่ยินดีนั้น จะถูกตัดขาดด้วยสติและปัญญา จิตก็จะบริสุทธิ์ จากความกำหนดยินดีนั้น แม้แต่จิตที่บริสุทธิ์เช่นนั้น ก็ให้โยคิตตามกำหนดรู้ด้วย หมายความว่า ไม่ว่าจะ เป็นจิตใด ๆ เกิดขึ้นขณะใด ๆ ก็ให้ตามกำหนดรู้จิตนั้น ๆ ในขณะนั้น ๆ

วितราคํ วา จิตตํ วิตราคํ จิตตุนติ ปชานาติ

จิตปราศจากรากะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากรากะ

๒. **จิตปราศจากรากะ** ศัพท์ว่า วิตราคํ (วิต ศัพท์ + ราก ศัพท์) แปลว่า จิตที่ปราศจากรากะ ความจริงแล้ว แม้คำนี้จะมากับ คำว่า สรากะ ซึ่งควรจะได้องค์ธรรมเป็นจิตฝ่ายโลกุตตระ ซึ่งได้ชื่อว่า เป็นจิตที่ปราศจากรากะอย่างแท้จริง แต่สำหรับในที่นี้ เนื่องจากเป็นตอนที่ว่าด้วยแนวทางการ กำหนดพิจารณาวิปัสสนา (สัมมสนจาระ) จึงหมายเอาเฉพาะเตภูมิกจิต (จิตที่เป็นไปในภูมิ ๓) เท่านั้น ดังนั้น จึงได้เก็บองค์ธรรมเป็นโลกียกุศลจิต ๑๗ ดวง และโลกียอัปายกจิต (โลกียวิปากจิตและกิริยาจิต) โดยไม่มีโลกุตตรจิตเข้ามาเกี่ยวข้อง เพราะโลกุตตรจิตนั้น ไม่ได้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ส่วนโทสมูลจิต ๒ ดวงและโมหมูลจิต ๒ ดวง เป็นจิตที่ไม่นับเป็นทั้งสราคจิตและวิตราคจิต จึงถือว่า โทสมูลจิตและโมหมูลจิต เป็นทุกวิมุตในปฐมทุกะนี้ จะอย่างไรก็ตาม อาจารย์บางท่านเห็นว่า ควรจะสงเคราะห์โทสมูลจิตและโมหมูลจิตเข้าในบทว่าวิตราคะด้วย โดยอ้างเหตุผลว่า การไม่ประกอบกับรากะโดยความเป็นสัมปโยคะ เท่านั้น ถือเป็นประมาณในการจำกัดความของคำว่า วิตราคะนี้ แม้ในทุกะอื่น ก็พึงทราบว่ามี การถือเอา องค์ธรรมโดยทำนองนี้

สโหสํ วา จิตตํ สโหสํ จิตตุนติ ปชานาติ

จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ

๓. **จิตมีโทสะ** วิเคราะห์ศัพท์ สโหสํ (สห ศัพท์ + โหส ศัพท์) แปลว่า จิตที่เป็นไปกับด้วย โทสะหรือจิตที่ประกอบด้วยโทสะ หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนาหรือที่เรียกว่า โทสมูลจิต ๒ ดวง วิเคราะห์ว่า สห โทเสน วุตตตีติ สโหสํ (โทสะ คือ จิตที่เป็นไปกับด้วยโทสะ)

วิตโหสํ วา จิตตํ วิตโหสํ จิตตุนติ ปชานาติ

จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ

๔. **จิตปราศจากโทสะ** วิเคราะห์ศัพท์ วิตโหสํ (วิต ศัพท์ + โหส ศัพท์) แปลว่า จิตที่ ปราศจากโทสะ มีองค์ธรรมเหมือนกับ วิตราคํ แต่มีการเว้นอกุศลจิตมากกว่า วิตราคํ คือ เว้นอกุศลจิต ๑๐ (โลภมูลจิต ๘ โมหมูลจิต ๒)

จิตปราศจากโทสะ ได้แก่ จิตที่เป็นกุศลและอัปายกุตฝ่ายโลกียะ อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่ เหลือ ไม่เข้าบาทต้น ไม่เข้าบาทหลัง

สโมหํ วา จิตตํ สโมหํ จิตตุนติ ปชานาติ

จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ

๕. **จิตมีโมหะ** วิเคราะห์ศัพท์ สโมห์ (สห ศัพท์ + โมห ศัพท์) แปลว่า จิตที่เป็นไปกับด้วยโมหะหรือจิตที่ประกอบด้วยโมหะเท่านั้น หมายถึง โมหมูลจิต ๒ ดวง คือ จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉา เจตสิกและจิตที่ประกอบด้วยอุทธัจจเจตสิกเท่านั้น เพราะเป็นจิตที่มีอกุศลมูลอยู่เพียงตัวเดียว คือ โมหะ

ในกรณีนี้ ให้วิเคราะห์โดยเอา เอว ไปเน้นคำว่า โมหะ เพื่อปฏิเสธอกุศลมูลอื่น ๆ ดังนั้น สห โมเหเนว วตตติติ สโมห์ (สโมหจิต คือ จิตที่ประกอบกับอกุศลมูล คือ โมหะเท่านั้น หมายความว่า ไม่ประกอบกับอกุศลมูล คือ โลภะและโทสะ)

อีกนัยหนึ่ง หากวิเคราะห์ว่า สหเว โมเหเนว วตตติติ สโมห์ (สโมหจิต คือ จิตที่ประกอบกับโมหะแน่นอน) ในวิเคราะห์นี้ เนื่องจากคำว่า เอว ทำหน้าที่เน้นเฉพาะ คำว่า สห จึงเป็นเพียงการสือให้ทราบว่า จิตที่ประกอบด้วยโมหะอย่างแน่นอน ดังนั้น จึงสามารถหมายเอาอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง เพราะเป็นจิตที่มีการประกอบกับโมหะทุกดวง ดังนั้น ในจิตตานุปัสสนานี้ พึงทราบว่า ทุกะนี้เท่านั้นที่สามารถเก็บองค์ธรรมได้ครอบคลุมอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง

จะอย่างไรก็ตามในคัมภีร์มหาวิคฤกกา ท่านได้วิจารณ์ประเด็นนี้ว่า แม้คำว่า สโมห์ จะกินความไปถึงอกุศลจิต ๑๒ แต่เนื่องจากในที่นี้ หมายถึง จิตที่มีโมหะพิเศษกว่าดวงอื่น ถึงขั้นที่เรียกว่า โมมุหจิต (โมหโมหจิต) ซึ่งแปลว่า จิตอันหลงยิ่ง (การใช้ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันซ้ำซ้อนกันเหมือนกับคำว่า โมหโมห ในที่นี้ เพื่อแสดงอรรถาธิสยะหรือวิเสส “ยิ่ง แรง เกิน”) ดังนั้น ในฐานะที่วิจิกิจฉาสหคตจิตและอุทธัจจสหคตจิตเป็นจิตที่มีความหลงมากกว่าอกุศลจิตอื่น ๆ จึงได้ชื่อว่า สโมหจิตในที่นี้ ดังนั้น ในบางแห่งจึงเรียกจิต ๒ ดวงนี้ว่า โมมุหจิต

วิตโมห์ วา จิตตํ วิตโมห์ จิตตุนติ ปชานาติ

จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ

๖. **จิตปราศจากโมหะ** วิเคราะห์ศัพท์ วิตโมห์ (วิ ศัพท์ + โมห ศัพท์) แปลว่า จิตที่ปราศจากโมหะ มีองค์ธรรมเหมือนกับ วิตราคํ แต่มีการเว้นอกุศลจิตมากกว่า วิตราคํ คือ เว้นอกุศลจิต ๑๐ (โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒)

สงฺขิตตํ วา จิตตํ สงฺขิตตํ จิตตุนติ ปชานาติ

จิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตหดหู่

๗. **จิตหดหู่** วิเคราะห์ศัพท์ สงฺขิตตํ (สํ อุปสัค + ขิป ธาตุ + ต ปัจจัย) แปลว่า จิตที่ยังหย่อน หมายถึง จิตที่ท้อแท้ หดหู่ในอารมณ์ต่าง ๆ ได้แก่ สสังขาริกอกุศลจิต ๕ ดวง ซึ่งเป็นจิตที่ประกอบด้วยถีนะและมิทธเจตสิก อนึ่ง คำว่า สงฺขิตตจิตนี้ ท่านอรรถกถาจารย์อธิบายว่า เป็นสังกุกฺกิตจิต (จิตหดหู่ กล่าวคือ จิตที่ถ้อย จิตหดหู่) ชื่อว่า ถีน เพราะความหดหู่, ชื่อว่า มิทธ เพราะความท้อแท้, อธิบายว่า ความไม่เพิ่มพูน ความอดุสาหะและกำจัด ความไม่สามารถ, จิตไม่ขะมักเขม้น ชื่อว่า ถีนะ, ความที่เจตสิกไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่า มิทธะ, ความหดหู่และท้อแท้ ชื่อว่า ถีนมิทธะ^{๒๐}

ความหดหู่ ความไม่ควรแก่การงาน ความท้อแท้ ความถ้อยถ้อยแห่งใจ ความย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน ภาวะที่ย่อหย่อน ความถดถอย กิริยาที่ถดถอย ภาวะที่ถดถอยแห่งใจ นี้เรียกว่า ถีนะ

^{๒๐} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๗/๑/-/๓๔๓.

ความไม่สะดวกกาย ความไม่สะดวกการงาน ความห้อยเหงา ความชบเซาแห่งกาย ความหนาวนอน ความง่วงซึม ความหลับ ความโง่งม ความอยากหลับ กิริยาที่อยากหลับ ภาวะที่อยากหลับนี้เรียกว่า มิตะ ถิ่นะและมิตะดังว่านี้ รวมเรียกว่า ถิ่นมิตะนิรณ^{๒๑}

วิกิขิตต์ วา จิตต์ วิกิขิตต์ จิตตุนติ ปชานาติ

จิตพุ่งชาน ก็รู้ชัดว่า จิตพุ่งชาน

๘. **จิตพุ่งชาน** วิเคราะห์ศัพท์ วิกิขิตต์ (วิ อปสัค + ชิป ธาตุ + ต ปัจจย) แปลว่า จิตที่ชานออก หมายถึง จิตที่พุ่งชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ ได้แก่ อุทธัจจสทกจิต ๑ ดวง ซึ่งเป็น ๑ ในโมหมุหจิตเท่านั้น มิได้หมายเอาอกุศลจิตทั้งหมดที่มีอุทธัจจเจตสิกประกอบอยู่แต่อย่างใด ทั้งนี้ เนื่องจากว่าอุทธัจจเจตสิกในโมหมุหจิตนั้น มีกำลังแรงกว่าอุทธัจจในอกุศลจิตดวงอื่น ๆ อนึ่ง วิกิขิตต์จิตนี้ ในคัมภีร์อรรถกถา อธิบายว่า เป็นปฐมจิต คือ จิตที่พุ่งชานหรือจิตที่ซัดสายไปในอารมณ์ต่าง ๆ มากกว่าอกุศลจิตดวงอื่น ๆ ดังนั้น วิกิขิตต์ จึงเป็นคำประเภท สาทิสย (คำที่มีความหมายแสดงความอุกฤษฏ์แฝงอยู่) ความที่จิตพุ่งชาน ชื่อว่า อุทธัจจ ได้แก่ ความไม่สงบ ชื่อของความพุ่งชาน

มหคคต วา จิตต์ มหคคต จิตตุนติ ปชานาติ

จิตเป็นมหคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหคคตะ

อมหคคต วา จิตต์ อมหคคต จิตตุนติ ปชานาติ

จิตไม่เป็นมหคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหคคตะ

๙. จิตเป็นมหคคตะ และ ๑๐. จิตไม่เป็นมหคคตะ

วิเคราะห์ศัพท์ มหคคต (มหนต ศัพท์ + คต ศัพท์) แปลว่า จิตที่ถึงซึ่งความเป็นใหญ่ หมายถึง จิตที่ถึงซึ่งความเป็นใหญ่ในฐานะ ๓ ประการ คือ (๑) เป็นจิตที่มีความสามารถในการข่มกิเลส (๒) เป็นจิตที่ให้ผลอันไพบูรณ์ (๓) เป็นจิตที่มีกระแสต่อเนื่องยาวนาน

วิเคราะห์ว่า มหนตภาว คตุนติ มหคคต (มหคคตะ คือ จิตที่ถึงซึ่งความเป็นใหญ่) อีกนัยหนึ่ง แปลว่า จิตที่ดำเนินไปด้วยคุณธรรมอันยิ่งใหญ่ มีความไฝฝั่นอันยิ่งใหญ่ เป็นต้น วิเคราะห์ว่า มหนตเท อูฬารจณนทาทีหิ คต ปฏูปนุนติ มหคคต (มหคคตะ คือ จิตที่ดำเนินไปด้วยคุณธรรมอันยิ่งใหญ่มีความไฝฝั่นอันยิ่งใหญ่ เป็นต้น) ทั้งสองนัยนี้ ได้องค์ธรรมเป็นรูปาวจรจิต ๑๕ ดวงและอรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง เนื่องจากว่า ในบรรดาจิตที่เข้าถึงภูมิ ที่เรียกว่า โลกนั้น ไม่มีจิตอันยิ่งใหญ่กว่าจิตทั้ง ๒ ประเภทนี้ ดังนั้น จิตทั้ง ๒ ประเภทนี้ จึงเรียกว่า มหคคตะ ส่วนกามาวจรจิต ท่านเรียกว่า อมหคคตจิต เพราะเป็นจิตที่ไม่ถึงซึ่งความยิ่งใหญ่ เมื่อเทียบเคียงกับรูปาวจรและอรูปาวจร

สอตุตถ วา จิตต์ สอตุตถ จิตตุนติ ปชานาติ

จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า

๑๑. **จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า** วิเคราะห์ศัพท์ สอตุตถ (สห อุปสัค + อตุตถ ศัพท์) วิเคราะห์ว่า อตตาน อตุตถิตุ สมตเถหิ สห อตุตเธหิติ สอตุตถ (สอตุตถจิต คือ จิตที่ยังมีโลกียจิตอื่น ซึ่งมีความสามารถ

^{๒๑} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๖๓/๒๔๗.

เหนือกว่าตน) ซึ่งหากเป็นการเทียบเคียงระหว่างกามาวจรจิตกับมหัคคตจิต (กล่าวคือ รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต) องค์ธรรม ได้แก่ กามาวจรจิต, ส่วนอนุตตร องค์ธรรม ได้แก่ รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต

อนุตตร วา จิตตํ อนุตตรํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า

๑๒. **จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า** วิเคราะห์ศัพท์ อนุตตร (น นิบาต + อุตฺตร ศัพท์) แปลโดยโวหารตถนัยว่า “จิตระดับสูง” วิเคราะห์ว่า นตฺถิ อุตฺตรํ เอตสฺสชาติ อนุตตรํ (อนุตตรจิต คือ จิตที่ไม่มีโลกียจิตอื่นใดมีความสามารถเหนือกว่า) ในที่นี้ มิได้หมายถึงโลกุตตรจิตเหมือนในที่ทั่ว ๆ ไป เพราะเป็นเรื่องของการกำหนดวิสัยแห่งวิปัสสนา ดังนั้น หากเป็นการเทียบเคียงระหว่างกามาวจรจิตกับมหัคคตจิต (กล่าวคือรูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต) องค์ธรรมของคำว่า อนุตตร ก็จะได้แก่ รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต ส่วนองค์ธรรมของสอฺตฺตร ได้แก่ กามาวจรจิต แต่หากเป็นการเทียบเคียงระหว่างมหัคคตจิตด้วยกัน สอฺตฺตร ได้แก่ รูปาวจรจิต ส่วนอนุตตร ได้แก่ อรูปาวจรจิต

สมาหิตํ วา จิตตํ สมาหิตํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสมาธิ

๑๓. **จิตเป็นสมาธิ** วิเคราะห์ศัพท์ สมาหิต (สํ อุปสัค + อา อุปสัค + ธา ธาตุ + ต ปัจจัย) วิเคราะห์ว่า ปฏิปทวิกขมภณสมตฺเถน สมาธินา สมมเทว อาหิตํ สมาหิตํ (สมาหิตจิต คือ จิตที่ตั้งมั่นอย่างแน่วแน่ด้วยอัปนาสมาธิหรืออุปจารสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิที่มีกำลังความสามารถในการข่มปฏิปกขธรรม) องค์ธรรม ได้แก่ มหากุศลจิต, มหาภิรียาจิต, มหัคคตกุศลจิต และมหัคคตภิรียาจิต ซึ่งมีปฏิภาคนิमित มีกสิณบัญญัติ เป็นต้น เป็นอารมณ์ (ส่วนวิปัสสนาจิตที่ตั้งมั่นด้วยขณิกสมาธินั้น ท่านสงเคราะห์เข้าในจิตที่ตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ (เสสนานิ ทฺวาทสาปิ อุปจารกมมฺภูจฺจนาเนว)

อสมาหิตํ วา จิตตํ อสมาหิตํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นสมาธิ

๑๔. **จิตไม่เป็นสมาธิ** วิเคราะห์ศัพท์ อสมาหิต (น นิบาต + สมาหิต ศัพท์) วิเคราะห์ว่า น สมาหิตุนติ อสมาหิตํ (อสมาหิตจิต คือ จิตที่ไม่ได้ตั้งมั่นอย่างแน่วแน่ด้วยอัปนาสมาธิหรืออุปจารสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิที่มีกำลังความสามารถในการข่มปฏิปกขธรรม หมายถึง จิตที่ปราศจากอัปนาสมาธิและอุปจารสมาธิ) องค์ธรรม ได้แก่ โลกียจิตที่นอกเหนือจากมหัคคตกุศลจิตและมหัคคตภิรียาจิต

วิมุตตํ วา จิตตํ วิมุตตํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้นแล้ว

๑๕. **จิตหลุดพ้นแล้ว** วิเคราะห์ศัพท์ วิมุตต (วิ อุปสัค + มฺจ ธาตุ + ต ปัจจัย) วิเคราะห์ว่า ตทฺถกวิกขมภณวิมุตตีหิ วิเสเสน มฺจจติ วา มฺจจติภาติ วิมุตตํ (วิมุตตจิต คือ จิตที่กำลังหลุดพ้น ด้วยหลุดพ้นแล้วโดยพิเศษ ด้วยอำนาจตทฺทวิมุตติหรือวิกขมภณวิมุตติ) วิ อุปสัค ในที่นี้ มีความหมายว่า วิเสส หรือวิสิญฺฐ องค์ธรรม ได้แก่ โลกียกุศลจิต ๑๗ ดวง กล่าวคือ ในกรณีที่หลุดพ้นด้วยตทฺทวิมุตติ องค์ธรรม ได้แก่ วิปัสสนาจิต กล่าวคือ กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ในกรณีที่หลุดพ้นด้วยวิกขมภณวิมุตติ องค์ธรรม ได้แก่ ฌานจิต มหัคคตกุศลจิต ๙ ดวง (รูปาวจรกุศล ๕ ดวง อรูปาวจรกุศล ๔ ดวง) รวมถึงอุปจารฌาน

จิตด้วย อนึ่ง คำว่า วิมุตติ มิได้หมายเอาสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ทั้งนี้เนื่องจากเป็นตอนที่ว่าด้วยเรื่องของสัมมสนจาระ (การกำหนดพิจารณาวิปัสสนา) ดังนั้น จึงไม่ควรถือเอาองค์ธรรมที่เป็นโลกกุตระ

คำว่า ตังคฺวิมุตติ คือ พันชั่วคราว (ด้วยอนุปัสสนา ๗), คำว่า วิกัมภณวิมุตติ พันด้วยขมไว้ ได้แก่ สมาบัติ ๘ เพราะพ้นแล้วจากกิเลสนิวรณ์เป็นต้น ที่ตนข่มไว้แล้วเอง, อริยมรรค จัดเป็นสมุจเฉทวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสที่ตัดขาดแล้วเอง, สามัญญผล ๔ จัดเป็นปฏิปัสสัทธิวิมุตติ เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสงบของกิเลสด้วยอานาปานมรรค, นิพพานจัดเป็นนิสสรณวิมุตติ เพราะพ้น คือ เพราะปราศจาก คือ เพราะตั้งอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง^{๒๒}

อวิมุตตํ วา จิตตํ อวิมุตตํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น

๑๖. **วิเคราะห์จิตไม่หลุดพ้น** วิเคราะห์ศัพท์ อวิมุตตํ (น วิบาต + วิมุตต ศัพท์) วิเคราะห์ว่า น วิมุตตุนติ อวิมุตตํ (อวิมุตตจิต คือ จิตที่ปราศจากการหลุดพ้นด้วยตังคฺวิมุตติหรือวิกัมภณวิมุตติ) องค์ธรรม ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวงและโลภียวิปากจิต ๓๒ ดวง

องค์ธรรมของจิตทั้ง ๑๖ ประเภท เมื่อจำแนกตามหลักคัมภีร์พระอภิธรรม เช่น จิตที่มีราคะ ได้แก่ โลภมูลจิต ๘ คือ

๑. โสมนัสสสหคตํ ทัณฺณจิตตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
๒. โสมนัสสสหคตํ ทัณฺณจิตตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
๓. โสมนัสสสหคตํ ทัณฺณจิตตวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
๔. โสมนัสสสหคตํ ทัณฺณจิตตวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
๕. อุเปกขาสหคตํ ทัณฺณจิตตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
๖. อุเปกขาสหคตํ ทัณฺณจิตตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
๗. อุเปกขาสหคตํ ทัณฺณจิตตวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
๘. อุเปกขาสหคตํ ทัณฺณจิตตวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ

^{๒๒} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑/-/๙๓.

จิตปราศจากราคะ คือ จิตที่เป็นกุศลและอภัยกถุฝ่ายโลกิยะ ได้แก่ กามาวจรกุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ อรูปาวจรกุศลจิต ๔^{๒๓} (ทั้ง ๑๗ นี้ เป็นกุศลฝ่ายโลกิยะ) กามาวจรกุศลวิบากจิต ๘ รูปาวจรวิบากจิต ๕ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ (ทั้ง ๑๗ นี้ เป็นอภัยกถุฝ่ายโลกิยะ) มีรายละเอียด ดังนี้

กามาวจรกุศลจิต ๘^{๒๔} หรือมหากุศลจิต หรือสเหตุกกามาวจรกุศลจิต ๘ จิตที่เป็นกุศลยิ่งใหญ่ หรือกุศลจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ คือ

๑. โสมนัสสสหคตฺ ฌาณสมปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๒. โสมนัสสสหคตฺ ฌาณสมปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๓. โสมนัสสสหคตฺ ฌาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๔. โสมนัสสสหคตฺ ฌาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๕. อุเปกขาสหคตฺ ฌาณสมปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๖. อุเปกขาสหคตฺ ฌาณสมปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๗. อุเปกขาสหคตฺ ฌาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๘. อุเปกขาสหคตฺ ฌาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

กามาวจรกุศลวิบากจิต ๘^{๒๕} หรือมหาวิบากจิต หรือสเหตุกกามาวจรวิบากจิต ๘ จิตอันเป็นผลของมหากุศล หรือวิบากจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ (เหมือนกับมหากุศลจิต)

รูปาวจรกุศลจิต ๕^{๒๖} กุศลจิตที่เป็นไปในภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงรูปฌาน

๑. วิตกฺกวิจาร์ปิติสุเขกคตาสหิตํ ปรมชฺฌมานกุสลจิตตํ
ปรมฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา
๒. วิจาร์ปิติสุเขกคตาสหิตํ ทุตฺติยชฺฌมานกุสลจิตตํ
ทุตติยฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วยวิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๒๘๓-๒๘๘., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๐๐.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๒๗.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๓๑/๑๒๔.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖๐/๕๗.

๓. ปิติสุเขกคตาสหิตํ ตติยชฌมานกุสลจิตตํ
ตติยชฌมานกุสลจิต ที่ประกอบด้วยปิตี สุข เอกัคคตา
๔. สุเขกคตาสหิตํ จตุตถชฌมานกุสลจิตตํ
จตุตถชฌมานกุสลจิต ที่ประกอบด้วยสุข เอกัคคตา
๕. อุเปกฺเขกคตาสหิตํ ปญจมชฌมานกุสลจิตตํ
ปญจมชฌมานกุสลจิต ที่ประกอบด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

รูปาวจรวิปากจิต ^{๒๗} วิปากจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล เหมือนกับรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็นวิปากจิตตํ

- อรูปาวจรกุศลจิต ^{๒๘} กุศลจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงอรุปमान
๑. อากาสนาญายตนกุสลจิตตํ กุศลจิตประกอบด้วยอากาสนาญายตนฌาน
 ๒. วิญญานาญายตนกุสลจิตตํ กุศลจิตประกอบด้วยวิญญานาญายตนฌาน
 ๓. อาภิญญาญายตนกุสลจิตตํ กุศลจิตประกอบด้วยอาภิญญาญายตนฌาน
 ๔. เนวสณฺณานาสณฺณายตนกุสลจิตตํ กุศลจิตประกอบด้วยเนวสณฺณานาสณฺณายตนฌาน

อรูปาวจรวิปากจิต ^{๒๙} วิปากจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศล เหมือนกับอรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น วิปากจิตตํ การจำแนกจิตโดยสังเขปเท่านี้

จิตอันพระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็นด้วยอำนาจประเภทแห่งจิตอันต่าง ๆ กัน มีอารัมมณจิต อธิปัตติจิต สหชาตจิต ภูมิจิต กัมมจิต วิปากจิต และกิริยาจิต เป็นต้น และด้วยอำนาจประเภทแห่งจิต มีจิตมีราคะเป็นต้น ซึ่งมาในนิทเทสวารแห่งอนุปปัสสนา มีอนิจจานุปปัสสนาเป็นต้น ^{๓๐}

ข. สรุปลักษณะจิตที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา

สภาวะจิตที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มี ๑๖ ประเภท คือ (๑) จิตมีราคะ (๒) จิตปราศจากราคะ (๓) จิตมีโทสะ (๔) จิตปราศจากโทสะ (๕) จิตมีโมหะ (๖) จิตปราศจากโมหะ (๗) จิตหดหู่ (๘) จิตฟุ้งซ่าน (๙) จิตเป็นมหัคคตะ (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ (๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๓) จิตเป็นสมาธิ (๑๔) จิตไม่เป็นสมาธิ (๑๕) จิตหลุดพ้น (๑๖) จิตไม่หลุดพ้น

สภาวะจิตเหล่านี้เป็นสภาวะลักษณะของจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่ง โดยปรุงแต่งจิตให้มีราคะบ้าง (โลภะเจตสิก) ให้จิตปราศจากราคะบ้าง (อโลภะเจตสิก) เมื่ออกุศลเจตสิก (เจตสิกฝ่ายอกุศล) เกิด โสณเจตสิก (เจตสิกฝ่ายดีงาม) ก็ดับ สลับกันไปเช่นนี้ จิตจึงมีราคะบ้าง ปราศจากราคะบ้าง มีโทสะบ้าง ปราศจากโทสะบ้าง มีการเกิดดับสลับกันอยู่ตลอด อย่างรวดเร็ว อันเป็นเหตุให้เกิดความสำคัญ ผิด (สัญญาวิปลาส) คิดว่า จิตนี้ เป็นของเที่ยง (นิจฺจสัญญา) เป็นต้น เพราะเหตุที่สภาวะจิตทั้ง ๑๖ ประเภทเหล่านี้ มีสภาวะเป็นสามัญลักษณะ คือ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ จึงเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เป็นเครื่องมือฝึกสติในหมวดจิตตานุปัสสนา

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๙๙/๑๓๗.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๖๕/๘๔-๘๕.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๐๑/๑๓๗.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๘๘.

อันเป็นหมวดหนึ่งในสติปัฏฐาน ๔ แม้หมวดอื่น ๆ ทุกปัพพะที่แสดงไว้แล้ว ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน เช่น อานาปานปัพพะ มีการเปลี่ยนแปลง เคลื่อนไหวอยู่ทุกขณะ แม้ในอริยาปถปัพพะก็เช่นกัน ซึ่งเป็นเครื่องมืออย่างดีในการฝึกสติ, สภาวะจิต ๑๖ ประเภทนั้น มหัคคตจิตหรือจิตที่เป็นไปในฌาน ได้แก่ รูปฌาน และอรุณฌาน ย่อมไม่ได้ในวิสัยของวิปัสสนาญาณิกบุคคล คือ บุคคลผู้มีวิปัสสนาเป็นยานหรือสุทธวิปัสสนาญาณิก ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยาน

สภาวะจิต ๑๖ ประเภทนั้น สามารถประมวลลงได้ในกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ อันเป็นฝ่ายโลกียะ ส่วนโลกุตตรจิต ๘ ย่อมไม่ได้ในข้อนี้ ทั้งนี้เนื่องจากเป็นตอนที่ว่าด้วยเรื่องของสัมมสนจาระ (การกำหนดพิจารณาวิปัสสนา) ดังนั้น จึงไม่ควรถือเอาองค์ธรรมที่เป็นโลกุตตระ เหตุที่ไม่นับโลกุตตรจิตเข้าในหมวดจิตตานุปัสสนา เพราะแม้ในคำว่า “จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าจิตหลุดพ้นแล้ว” ก็เป็นเพียงจิตที่หลุดพ้นด้วยตทังควิมุตติและวิกขัมภณวิมุตติเท่านั้น ซึ่งเป็นวิมุตติฝ่ายโลกียะ ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ไม่มีโอกาสจัดไว้ เพราะจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้เป็นอารมณ์ของสติปัฏฐานและวิปัสสนาญาณอันเป็นเบื้องต้น ยังไม่เข้าถึงมรรคผล (มัคคญาณ ผลญาณ) อันเป็นส่วนปลาย โลกุตตรจิต ๘ จึงไม่นับเป็นอารมณ์สติปัฏฐานในหมวดจิตตานุปัสสนานี้ ดังที่อรรถกถาจารย์^{๓๑} วินิจฉัยไว้ว่า “เวทนา ได้แก่ เวทนา ๓ ก็เวทนา ๓ นั้น เป็นโลกียะอย่างเดียว แม้จิตที่เป็นโลกียะ ธรรมทั้งหลายก็เป็นโลกียะเหมือนกัน” “จริงอยู่ มรรค คือ สติปัฏฐานที่เป็นโลกียะเบื้องต้นนี้ อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุมรรคที่เป็นโลกุตตร”

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ)^{๓๒} แสดงอารมณ์ของวิปัสสนาไว้ว่า สภาวธรรมที่โยคีจะนำมาเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา โยคีผู้ปรารถนาที่จะได้ซึ่งวิปัสสนาญาณอันมีนามรูปปริเฉท ญาณเป็นต้นนั้น จำเป็นต้องกำหนดพิจารณารูปและนามที่เป็นตัวแท้จริงเท่านั้น มิใช่พิจารณาบัญญัติ ขึ้นชื่อว่าบัญญัติทั้งหมดทั้งปวง โยคีจะไม่สามารถที่จะพิจารณาเป็นวิปัสสนาได้ แม้ในบรรดารูปนามที่เป็นปรมาณูนั้น โยคีก็พึงนำเอาเฉพาะรูปนามที่เป็นฝ่ายโลกียะเท่านั้นมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนา ส่วนสภาวะที่เป็นโลกุตตระนั้น ไม่สามารถที่จะกำหนดให้เห็นเป็นวิปัสสนาได้ สาเหตุที่เป็นเช่นนั้น เพราะว่าโลกุตตรธรรมทั้งหลายนั้น ได้ชื่อว่าเป็นธรรมที่ปุถุชนยังไม่เคยรู้มาก่อน ในบรรดาจิตและเจตสิกทั้งหลาย ปุถุชนและเสกขบุคคลไม่ควรที่จะนำเอาภิกขิยาชวนจิตที่เป็นจิตของพระอรหันต์มากำหนดพิจารณา ควรที่จะกำหนดจดจำอารมณ์ทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับปัจจกขวิปัสสนา (ญาณที่ทำการกำหนดรู้พิจารณาได้เห็นรูปนามที่เกิดขึ้นโดยประจักษ์เหมือนกับได้สัมผัสด้วยมือ) ของตน

อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับปัจจกขวิปัสสนาญาณของปุถุชนและเสกขบุคคลนั้น คือ (๑) นิปผันรูป ๑๘ ซึ่งประกอบด้วย ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ ภาวรูป ๒ อาโปธาตุ ๑ หทัยรูป ๑ อาหารรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ รวมทั้งหมดเป็นนิปผันรูป ๑๘, (๒) กามจิตหรือกามาวจรจิต ๔๕ ซึ่งประกอบด้วยอกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๗ (เว้นหสิตุปปาทจิต) มหากุศลจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘ รวมทั้งหมดเป็นกามจิต ๔๕, (๓) เจตสิก ๕๒ ที่ประกอบรวมกับกามจิต ๔๕ เหล่านั้นด้วย แม้ในบรรดารูป จิต เจตสิก ที่กล่าวไว้แล้วนี้ โยคีก็ควรนำเฉพาะสภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏง่ายและชัดเจนเท่านั้นมากำหนดพิจารณา

^{๓๑} ที่ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๔๘, ๒๗๒-๒๗๓., อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘/๒/-/๑๕๓-๑๕๔.

^{๓๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา** (ฉบับสมบูรณ์), แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๕๗.

เป็นอารมณ์วิปัสสนาของตน ในบรรดาสภาวธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันทั้งหลาย โยคีควรนำ สภาวธรรมที่เป็นอรรถาปัจจุบัน สันตติปัจจุบัน และขณะปัจจุบันเท่านั้น มากำหนดพิจารณา เพื่อให้รู้ โดยปัจจกขญาณ เมื่อปัจจกขญาณนั้นแก่กล้าแล้ว โยคิก็สามารถที่จะกำหนดพิจารณาสภาวธรรมที่เป็น ทั้งอดีตและอนาคตได้ด้วย ซึ่งญาณที่รู้อดีตและอนาคตนั้น ท่านเรียกว่า อนุमानญาณ จัดเป็นญาณที่เกิดขึ้นได้โดยธรรมชาติตามความแก่กล้าของปัจจกขญาณนั้น

๔.๓ หลักการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การกำหนดรู้จิตในที่นี้ หมายถึง การมีสติกำหนดรู้สภาวะจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้เป็นไป โดยประการต่าง ๆ อย่างชัดเจน ต่อเนื่อง เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่น จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ เป็นต้น

๔.๓.๑ ความหมายของการกำหนดรู้จิต

การกำหนดรู้ มาจากคำว่า ปริยญา ได้แก่ การกำหนดรู้ ๓ ระดับ ในอรรถกถาปฏิสัมภิทา มรรค^{๓๓} ว่า ปริยญา ๓ คือ ญาณตปริยญา ตีรณปริยญา และปหานปริยญา มีรายละเอียด ดังนี้

๑. ปัญญาอันเป็นไปในการกำหนดลักษณะโดยเฉพาะ ๆ แห่งสภาวธรรมเหล่านั้น ๆ อย่างนี้ว่า รูปมีการแตกดับไปเป็นลักษณะ, เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่า ญาณตปริยญา

๒. วิปัสสนาปัญญาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ ยกสามัญลักษณะแห่งสภาวธรรมเหล่านั้น ๆ ขึ้นเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า รูป อนิจจ ทุกข์ อนตตา รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, เวทนา อนิจจ ทุกข์ อนตตา เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้ ชื่อว่า ตีรณปริยญา

๓. กิวิปัสสนาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยสามารถแห่งการละวิปลาสทั้งหลาย มีนิจสัญญาวิปลาสเป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเสียได้ ชื่อว่า ปหานปริยญา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ว่า ปริยญา แปลว่า กำหนดรู้หรือทำความรู้จัก หมายถึง การทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ โดยครบถ้วนหรือรอบด้าน แบ่งออกเป็น ๓ ชั้น

๑. ญาณตปริยญา กำหนดรู้ด้วยให้เป็นที่อันรู้แล้ว, กำหนดรู้ขั้นรู้จัก, กำหนดรู้ตามสภาว ลักษณะ คือ ทำความรู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นโดยตรง พอให้ชื่อว่าได้เป็นอันรู้จักสิ่งนั้นแล้ว เช่น รู้ว่า นี่คือเวทนา เวทนา คือ สิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ ดังนี้ เป็นต้น

๒. ตีรณปริยญา กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา, กำหนดรู้ขั้นพิจารณา, กำหนดรู้โดยสามัญ ลักษณะ คือ ทำความรู้จักสิ่งนั้น พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นว่า เวทนาไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ดังนี้ เป็นต้น

๓. ปหานปริยญา กำหนดรู้ด้วยการละ, กำหนดรู้ถึงขั้นละได้, กำหนดรู้โดยตัดทางมิให้ วัฏฏะเกิดมีในสิ่งนั้น คือ รู้ว่าสิ่งนั้น เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วละนิจสัญญาเป็นต้น ในสิ่งนั้น เสียได้^{๓๔}

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๓., ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๙๐.

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖,

การกำหนด คือ การเอาจิต (น้อมจิต, ส่งจิต, ส่งจิต) เข้าไปรับรู้อารมณ์หรือความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อ ฝ้าดูสภาวะปัจจุบันอารมณ์ อันเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏขึ้นตามความเป็นจริง ด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ มีวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา โดยปราศจากการคิดนึกพิจารณาปรุงแต่งหรือเพิ่มเติมสิ่งใด ๆ ลงไปในทุก ๆ ขณะที่มีการกำหนดรู้^{๓๕}

การกำหนดรู้ คือ การใส่ใจ การนึกในใจ การพูดในใจ พร้อมกับอาการที่เกิดขึ้นทางกายและใจ ให้ได้ปัจจุบัน ไม่ก่อนไม่หลังกับอาการที่เกิดขึ้น คือ กำหนดและรู้อาการไปพร้อมกัน เหมือนกับการวางจิตเป็นเพียงผู้กำหนดรู้แล้วปล่อย อย่าไปอยากให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็จะเห็นความเป็นจริง หมายถึง การกำหนดรู้ตามสภาพที่เป็นจริง ๆ โดยไม่มีการวิเคราะห์วิจารณ์ใด ๆ ทั้งสิ้น^{๓๖}

การกำหนดรู้ในที่นี้หมายถึงการกำหนดรู้จิตในหมวดจิตตานุปัสสนา คือ การใส่ใจกำหนดรู้สภาวะจิตที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อต่อเนื่อง การกำหนดรู้จิตมากจากคำว่า จิตตานุปัสสนา (จิตต ศัพท์ + อนุปัสสนา ศัพท์) จิตตานุปัสสนา แปลว่า การกำหนดรู้จิตอยู่เนื่อง ๆ อย่างต่อเนื่อง, สติ และปัญญาที่รู้เท่าทันจิต เป็นแนวทางการเจริญวิปัสสนาที่ใช้สติปัญญาตามรู้จิต ซึ่งแตกต่างกันโดยประเภทแห่งสัมปโยคะและภูมิ ประกอบด้วยสราวจิตและมหัคคตจิตเป็นต้น ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีได้อธิบายคำนี้ว่า จิตตปริคคาหิกา สติ มคเคน สมัชฌิตี จิตตานุปัสสนา นาม จิตตานุปัสสนา คือ สติที่กำหนดรู้จิตถึงความสมบูรณ์ด้วยอำนาจแห่งมรรค หมายความว่า เป็นแนวทางการเจริญภาวนาชนิดหนึ่งที่ใช้สติกำหนดรู้จิตและด้วยอำนาจของจิตตานุปัสสนาภาวนานี้ ทำให้บรรลุอริยมรรคแล้วเข้าถึงสภาวะเดียวคือพระนิพพาน^{๓๗}

อีกนัยหนึ่ง จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน แยกออกได้เป็น ๓ บท คือ จิต + อนุปัสสนา + สติปัฏฐาน, จิต แปลว่า จิตหรือวิญญาณขันธ์, อนุปัสสนา แปลว่า ตามเห็น ได้แก่ การพิจารณาเนื่อง ๆ, สติปัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติ, รวมความ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน แปลว่า สติตามพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งจิต หมายความว่า เอาสติกำหนดรู้ตามจิตที่ติดอารมณ์อยู่เนื่อง ๆ ว่า จิตนี้เป็นสภาพธรรมอย่างหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แต่เป็นนามธรรมที่รู้อารมณ์ได้และเป็นไปพร้อมกันกับเจตสิกที่ปรุงแต่ง เช่น จิตมีราคะ, จิตหดหู่ หรือจิตฟุ้งซ่าน เป็นต้น^{๓๘} การเอาสติตามกำหนดรู้ลักษณะของจิต ซึ่งมีสภาพรู้อารมณ์อย่างเดียวกันนั้น เมื่อตามพิจารณาจิตอยู่เนื่อง ๆ ก็จะรู้ชัดว่า เป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่เป็นตัวตน คน สัตว์ เราเขา แต่อย่างใด เมื่อตามรู้ไปเนื่อง ๆ ก็จะประจักษ์ในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของจิตนั้น เมื่อตามรู้สภาพของจิตที่ปรากฏแก่ตนตามกาลอันสมควรแล้วก็จะรู้ของผู้อื่นตามกาลสมควรและทั้งของตนและของผู้อื่น ก็จะได้ตามสมควรเช่นกัน^{๓๙}

^{๓๕} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุมรรคของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๙.

^{๓๖} คณะกรรมการที่ปรึกษาและกรรมการบริหาร ศปท., (ผู้รวบรวมและเรียบเรียง), คู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๕ สาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เพชรเกษม พรินต์ติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓-๗๕.

^{๓๗} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ, หน้า ๖๙.

^{๓๘} พระอนุชุตเถระ, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ: ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๗), หน้า ๗๗.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) แสดงลักษณะการกำหนดรู้จิตว่า “เมื่อราคะหรือโทสะเกิดขึ้น ให้ภาวนาโดยวิธีที่จะทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่น ภาวนาว่า ราคะหนอ ๆ ปักสติลงไปที่หทัยวัตถุ เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ทำไว้ในใจจนถึงที่เกิดของจิต”^{๔๐}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ว่า จิตตานุปัสสนา การมีสติทันโดยรู้ชัดจิตตามสภาพที่มันเป็นอยู่ เช่น จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ, จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ เป็นต้น (ตามแบบเรียนว่า สติกำหนดพิจารณาใจที่เศร้าหมองหรือผ่องแล้วเป็นอารมณ์ว่า ใจนี้ก็สักว่าใจ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เรียก จิตตานุปัสสนา)^{๔๑}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) อธิบายการกำหนดรู้จิตว่า การกำหนดรู้ คือ การตั้งจิตจดจ่อเพื่อรับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันโดยละเอียดถี่ถ้วนในบางขณะอาจไม่ต้องบริกรรมก็ได้หรืออาจบริกรรมสั้น ๆ เพียง ๑ วินาที ในขณะที่เดินจงกรมและนั่งกรรมฐาน การบริกรรมยาวนานอาจทำให้จิตรับรู้แต่คำบริกรรมตลอดเวลาที่บริกรรมอยู่ไม่อาจรับรู้สภาวะธรรมได้ เพราะในแต่ละขณะจิตรับรู้ได้เพียงอารมณ์เดียว^{๔๒}

สรุปว่า การกำหนดรู้จิตหรือจิตตานุปัสสนา คือ การมีสติกำหนดรู้จิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้เป็นไปโดยประการต่าง อยู่เนื่อง ๆ อย่างต่อเนื่อง เท่าทันปัจจุบันขณะ เช่นว่า จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ, จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ ถือเป็นอารมณ์ว่า จิตนี้สักแต่ว่าจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา จนกระทั่งเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด ถอนอุปาทานขั้นธัมมมรรค ผล นิพพาน, เป็นแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยการกำหนดรู้ คือ การใส่ใจ, การนึกในใจ, การพูดในใจ, การเอาจิต (น้อมจิต, ส่งจิต, ส่องจิต) เข้าไปกำหนดรู้อารมณ์ (สภาวะจิต ๑๖ ประเภท) หรือความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อต่อเนื่อง โดยวิธีที่จะทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่น ภาวนาว่า ราคะหนอ ๆ ปักสติลงไปที่หทัยวัตถุ

๔.๓.๒ การกำหนดรู้จิตตามหลักมหาสติปัฏฐาน

ก. หลักการและวิธีการกำหนดรู้จิต

“ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔”

ในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๔๓} มีหลักการและวิธีการปฏิบัติว่า

จิตเต จิตตานุปัสสี วิหติ อาตปปี สมปะชาโน สติมา วินะยย โลกเ อภิขมาโทมนสสั (พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้)

^{๔๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๖๓.

^{๔๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๗.

^{๔๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๕., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

กถณจ ภิกขเว ภิกขุ จิตเต จิตตานุปสสี วิหริติ ฯ อธิ ภิกขเว ภิกขุ
ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. สราคํ วา จิตตํ สราคํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ
๒. วิตราคํ วา จิตตํ วิตราคํ จิตตุนติ ปชานาติ ฯ
จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ
๓. สโทสํ วา จิตตํ สโทสํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ
๔. วิตโทสํ วา จิตตํ วิตโทสํ จิตตุนติ ปชานาติ ฯ
จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ
๕. สโมหํ วา จิตตํ สโมหํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ
๖. วิตโมหํ วา จิตตํ วิตโมหํ จิตตุนติ ปชานาติ ฯ
จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ
๗. สงฺขิตตํ วา จิตตํ สงฺขิตตํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตหดหู่
๘. วิกฺขิตตํ วา จิตตํ วิกฺขิตตํ จิตตุนติ ปชานาติ ฯ
จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน
๙. มหคฺคตํ วา จิตตํ มหคฺคตํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ
๑๐. อมหคฺคตํ วา จิตตํ อมหคฺคตํ จิตตุนติ ปชานาติ ฯ
จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
๑๑. สอฺตุตฺตรํ วา จิตตํ สอฺตุตฺตรํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๒. อนฺตุตฺตรํ วา จิตตํ อนฺตุตฺตรํ จิตตุนติ ปชานาติ ฯ
จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๓. สสมาหิตํ วา จิตตํ สสมาหิตํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสมาธิ
๑๔. อสมาหิตํ วา จิตตํ อสมาหิตํ จิตตุนติ ปชานาติ ฯ
จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นสมาธิ
๑๕. วิมฺุตตํ วา จิตตํ วิมฺุตตํ จิตตุนติ ปชานาติ
จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้นแล้ว

๑๖. อวิมุตต์ วา จิตต์ อวิมุตต์ จิตตุนติ ปชานาติ ฯ

จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น

อิตติ อชมตตฺ วา จิตเต จิตตานุปสฺสี วิหริติ พหิทฺธา วา จิตเต จิตตานุปสฺสี วิหริติ อชมตต-
พหิทฺธา วา จิตเต จิตตานุปสฺสี วิหริติ สมุทฺยธมฺมานุปสฺสี วา จิตตสฺมี วิหริติ วยธมฺมานุปสฺสี วา จิตตสฺมี
วิหริติ สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสี วา จิตตสฺมี วิหริติ อตฺถิ จิตตุนติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภูจิตฺตา โหติ ยาวเทว
ณฺณมตฺตตาย ปตฺติสฺสตฺติมตฺตตาย อนิสฺสโต จ วิหริติ น จ ภิกฺขุ โลเก

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือ
พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็น
ธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่า
ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงเพื่อบำเพ็ญเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย
(ตัณหาและทณฺณิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก^{๔๔}

ข. ขยายความหลักการปฏิบัติเบื้องต้น

จิตเต จิตตานุปสฺสี วิหริติ อาตาปี สมปชาโน สติมา วินยฺย โลเก อภิกฺขมาโทมนสฺส

พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลก
ได้ หลีกจากตรัสประโยชน์แล้ว จึงตรัสวิธีการปฏิบัติต่อไปว่า กถญจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จิตเต จิตตานุปสฺสี
วิหริติ ฯ อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สราคํ วา จิตตํ สราคํ จิตตุนติ ปชานาติ วีตฺราคมํ วา จิตตํ วีตฺราคมํ จิตตุนติ
ปชานาติ ฯ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิต
มีราคะ, (๒) จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ ฯลฯ เป็นต้น

ประโยชน์ก็พึงทราบและประกอบเข้าโดยนัยนี้ เช่น จิตพิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่
มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่
อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) จิต (คนอื่น) มีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิต (คนอื่น) มีราคะ, (๒) จิต (คนอื่น)
ปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิต (คนอื่น) ปราศจากราคะ ฯลฯ เป็นต้น

อนุปสฺสี ในคำว่า จิตตานุปสฺสี พิจารณาเห็นจิต (ในจิต) มีอรรถาธิบายตามลำดับ^{๔๕} ดังนี้

บทว่า อนุปสฺสี ความว่า อนุปัสสนาในคำนั้น เป็นอย่างไร

ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย
ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่าง
แจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาจุจแผ่นดิน ปัญญา เครื่องทำลายกิเลส ปัญญา เครื่องนำ
ทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาจุจปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาจุจศัสตรา
ปัญญาจุจปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาจุจดวงประทีป ปัญญาจุจดวงแก้ว
ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทณฺณิ^{๔๖} ความเห็นชอบ นี้เรียกว่า อนุปัสสนา

^{๔๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๘๙/๓๓๔., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๘๔-๒๘๗.

^{๔๖} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘., อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐, ๑๓๖๓/๔๕, ๓๔๐.

บุคคลได้ประกอบแล้ว ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอนุปัสสนานี้ เหตุุนั้น บุคคลนั้น จึงเรียกว่า อนุปัสสี (อนุปัสสนา ๗)

บทว่า วิหริตี แปลว่า เป็นอยู่ เป็นไปอยู่ รักษาอยู่ ดำเนินไปอยู่ ให้อัตตภาพดำเนินไปอยู่ เทียวไปอยู่ เหตุุนั้น จึงเรียกว่า วิหริตี (วิหริตี เป็นประโยคปัจจุบันกาล ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้เท่าทันจิตที่มีราคะ ปราสาจการาคะอยู่เนื่อง ๆ อย่างจดจ่อ ต่อเนื่อง อยู่กับปัจจุบันขณะไม่ก่อนไม่หลัง)

จริงอย่างนั้น ภิกษุผู้ปฏิบัติปฏิบัติ คือ พิจารณาเห็นจิตในจิต (นาม) นี้ ย่อมพิจารณาเห็นจิตอันนี้โดยเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่เห็นโดยเป็นของเที่ยง พิจารณาเห็นโดยเป็นทุกข์ ไม่ใช่เห็นโดยเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยมีไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เห็นเป็นตัวตน ด้วยอานาจนุปัสสนา การพิจารณาเห็น ๗ ประการ คือ

๑. มีการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา)
๒. มีการพิจารณาเห็นทุกข์ (ทุกขานุปัสสนา)
๓. มีการพิจารณาเห็นอนัตตา (อนัตตานุปัสสนา)
๔. มีการพิจารณาเห็นความเปื้อน่าย (นิพพิทานุปัสสนา)
๕. มีการพิจารณาเห็นความคลายกำหนด (วिरากานุปัสสนา)
๖. มีการพิจารณาเห็นความดับ (นิโรธานุปัสสนา)
๗. มีการพิจารณาเห็นความสละคืน (ปฏินิสัคคานุปัสสนา) ย่อมเปื้อน่าย มีใช่ยินดี ย่อมคลายกำหนด มีใช่กำหนด ย่อมดับทุกข์ มีใช่ก่อทุกข์ ย่อมสละ มีใช่ยึดถือ

ภิกษุนี้เมื่อพิจารณาเห็นจิตอันนี้ (โดยความเป็นไตรลักษณ์ย่อมละธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ได้)

๑. ภิกษุนี้เมื่อพิจารณาเห็นจิตอันนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญา ความสำเร็จว่าเที่ยงเสียได้
๒. เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละทุกขสัญญา ความสำเร็จว่าเป็นสุขเสียได้
๓. เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่ใช่ตัวตน ย่อมละอัตตสัญญา ความสำเร็จว่าเป็นตัวตนเสียได้
๔. เมื่อเปื้อน่าย ย่อมละความยินดีเสียได้
๕. เมื่อคลายกำหนด ย่อมละความกำหนดเสียได้
๖. เมื่อดับทุกข์ ย่อมละเหตุเกิดทุกข์เสียได้
๗. เมื่อสละย่อมละความยึดถือเสียได้

อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นนั้น นับเป็นตทังควิมุตติ เพราะสลัดพ้นแล้วจากนิจจสัญญาเป็นต้น ที่ตนสละแล้วด้วยสามารถแห่งองค์ที่เป็นข้าศึกของมรรคนั้น ๆ^{๔๗} คือ

๑. ละนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา
๒. ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา
๓. ละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา
๔. ละความเพติดเพลินด้วยนิพพิทานุปัสสนา
๕. ละความกำหนดด้วยวिरากานุปัสสนา

^{๔๗} คุรยลลเยยตโน ม.อุ.อ. (ไทย) ๒๓/๒/-/๔๘.

๖. ละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา

๗. ละความยึดถือด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา

โดยเฉพาะในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ พระองค์ตรัสไว้เพื่อละนิวจรวิปลาสโดยตรง ดังปรากฏในอรรถกถาว่า ที่ตรัสว่าสติปัฏฐานมี ๔ ก็เพื่อละเสียซึ่งวิปลาสความสำคัญผิดว่า งาม สุข เทียง และเป็นตัวตน แท้จริงกายเป็นอสุภะ ไม่งาม แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยังสำคัญว่างามในกายนั้น ด้วยทรง แสดงความไม่งามในกายนั้นแก่สัตว์เหล่านั้น จึงตรัสสติปัฏฐานข้อที่ ๑ (กายนุปัสสนา) เพื่อละวิปลาส นั้นเสียและในเวทนาเป็นต้น ที่สัตว์ยึดถือว่า สุข เทียง เป็นตัวตน เวทนามีเป็นทุกข์ จิตไม่เทียง ธรรม ทั้งหลายเป็นอนัตตา แต่สัตว์ทั้งหลายก็ยังสำคัญว่า สุข เทียง เป็นตัวตน ในเวทนา จิต ธรรมนั้น ด้วย ทรงแสดงความเป็นทุกข์เป็นต้น ในเวทนา จิต ธรรมนั้น แก่สัตว์เหล่านั้น จึงตรัสสติปัฏฐาน ๓ ที่เหลือ เพื่อละวิปลาสเหล่านั้นเสีย เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ที่ตรัสว่า สติปัฏฐาน ๔ ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง ก็เพื่อละความสำคัญผิดว่า งาม สุข เทียง และตัวตนเสีย ดังที่กล่าวมานี้

อาตปปี สมปะชาโน สติมา “มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ” เมื่อพระพุทธรองค์มีพุทธ ประสงค์จะแสดงธรรมที่มีอานุภาพทำให้กัมมัญฐานสำเร็จ ซึ่งเรียกว่า องค์ประกอบเชิงคุณสมบัติของ การเจริญสติปัฏฐาน จึงได้ตรัสว่า อาตปปี สมปะชาโน สติมา หมายความว่า ธรรม ๓ ประการ คือ วิริยะ ญาณะ สตินี้ ท่านเรียกว่า สัมปโยคังคะ (องค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน) ด้วยเหตุนี้ พึงทราบว่า การเจริญสติปัฏฐานใด ๆ หากไม่มีคุณธรรมเหล่านี้ประกอบอยู่ การเจริญสติปัฏฐานนั้น ก็จะไม่สำเร็จ องค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน มีอรรถาธิบายว่า

อาตปปี คำว่า “มีความเพียร” มีอรรถว่า สภาพใด ย่อมแผดเผากิเลสทั้งหลายในภพทั้ง ๓ เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่า อาตปปะ แผดเผากิเลส คำนี้เป็นชื่อของความเพียร ความเพียรของผู้นั้นมีอยู่ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อาตปปี มีความเพียร (ที่สามารถแผดเผากิเลสให้เหือดแห้งได้)

บทว่า อาตปปี ผู้มีความเพียร (เครื่องเผากิเลส) ความว่า อาตปปะ ความเพียร (เครื่องเผา กิเลส) ในคำนั้น เป็นอย่างไร

การปรารภความเพียร การก้าวออก การก้าวไปข้างหน้า การย่างขึ้นไป ความพยายาม ความอุตสาหะ ความขยัน ความมั่นคง ความทรงไว้ ความบากบั่นไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคองธุระไว้ วิริยะ วิริยนิหรีย วิริยพละ สัมมาวายามะ อันเป็นไปทางใจ

บุคคลผู้ประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อม ด้วยอาตปปะ (ความเพียรเครื่องเผากิเลส) นี้ เหตุนั้น บุคคลนั้น จึงเรียกว่า เรียกว่า อาตปปี (ผู้มีความเพียร เครื่องเผากิเลส)^{๔๘}

สมปะชาโน คำว่า “มีสัมปชัญญะ” คือ ผู้ประกอบด้วยความรู้ที่นับว่า สัมปชัญญะ (ผู้รู้โดย ประการต่าง ๆ ด้วยตนเองอย่างทั่วถึงโดยไม่ผิดเพี้ยน)

บทว่า สมปะชาโน ความว่า สัมปชัญญะ ในคำนั้น เป็นอย่างไร

ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่าง

^{๔๘} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๖๑/๔๕๑.

แจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาดุจแผ่นดิน ปัญญา เครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาดุจปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาดุจศีลตรา ปัญญาดุจปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาดุจดวงประทีป ปัญญาดุจดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ^{๔๙}

บุคคลผู้ประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อมเพียบพร้อม แล้วด้วยสัมปชัญญะนี้ เหตุนั้น บุคคลนั้น จึงเรียกว่า สมุชชาโน (ผู้มีสัมปชัญญะ)

สติมา คำว่า “มีสติ” คือ ประกอบด้วยสติกำกับกาย ก็ภิกษุรูปนี้กำหนดอารมณ์ด้วยสติ พิจารณาเห็นด้วยปัญญา ธรรมดาว่า ปัญญาพิจารณาเห็นของผู้เว้นจากสติ ย่อมมีไม่ได้

บทว่า สติมา ความว่า สติในค่านั้น เป็นอย่างไร สติ คือ ความตามระลึกถึง ความระลึกได้ เฉพาะหน้า, สติ คือ ความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลือนลหาย ความไม่หลงลืม, สติ คือ สตินทรีย์ (สติที่เป็นใหญ่) สติพละ (สติที่เป็นกำลัง) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) สติสัมโพชฌงค์ (สติที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ธรรม) เอกายนมรรค (สติที่เป็นทางเอก) นี้เรียกว่า สติ

บุคคลผู้ประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อมเพียบพร้อมแล้วด้วยสตินี้^{๕๐} เหตุนั้น บุคคลนั้น จึงเรียกว่า สติมา (ผู้มีสติ)

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส (ส่งยุตตนิกาย มหาวรรค) ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า สติแลจำปรารภนาในที่ทั้งปวง เพราะฉะนั้น ในที่นี้จึงตรัสว่า ย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ดังนี้

ฉะนั้น ผู้พิจารณาเห็นจิตในจิตว่า “จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ” ฯลฯ ต้องประกอบด้วย องค์แห่งสัมปโยคะ (องค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน) คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ หากขาดองค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐานเหล่านี้ ข้อใดข้อหนึ่ง การเจริญสติปัฏฐานนั้น ย่อมไม่สำเร็จ มีอรรถาธิบายว่า “อีกนัยหนึ่ง ความท้อแท้ภายใน ย่อมทำอันตรายแก่ผู้ไม่มีความเพียร, ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ ย่อมหลงลืมในการกำหนดอุบายในการงดเว้นสิ่งที่มีใช่อุบาย, ผู้มีสติหลงลืมแล้ว ย่อมไม่สามารถในการกำหนดอุบายและในการสละสิ่งที่ไม่ใช่อุบาย ด้วยเหตุนี้ ก็มัญฐานนั้น ของภิกษุนั้น ย่อมไม่สำเร็จ” เพราะฉะนั้น ก็มัญฐานนั้น ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งธรรมเหล่าใด เพื่อทรงแสดงธรรมเหล่านั้น พึงทราบว่าเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “มีเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ” ทรงแสดงกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน (เวทณานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฌมานุปัสสนาสติปัฏฐาน) และองค์แห่งสัมปโยคะ (องค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน)

วินยโย โลเก อภิขณาโหมนสสึ แปลว่า “กำจัดอภิขณาและโหมนสในโลกได้”

คำว่า วินยโย กำจัดหรือนำออกเสีย หมายความว่า กำจัดหรือนำออกเสีย ด้วยการนำออกชั่วขณะ (ตัทธกปหานะ) หรือด้วยการนำออกด้วยการข่มไว้ (วิกขัมภนปหานะ) เหตุที่ยังไม่ได้หมายเอาถึงขั้นสมุจเฉตปหานะ เพราะเป็นช่วงที่กำลังแสดงอุบายของการปฏิบัติแก่ผู้ที่ปรารภนาจะบรรลู่ ความต่อไปนี้ พึงเทียบอรรถาธิบายหมวดกายนุปัสสนา

^{๔๙} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๕๙/๓๓๙., อภ.วิ. ๓๕/๕๒๕/๓๙๓., อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๘๐/๑๖๕.

^{๕๐} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๑๓.

คำว่า โลก ในโลก คือ ในกาย เพราะอรรถว่า ชำรุดทรุดโทรม, โลก คือ อุปาทานขันธ ๕ อภิชฌาและโทมนัส มิใช่ผู้ปฏิบัติจะละได้ในอารมณ์เพียงกายเท่านั้น แม้ในเวทนา จิต และธรรม ก็ละได้เหมือนกัน พึงทราบโดยนัยนี้

พึงเห็นการเชื่อมความดังนี้ว่า นำออกเสียซึ่งอภิชฌาและโทมนัสในโลกนั้น ก็เพราะในที่นี้ กามฉันทรวมเข้ากับศัพท์ว่าอภิชฌา, พยาบาทรวมเข้ากับศัพท์ว่าโทมนัส ฉะนั้น

จึงควรทราบว่า ทรงอธิบายการละนิเวศน์ด้วยการทรงแสดงธรรมอันเป็นคู่ที่มีกำลังนับเนื่องในนิเวศน์ แต่โดยพิเศษ ในที่นี้

- (๑) ตรัสการละความยินดีที่มีกายสมบัติเป็นมูลด้วยการกำจัดอภิชฌา
- (๒) ตรัสการละความยินร้ายที่มีกายวิบัติเป็นมูลด้วยการกำจัดโทมนัส
- (๓) ตรัสการละความยินดียิ่งในกายด้วยการกำจัดอภิชฌา
- (๔) ตรัสการละความไม่ยินดียิ่งในการเจริญกายานุปัสสนาด้วยการกำจัดโทมนัส
- (๕) ตรัสการละกายของผู้ใส่ซึ่งภาวะว่า งาม เป็นสุข เป็นต้น ที่ไม่มีจริงในกายด้วยการกำจัดอภิชฌา

(๖) ตรัสการละการเอาออกไปซึ่งภาวะที่ไม่งาม เป็นทุกข์ เป็นต้น ที่มีอยู่จริงในกายด้วยการกำจัดโทมนัส ด้วยพระดำรัสนั้น เป็นอันทรงแสดงอานุภาพของความเพียรและความเป็นผู้สามารถ ในการประกอบความเพียรของพระโยคาวจร ข้อนี้หมายถึง การละความยินดี (อภิชฌา) ความยินร้าย (โทมนัส) ในกาย แม้ในเวทนา จิต ธรรมก็เช่นกัน

คำว่า อภิชฌา คือ ความกำหนด ความกำหนดนัก ความดีใจ ความยินดี ความเพติดเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน ความกำหนดนักแห่งจิต นี้เรียกว่า อภิชฌา

คำว่า โทมนัส คือ ความไม่สำราญทางใจ ทุกข์ทางใจ ฯลฯ เวทนาที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแก่สัมผัสทางใจ นี้เรียกว่า โทมนัส^{๕๑}

อภิชฌาและโทมนัสนี้ เป็นอันพระโยคาวจรกำจัดเสียแล้ว นำออกไปแล้ว สงบแล้ว ให้สงบแล้ว ให้ระงับแล้ว ให้ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ให้ถึงความสาบสูญแล้ว ให้ถึงความไม่มีแล้ว ให้ถึงความย่อยยับแล้ว ให้เหือดแห้งแล้ว ให้แห้งผากแล้ว เหตุนี้ จึงตรัสว่า วินยโย โลก อภิชฌา โทมนัส

ค. ขยายความวิธีการกำหนดรู้จิต

ขยายความตามนัยอรรถกถาว่า บรรดาจิตและธรรม จิตอันพระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็นด้วยอำนาจประเภทแห่งจิตอันต่าง ๆ กัน มีอาร์มมณจิต อธิปัตติจิต สหชาตจิต ภูมิจิต กัมมจิต วิปากจิต และกิริยาจิต เป็นต้น และด้วยอำนาจประเภทแห่งจิต มีจิตมีราคะ เป็นต้น ซึ่งมาในนิทเทสวารแห่งอนุปัสสนา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น^{๕๒} ข้อนี้แยกหลักการกำหนดพิจารณาออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. พิจารณาด้วยอำนาจประเภทแห่งจิต (ตามนัยยอภิธรรม) อันต่าง ๆ คือ พิจารณาจิตโดยอาร์มมณจิต อธิปัตติจิต สหชาตจิต ภูมิจิต กัมมจิต วิปากจิต และกิริยาจิต ที่แยกเป็นประเภท ๆ ดังกล่าวแล้วในประเภทของจิต

^{๕๑} บพ. (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๑., อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๗/๑๒๑., อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๐/๒๒๓.

^{๕๒} ดุราลัยละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๘๘.

๒. พิจารณาด้วยอำนาจประเภทแห่งจิต ๑๖ ประเภท มีจิตมีราคะเป็นต้น โดยการพิจารณาเห็นจิตในภายในจิตอยู่, ภายนอกอยู่, ทั้งภายใน ทั้งภายนอกอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่, เห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่, ทั้งธรรมที่เป็นเหตุเกิดและเหตุดับ เป็นต้น ดังจะขยายความต่อไปนี้

อติ อชมตตฺ วา จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ พหิทฺธา วา จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ อชมตต-
พหิทฺธา วา จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ สมุทฺยธมฺมานุปสฺสี วา จิตฺตสฺมี วิหฺรติ วยธมฺมานุปสฺสี วา จิตฺตสฺมี
วิหฺรติ สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสี วา จิตฺตสฺมี วิหฺรติ อตฺถิ จิตฺตฺนติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภุจฺติทา โหติ ยาวเทว
ญาณมตฺตตาย ปตฺติสฺสตีมตฺตตาย อนิสฺสโต จ วิหฺรติ น จ ภิกฺขุ โลเก

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือ พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณหาและทวิภูลี) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลกภิกษุทั้งหลาย

๑. อชมตตฺ วา จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่

คำว่า ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ คือ จิตมีราคะ จิตปราศจากราคะของตน

ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) จิต (เรา) มีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิต (เรา) มีราคะ, (๒) จิต (เรา) ปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิต (เรา) ปราศจากราคะ ฯลฯ (๑๕) จิต (เรา) หลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า จิต (เรา) หลุดพ้นแล้ว, (๑๖) จิต (เรา) ไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิต (เรา) ไม่หลุดพ้น

๒. พหิทฺธา วา จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ คือ จิตมีราคะ จิตปราศจากราคะของคนอื่นอยู่

พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) จิต (คนอื่น) มีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิต (คนอื่น) มีราคะ, (๒) จิต (คนอื่น) ปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิต (คนอื่น) ปราศจากราคะ ฯลฯ (๑๕) จิต (คนอื่น) หลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า จิต (คนอื่น) หลุดพ้นแล้ว, (๑๖) จิต (คนอื่น) ไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิต (คนอื่น) ไม่หลุดพ้น

ในอธิธรรมปิฎก สติปัฏฐานวิภังค์^{๕๓} กล่าวถึงจิตภายนอก หมายถึง จิตภายนอกตนว่า

อชมตตฺ จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ พหิทฺธา จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ อชมตตพหิทฺธา จิตฺเต
จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ อาตปฺปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิขณาโหมนสฺสฯ

พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกตนอยู่

พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในตนและภายนอกตนอยู่

มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชณาและโหมนัส ในโลกได้

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๓๑/๒๕๗., อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕/๓๐๖.

คำว่า จิตภายนอกตอนนี้มีความสอดคล้องกับอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ ที่กล่าวถึงชั้น ๕ ที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ที่เป็นภายในตน ที่เป็นภายนอกตน หยาบ ละเอียด ชั้นต่ำ ชั้นประณีตว่า บรรดาชั้น ๕ นั้น วิญญาณชั้น เป็นไฉน วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิญญาณที่เป็นอดีต วิญญาณที่เป็นอนาคต วิญญาณที่เป็นปัจจุบัน วิญญาณที่เป็นภายในตน วิญญาณที่เป็นภายนอกตน วิญญาณ หยาบ วิญญาณละเอียด วิญญาณชั้นต่ำ วิญญาณชั้นประณีต วิญญาณไกล หรือวิญญาณใกล้ ประมวล ย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น^{๕๔}

“วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นไปภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ วิญญาณ ทั้งหมดนั้น เธอพึงเห็นด้วยปัญญา โดยชอบตามความเป็นจริงว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา”^{๕๕}

ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงกับสุสิมะ รวมความแต่ต้นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ “สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะ พิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอดีตของเรา” แล้วจึงสรุปว่า เพราะเหตุนี้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ชั้น ๕) ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นไปภายในหรือภายนอก ฯลฯ ให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาโดยชอบตามความเป็นจริงว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ อดีตของเรา ความสำคัญในข้อนี้ สรุปว่า ไม่ว่าชั้น ๕ จะเป็นไปอย่างไร ของตนหรือของคนอื่น ก็มี สภาพเป็นไตรลักษณ์ทั้งนั้น คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ชั้น ๕ รูปนามของตนเป็นอย่างไร ชั้น ๕ รูปนามของคนอื่นก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน มีสภาพเดียวกัน โดยความเป็นไตรลักษณ์

ตามนัยอรรถกถา จิตภายนอก หมายถึง จิตของคนอื่น ดังแสดงแล้ว แต่ความเห็นของ อาจารย์ฝ่ายวิปัสสนา^{๕๖} ให้ความเห็น ว่า จิตของผู้อื่นตามรู้ไม่ได้ น่าจะเป็นจิตที่รู้อารมณ์อื่น ๆ ภายนอก ตามนัยกายานุปัสสนาสติปัฏฐานที่อาจารย์ฝ่ายวิปัสสนากล่าวว่า พหิทธา กายเ ได้แก่ กายผู้อื่นนั้น อาจเป็นความเห็นของผู้แปลที่ดีความตามความเห็นของตน เพราะโดยเหตุผลแล้ว การกำหนดกาย คือ รูปธรรมของผู้อื่นเอามาเป็นอารมณ์ก็มีมาตรฐานนั้น นอกจากผู้ปฏิบัติจะต้องหลีกออกจากหมู่คณะ ไปอยู่ตามลำพังคนเดียว ไม่มีใครตามไปเป็นอารมณ์ให้พิจารณาแล้วยังมิได้เป็นไปเพื่อการทำลาย ฆนสัญญาที่จะละสักรากยทวิภูติแต่อย่างใดไม่ อนึ่ง ในบาลีท่านก็ได้แสดง พหิทธา กายเ ไว้โดยตรงไม่ ท่านแสดงว่า “พหิทธา กายเ กายานุปัสสี วิหริติ” พิจารณาเห็นกายในกายเป็นภายนอกบ้าง อันมิได้ หมายถึงกายผู้อื่น โดยเหตุผลน่าจะเป็นกาย คือ รูปธรรม ที่เป็นอารมณ์ภายนอกมากกว่า และคำว่า “อชมตตพหิทธา วา กายเ กายานุปัสสี วิหริติ” ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง คำว่า “ภายใน” น่าจะหมายถึง จิต คือ ตัววิปัสสนา คำว่า “ภายนอก” น่าจะหมายถึง อารมณ์ คือ รูปนาม ที่เป็นตัวสติปัฏฐานนั่นเอง ทั้งนี้เพราะเมื่อผู้ปฏิบัติเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน จนมีความชำนาญใน การกำหนดรูปธรรมที่เป็นอารมณ์ เช่น กำหนดอิริยาบถทั้ง ๔ จนคล่องแคล่วชำนาญดีแล้ว แม้อารมณ์อื่น ภายนอกก็สามารถกำหนดทันปัจจุบันอารมณ์นั้น ๆ ได้ด้วย

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖/๑๓.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๗๐/๑๕๐.

^{๕๖} พระอนุรุธเถระ, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗, รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๗๓-๘๐.

หรืออีกนัยหนึ่ง (๑) อชมตตัม ภาว กายภายใน หมายถึง กาย (รูป) ที่ใช้เป็นอารมณ์ของ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น (๒) พหิทธา ภาว กายภายนอก หมายถึง กายานุปัสสนาสติปัฏฐานใน บรรพอื่น ที่นอกจากกายที่กำหนด (อชมตตัม) นั้น (ผู้ที่รวบรวมหนังสืออภิมมัตถสังคหะ ลงความเห็น ว่า เห็นด้วยกับเหตุผลของอาจารย์ฝ่ายวิปัสสนาฯ นั้น), ในหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็เช่นกัน อาจารย์ฝ่ายวิปัสสนา มีความเห็นว่า เวทนาภายนอก ไม่ใช่เวทนาของผู้อื่นแต่เป็นเวทนาที่ได้รับจาก อารมณ์ภายนอก ด้วยเหตุผลที่กล่าวแล้วในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เพราะในวาระนี้ มิได้กำหนดตน และมีได้กำหนดผู้อื่น แต่เพื่อประสงค์แสดงเพียงการกำหนดเวทนาเท่านั้น

ผู้วิจัยเห็นว่า การพิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอก เป็นไปได้ในผู้ได้อภิญญา ความรู้ยิ่ง, ความรู้เจาะตรงยวดยิ่ง, ความรู้ชั้นสูง มี ๖ อย่าง คือ (๑) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ (๒) ทิพพโสต หูทิพย์ (๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้ทายใจคนอื่นได้ (๔) ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ (๕) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ (๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป ๕ อย่างแรกเป็นโลกียอภิญญา ข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตรอภิญญา^{๕๗} โดยเฉพาะสมณยานิก ผู้ได้เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้ทายใจคนอื่นได้ สามารถกำหนดรู้จิตของสัตว์และคนอื่นด้วยจิตของตน

อีกอย่างหนึ่งการกำหนดรู้จิตของสัตว์และคนอื่นด้วยจิตของตนนั้น เป็นไปตามวิธีการกำหนด รู้จิต ๑๖ ประเภท ในหมวดจิตตานุปัสสนานี้ มีปรากฏในทีฆนิกาย สีลขันธวรรค^{๕๘} ว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่ หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้น้อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้จิตของสัตว์และคนอื่นด้วยจิตของตน คือ (๑) จิตมีราคะก็รู้ว่ามีราคะ (๒) หรือปราศจากราคะก็รู้ว่าปราศจากราคะ (๓) จิตมีโทสะก็รู้ว่ามีโทสะ (๔) หรือปราศจากโทสะก็รู้ว่าปราศจากโทสะ (๕) จิตมีโมหะก็รู้ว่ามีโมหะ (๖) หรือปราศจากโมหะก็รู้ว่า ปราศจากโมหะ (๗) จิตหดหู่ก็รู้ว่าหดหู่หรือฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน (๘) จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่า เป็นมหัคคตะ (๙) หรือไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่าไม่เป็นมหัคคตะ (๑๐) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่ามีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๑) หรือไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๒) จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่า เป็นสมาธิ (๑๓) หรือไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่า ไม่เป็นสมาธิ (๑๔) จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้น (๑๕) หรือไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้น เปรียบเหมือนชาย หนุ่มหญิงสาวที่ชอบการแต่งตัว เมื่อส่องดูเงาหน้าของตนในกระจกใสสะอาดหรือในภาชนะน้ำใส หน้านี ใฝ่ฝาก็รู้ว่ามีใฝ่ฝาก็รู้ว่าไม่มีใฝ่ฝาก็รู้ว่าไม่มีใฝ่ฝ้า, “จิต ๑๖ อย่างของผู้อื่น ย่อมปรากฏแก่ภิกษุผู้นั่งน้อม จิตไปด้วยเจโตปริยญาณ เหมือนดำหนิในหน้าย่อมปรากฏแก่หนุ่มสาวที่พิจารณาเงาหน้าฉะนั้น”^{๕๙}

เจโตปริยญาณ เป็นญาณที่กำหนดรู้จิตผู้อื่น มีความเกี่ยวข้องกับผู้อื่นภายนอก หลักการ สติปัฏฐาน ๔ คือ “ท่านมุ่งให้เราใช้สติกับสิ่งทั้งหลายทุกอย่างที่เราเข้าไปเกี่ยวข้องและรู้เท่าทันแค่ที่ มันเป็น” ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)^{๖๐} อธิบายจิตภายนอกคนอื่นว่า เป็นการแน่นอนว่า

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๕๐๕.

^{๕๘} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๔๒/๘๐-๘๑.

^{๕๙} ที.ส.อ. (ไทย) ๑๑/๑/-/๔๗๒.

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๙), หน้า ๗๖๙.

ในชีวิตประจำวัน เราจะต้องเกี่ยวข้องกับคนอื่น ๆ เมื่อเราเกี่ยวข้องกับเขา ก็พึงเกี่ยวข้องโดยมีสติ รู้เขาตามที่เขาเป็นและตามที่ประจักษ์แก่เราเท่านั้น คือ รู้ตรงไปตรงมา แค่ว่ารู้เห็นเกี่ยวข้องแค่ไหนก็แค่นั้น (ถ้ามีญาณหยั่งรู้จิตใจของเขา ก็รู้ตรงไป ตรงมาเท่าที่ญาณนั้นรู้ ถ้าไม่มีญาณ ก็ไม่ต้องไปสอดรู้) จะได้ไม่คิดปรุงแต่งรบกวนไปเกี่ยวกับคนอื่น ทำให้เกิดระคายโทสะบ้าง เป็นต้น ถ้าไม่รู้หรือไม่ได้เกี่ยวข้องก็แล้วไป มิได้หมายความว่า จะให้คอยสืบสอดตามดูพฤติกรรมทางกายใจของผู้อื่นแต่ประการใด

สรุปว่า พิจารณาจิตในจิตภายนอก คือ จิตคนอื่น ตามนัยอรรถกถาและบาลีพระไตรปิฎก ถ้าจิตของเราไปเกี่ยวข้องกับจิตคนอื่นภายนอก ก็เพียงกำหนดรู้ด้วยมีสติ อุปมาเหมือนดูละคร จิตเขามีระคะก็ไม่ใช้มีระคะไปตามเขา เขาโกรธก็โกรธไปตามเขา หลงไปตามเขา ลักษณะจิตพื้นฐานที่แสดงออกได้ทางกิริยาภายนอก คนทั่วไปก็สามารถกำหนดรู้จิตของผู้อื่นได้ ไม่ใช่เรื่องแปลก สภาวะจิตที่เขาโกรธ มีสติรู้เท่าทันจิตที่เขาโกรธ ไม่โกรธตอบ เหตุที่ไม่โกรธตอบเพราะมีสติ สติเป็นเครื่องกันกระแสนั่นได้ ถ้าไม่มีสติรู้เท่าทันจิตที่เขาโกรธ เมื่อต้องประสบกับโทสะจิตที่เป็นภายนอกมากระทบ จิตเราก็ตกตอบไปด้วย ไม่ได้กำหนดทั้งจิตภายในตนและสภาวะจิตภายนอกผู้อื่นตามกาลสมควร ถ้ากำหนดได้ ก็สามารถแก้ปัญหา บรรเทาปัญหาทั้งภายในภายนอกได้ เห็นความเปลี่ยนแปลงของสภาวะจิตโกรธที่เกิดขึ้นและดับไป เป็นไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จิตโกรธของตนเป็นอย่างไร จิตโกรธของคนอื่นก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน มีสภาพเดียวกันโดยความเป็นไตรลักษณ์ “สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา” ให้พิจารณาเห็นตามความเป็นจริงเช่นนี้

๓. **อชมตตพหิทธา วา จิตเต จิตตานุปัสสี วิหริติ** พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ คือ จิตมีระคะ จิตปราศจากราคะของตนตามกาลและของคนอื่นตามกาล ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกาลที่ภิกษุณนั้นไม่หยุดกัมมัญฐานที่คล่องแคล่ว ให้จิต คือ จิตมีระคะ จิตปราศจากราคะไปมาอยู่ ก็กิจทั้งสองนี้ ย่อมไม่ได้ในเวลาเดียวกัน (ชื่อว่า อารมณ์ที่กระทบพร้อมกัน ทั้งภายในและภายนอกย่อมไม่มี ฉะนั้น กิจทั้งสองนี้ ย่อมไม่ได้ในเวลาเดียวกัน) ประโยคนี้เป็นการรวมความการพิจารณาเห็นจิตทั้งภายในทั้งภายนอก ให้พิจารณาจิตของตนบ้าง ของคนอื่นบ้างตามเวลาที่เหมาะสม

จิตในจิตนอก คำว่า อิติ อชมตต วา หรือภายใน ความว่า ภิกษุโยคาวจรกำหนดจิตที่เป็นไปในสมัยใด ๆ ด้วยการกำหนดจิตมีระคะเป็นต้น อย่างนี้ ชื่อว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตของตนหรือในจิตของคนอื่น ในจิตของตนตามกาลหรือในจิตของคนอื่นตามกาลอยู่

๔. **สมุทฺถมมานุปัสสี วา จิตตสมี วิหริติ** พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่

ช่วงนี้จะอยู่ในช่วงมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (ญาณ ๓ สัมมสนญาณ, ตรุณอุทฺทพญาณ) ก่อนเข้าสู่ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ญาณ ๔ – ญาณ ๑๑)

ก็ในคำว่า พิจารณาเห็นธรรม คือ ความเกิดนี้ พึงนำความเกิดและความเสื่อมแห่งวิญญาน ออกเทียบเคียงด้วยอาการอย่างละ ๕ ว่า เพราะเกิดวิชชา วิญญานจึงเกิด ดังนี้ เป็นต้น^{๖๑}

^{๖๑} ที.สี.อ. (ไทย) ๑๑/๑/-/๔๗๒.

คำว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งราคะ) ในจิตอยู่ ภิกษุเห็นธรรมมีจิตเป็นต้น ซึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา ท่านเรียกว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งราคะ) ในจิต

พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งวิญญูณชั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ คือ พระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งวิญญูณชั้น โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า

- ๑) เพราะอวิชาเกิด วิญญูณจึงเกิด
- ๒) เพราะตัณหาเกิด วิญญูณจึงเกิด
- ๓) เพราะกรรมเกิด วิญญูณจึงเกิด
- ๔) เพราะนามรูปเกิด วิญญูณจึงเกิด
- ๕) พระโยคาวจร เมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิด ก็ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งวิญญูณชั้น

๕. วยธมมานุปัสสี วา จิตตสมี วิหริติ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งราคะ) ในจิตอยู่ ภิกษุผู้เห็นอยู่อย่างนี้ว่า จิตมีราคะดับ เพราะจิตเป็นต้นดับ ดังนี้ ท่านเรียกว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งราคะ) ในจิตอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งราคะ) ในจิตอยู่ หมายความว่า พิจารณาเห็นความเกิดตามกาล ความดับตามกาล

พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเสื่อม (แห่งวิญญูณชั้น) ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ คือ พระโยคาวจรย่อมเห็นความเสื่อมแห่งวิญญูณชั้น โดยความดับแห่งปัจจัยว่า

- ๑) เพราะอวิชาดับ วิญญูณจึงดับ
- ๒) เพราะตัณหาดับ วิญญูณจึงดับ
- ๓) เพราะกรรมดับ วิญญูณจึงดับ
- ๔) เพราะนามรูปดับ วิญญูณจึงดับ
- ๕) พระโยคาวจรแม้เมื่อเห็นลักษณะแห่งความแปรผัน ก็ย่อมเห็นความเสื่อมแห่งวิญญูณ

ชั้น

พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเสื่อมแห่งวิญญูณชั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อม (แห่งวิญญูณชั้น) ย่อมเห็นลักษณะ ๑๐ ประการนี้^{๖๒}

เธอเมื่อใคร่ครวญอยู่ว่า เบญจขันธ์เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ ก็เห็นว่า มีอวิชาเป็นเหตุ แต่นั่นจะยกเบญจขันธ์ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยสามารถแห่งนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยว่า นามรูปนี้ เป็นทั้งปัจจัยเกิดขึ้น ไม่มีสัตว์หรือบุคคลอย่างอื่น มีเพียงกองสังขารล้วน ๆ เท่านั้น แล้วท่องเที่ยวพิจารณาตามลำดับ วิปัสสนาว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังนี้^{๖๓}

๖. วิธีพิจารณาจิตโดยความเป็นอนัตตา

จิตตสมี วิหริติ อตถิ จิตฺตนติ วา ปนสส สติ ปจฺจุปฺภุจिता โหติ ยาวเทว ญาณมตฺตตาย ปติสฺสติมตฺตตาย อนิสฺสีโต จ วิหริติ น จ กิณฺณิ โลเก

^{๖๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐-๘๑.

^{๖๓} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๔/-/๓๕๖.

หรือว่า ภิกษุนี้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลกภิกษุทั้งหลาย

คำว่า มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ความว่า สติของภิกษุนี้เข้าไปตั้งเฉพาะอย่างนี้ว่า จิตแลมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ตน ไม่ใช่ของตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร

คำว่า ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น คำว่า เพียงเท่านั้น นี่เป็นเครื่องกำหนดเขตแห่งประโยชน์ ท่านอธิบายว่า สติที่เข้าไปตั้งอยู่นั้น หาใช่เพื่อประโยชน์อย่างอื่นไม่ ที่แท้ก็เพียงพอประโยชน์สักว่าความรู้ คือ ประมาณแห่งความรู้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปและประมาณแห่งสติเท่านั้น อธิบายว่าเพื่อความเจริญแห่งสติสัมปชัญญะ

คำว่า ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฐิ) อยู่, ไม่ถูกกิเลสอาศัยอยู่ ความว่า ไม่ถูกกิเลสอาศัย ด้วยอำนาจแห่งกิเลสเป็นที่อาศัย คือ ตัณหาและทิฐิอยู่

คำว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ความว่า ไม่ถือสิ่งไร ๆ ในโลก คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่า นี่เป็นตัวของเรา นี่มีในตัวของเรา แม้ในหมวดที่เลือกก็พึงเทียบเคียงตามนี้

“พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุนี้ เมื่อพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในจิตตามปัสसनัน ภิกษุนี้ ตั้งจิตมั่นโดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในจิตตามปัสसनันแล้ว ก็ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในจิตอันภายนอก”^{๖๔}

๗. วิธีการกำหนดรู้จิตโดยความเป็นอริยสัจ

- ๑) สติที่กำหนดจิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสัจ
- ๒) ตัณหาที่มีมาก่อน อันยังสติที่กำหนดจิตเป็นอารมณ์นั้นให้ตั้งขึ้น เป็นสมุทัยสัจ
- ๓) การหยุดทุกขสัจและสมุทัยสัจทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ
- ๔) อริยมรรค ที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัยมีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ

ภิกษุผู้เฝ้าพิจารณาจรรจนวายนวายนโดยทางสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุพระนิพพานดับทุกข์ นี่เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ จนถึงพระอรหันต์ของภิกษุผู้กำหนดจิตเป็นอารมณ์^{๖๕} สติปัฏฐาน ๔ เมื่อเจริญเต็มที่แล้วย่อมรวมลงในอริยสัจ ๔ อันเป็นปัพพะของธัมมานุปัสสนาทั้งสิ้น

“สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น ด้วยว่าบุคคลย่อมกำหนดกายด้วยจิตดวงหนึ่ง, กำหนดเวทนาทั้งหลายด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง, กำหนดจิตด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง, กำหนดธรรมทั้งหลายด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง แต่ในขณะแห่งโลกุตตรมรรค ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น”^{๖๖} “จริงอยู่มรรค คือ สติปัฏฐานที่เป็นโลกียะเบื้องต้นนี้ อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุมรรคที่เป็นโลกุตตร”^{๖๗}

^{๖๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๓.

^{๖๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๓๑๖.

^{๖๖} ชุม.อ. (ไทย) ๖๕/๑/-/๑๑๕., อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๑/-/๓๗๐.

^{๖๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๗๒-๒๗๓.

สรุป แนวทางการการกำหนดรู้จิตตามหลักมหาสติปัฏฐาน คือ การมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติในกำหนดรู้สภาวะจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้เป็นไปโดยประการต่าง ๆ อย่างจดจ่อ ต่อเนื่อง เท่าทัน อารมณ์ปัจจุบัน เช่นว่า จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ, จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ เป็นต้น โดยวิธี คือ (๑) พิจารณาเห็นจิต (สภาวะจิตทั้ง ๑๖ ประเภท) ในจิตภายในอยู่, (๒) พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่, (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่, (๔) พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่, (๕) พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่, (๖) พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่, (๗) หรือมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก, เมื่อใช้สติกำหนดพิจารณาได้เช่นนี้ จะเกิดนิพพิทาและวิราคะ คลายความยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้นใดก็ได้ จิตย่อมถึงความบริสุทธิ์ ผ่องใส เมื่อจิตบริสุทธิ์ ผ่องใสแล้ว ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะขึ้นตามลำดับ

ง. ลำดับแห่งการพัฒนาสติสัมปชัญญะสู่วิมุตติญาณทัสสนะ

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีวิธีปฏิบัติ ๒๑ ปีพพะ เป็นเครื่องมือในการฝึกสติสัมปชัญญะ เมื่อการฝึกสติสัมปชัญญะ ถึงความสมบูรณ์พร้อมแล้ว ย่อมเข้าถึงความหลุดพ้นได้ดังในสติสัมปชัญญะสูตร^{๖๘} แสดงลำดับการพัฒนาของสติสัมปชัญญะสู่ความหลุดพ้นว่า

๑. เมื่อสติสัมปชัญญะมี หิริและโอตตปปะของบุคคลผู้สมบูรณ์ ด้วยสติสัมปชัญญะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์
 ๒. เมื่อหิริและโอตตปปะมี อินทรีย์สังวรของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยหิริและโอตตปปะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์
 ๓. เมื่ออินทรีย์สังวรมี ศีลของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์สังวร ชื่อว่า มีเหตุสมบูรณ์
 ๔. เมื่อศีลมี สัมมาสมาธิของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ชื่อว่า มีเหตุสมบูรณ์
 ๕. เมื่อสัมมาสมาธิมี ยถาภูตญาณทัสสนะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยสัมมาสมาธิ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์
 ๖. เมื่อยถาภูตญาณทัสสนะมี นิพพิทาและวิราคะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ ชื่อว่า มีเหตุสมบูรณ์
 ๗. เมื่อนิพพิทาและวิราคะมี วิมุตติญาณทัสสนะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยนิพพิทาและวิราคะ ชื่อว่า มีเหตุสมบูรณ์
- อุปมาเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระจับ แม้แก่นของ ต้นไม้นั้น ย่อมถึงความบริบูรณ์ ฉะนั้น

ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นเหตุให้สติสัมปชัญญะถึงความสมบูรณ์และพัฒนาไปสู่ความหลุดพ้นได้โดยลำดับ ด้วยสติสัมปชัญญะอันเป็นเบื้องต้น ฉะนั้น ผู้บุคคลผู้หวังมรรค ผล นิพพานนั้น ต้องเริ่มต้นด้วยการฝึกสติสัมปชัญญะตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น เพราะเป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔

^{๖๘} อัง.อญฺจก. (ไทย) ๒๓/๘๑/๔๐๕., อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๔/๓๐., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓/๔๐.

๔.๔ ตัวอย่างผู้บรรลุลหกรรมด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์

ผู้ที่บรรลุลหกรรมโดยการไม่ผ่านกระบวนการทางจิต ย่อมไม่มี สติปัฏฐาน ๔ เมื่อเจริญเต็มที่ ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น “สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้นด้วยว่าบุคคลย่อมกำหนดกายด้วยจิตดวงหนึ่ง, กำหนดเวทนาทั้งหลายด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง กำหนดจิตด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง, กำหนดธรรมทั้งหลายด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง แต่ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น”^{๖๙} อีกอย่างหนึ่ง สติปัฏฐาน ๔ หมดกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา เมื่อเจริญเต็มที่แล้วก็รวมลงในหมวดธัมมานุปัสสนาทั้งหมด ด้วยการกำหนดในหมวด สัจจบัพพะ เป็นหมวดธรรมที่ผู้บรรลุลหกรรมต้องผ่านการกำหนดรู้อริยสัจ ๔ จึงกล่าวว่า ผู้ที่บรรลุลหกรรมโดยไม่ผ่านกระบวนการทางจิตนั้น ย่อมไม่มี

ตัวอย่างผู้บรรลุลหกรรมด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ ผู้วิจยวินิจจยและตีความได้จาก สภาวะจิต ๑๖ ประเภท จากสมถยานิกบุคคล จากจริตบุคคลผู้เจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน อันเป็นส่วนเหตุและตีความจากประเภทของพระอรหันต์ อันเป็นส่วนผล ไว้เป็นแนวทางการศึกษาผู้บรรลุลหกรรม ด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ โดยสังเขป ดังนี้

ก. ตีความจากสภาวะจิต ๑๖ ประเภท

หลักฐานที่ปรากฏเป็นเรื่องราวของผู้บรรลุลหกรรมด้วยการกำหนดรู้จิต ไม่ได้แสดงไว้ชัดเจน เป็นเรื่องราวการกำหนดรู้จิตโดยตรง แต่ตีความได้จากสภาวะจิต โดยนำสภาวะจิต ๑๖ ประเภท คือ (๑) จิตมีราคะ (๒) จิตปราศจากราคะ (๓) จิตมีโทสะ (๔) จิตปราศจากโทสะ (๕) จิตมีโมหะ (๖) จิตปราศจากโมหะ (๗) จิตหดหู่ (๘) จิตฟุ้งซ่าน (๙) จิตเป็นมหัคคตะ (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ (๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๓) จิตเป็นสมาธิ (๑๔) จิตไม่เป็นสมาธิ (๑๕) จิตหลุดพ้น (๑๖) จิตไม่หลุดพ้น เป็นตัวชี้วัดว่า บุคคลผู้เป็นทุกข์เพราะจิต ๑๖ ประเภทนี้ เช่น จิตมีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น สันนิษฐานได้ว่า การบรรลุลหกรรมของบุคคลผู้นี้ ต้องมีสติกำหนดรู้ทุกข์ที่เกิดจากจิตที่มีราคะ โทสะ โมหะเป็นอารมณ์ (ทุกข์สัจ) แล้วเป็นไปตามกระบวนการของอริยสัจ บรรลุลหกรรมเป็นพระอริยบุคคล ดังวิธีการกำหนดรู้จิตเป็นอริยสัจที่ว่า “สติที่กำหนดจิตเป็นอารมณ์เป็นทุกข์สัจ, ตัณหาที่มีในก่อนอันยังสติที่กำหนดจิตเป็นอารมณ์นั้นให้ตั้งขึ้น เป็นสมุทัยสัจ, การหยุดทุกข์สัจและสมุทัยสัจทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ, อริยมรรค ที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ, ภิกษุผู้โยคาวจรชวนชายโดยทางสัจจะ ๔ อย่างนี้ ย่อมบรรลุลหพระนิพพานดับทุกข์ นี่เป็นทางปฏิบัตินำออกจากทุกข์ จนถึงพระอรหันต์ของภิกษุผู้กำหนดจิตเป็นอารมณ์”^{๗๐}

ตัวอย่างพระอริยบุคคลที่ประสบทุกข์เพราะราคะ เช่น เรื่องพระนันทะ^{๗๑} เมื่อครั้งออกบวช ก็ไม่ได้ออกบวชด้วยความเต็มใจ แต่ออกบวชด้วยความเคารพ (เกรงใจ) ในพระตถาคต เมื่อได้เข้ามาสู่ร่มผ้ากาสาวพัสตร์ ความคิดสรวัดที่เกิดจากราคะจิต หวนนึกถึงแต่คำของนางชนบทกัลยาณีว่า “ให้รีบเสด็จกลับ” พระนันทะบวชได้ไม่นาน ก็เกิดความท้อแท้ในพรหมจรรย์ คิดลาสิกขา ดังข้อความ

^{๖๙} พุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๑/-/๑๑๕., อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๑/-/๓๗๐.

^{๗๐} พุ.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๓๑๖.

^{๗๑} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๒/-/๑๕๕.

ตอนหนึ่งว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อข้าพระองค์ออกจากเรือน นางชนบทกัลยาณีผู้ศากิยะ มีผมอันเกล้าได้กึ่งหนึ่ง ได้ร้องส่งคำนี้แก่ข้าพระองค์ว่า ข้าแต่พระลูกเจ้า ขอพระลูกเจ้าพึงด่วนเสด็จมา, ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นั้นแล หวนระลึกถึงคำนั้นอยู่ จึงไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ ไม่สามารถจะสืบทอดพรหมจรรย์ไปได้, จักกล่าวคืนสิกขาสิกไป”

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบพระนันทะ โดยทรงแสดงนางสิงหลัน ซึ่งมีหูจุกขาด หางกุด ตัวหนึ่งและนางอัปสร ๕๐๐ ผู้มีผิวพรรณสีแดงอมชมพูดุจสีของแท่นกพิราบ ให้พระนันทะนำไปเรียบเทียบกับนางชนบทกัลยาณีและทรงยื่นข้อเสนอ พร้อมทั้งรับประกันว่า ถ้าพระนันทะไม่ลาสิกขา ยินดีในการประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป จะได้นางอัปสร ๕๐๐ ไปชื่นชม, แต่นั้นมา เพื่อนพรหมจรรย์ก็เรียกท่านด้วยวาตะว่า คนรับจ้างบ้าง, คนอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงไถ่ไว้บ้าง จนท่านขวยเขิน ละอาย รังเกียจถ้อยคำครหานั้น ได้หลีกตัวออกไป ตั้งใจทำความเพียร ได้บรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ

พระนันทะ ชื่อว่า อาศัยตัณหาละตัณหา อาศัยคำครหาของเพื่อนพรหมจรรย์ในการพัฒนาตนจนสามารถทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติได้ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า นันทะนี้ จำเดิมแต่กาลที่ตนเห็นนางเทพอัปสรแล้ว พยายามเพื่อบรรลุที่สุดแห่งกิจของบรรพชิตอยู่ ได้บรรลุกิจนั้นแล้ว ได้ทรงภาสิตพระคาถาว่า “ผณย่อมร่ำรดเรือนที่มุงไม่ได้ได้ ฉันทใด รากะย่อมร่ำรดจิตที่ไม่ได้อบรมได้ ฉันทนั้น, ผณย่อมร่ำรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันทใด รากะย่อมร่ำรดจิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันทนั้น”^{๗๒}

ข. ประเภทของพระอรหันต์

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๗๓} สรุปประเภทของพระอรหันต์ว่า พระอรหันต์ ซึ่งมีทั้งหมด ๒ ประเภทนั้น แยกออกไปโดยคุณสมบัติพิเศษที่ได้และไม่ได้ พร้อมทั้งความหมาย ดังนี้

๑. **พระปัญญาวิมุตติ** คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปมาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ดังนี้

๑) พระสุกขวิปัสสโก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌาน ต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค

๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขึ้นหนึ่งก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาทำให้บรรลุอรหัตผล

๓) ปฏิสัมภิทูปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ

(๑) อตถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถหรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย

(๒) ธิมมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรมหรือปริชาแจ้งเจนในหลัก

(๓) นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติหรือปริชาแจ้งเจนในภาษา

(๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณหรือความคิดทันการ

^{๗๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓-๑๔/๒๘.

^{๗๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๔๑๘-๔๑๙.

๒. **พระอุกโตภาควิมุตติ** แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมำบัติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ ด้วยวิกขัมภนะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่งและด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ ดังนี้

๑) พระอุกโตภาควิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้ โลกียวิชา โลกียอภิญญา

๒) พระเตวิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือ พระอุกโตภาควิมุตตินั้น ผู้ได้วิชา ๓ ด้วย คือ

(๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ซึ่งขั้นที่เคเคยอยู่อาศัยในก่อน แปรกันง่าย ๆ ว่า ระลึกชาติได้

(๒) จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม ถือกันว่าตรงกับทิพพจักขุหรือทิพยจักขุ

(๓) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายหรือความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

๓) พระฉฬภิญญะ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖^{๗๔} คือ พระอุกโตภาควิมุตตินั้น ผู้ได้อภิญญา ๖ ด้วย คือ

(๑) อิทธิวิชาหรืออิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้

(๒) ทิพพโสต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์

(๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือ ทายใจเขาได้

(๔) ปุพเพนิวาสานุสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้

(๕) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์

(๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

๔) พระปฏิสัมภีทปัตตะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔ อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกันและเรียงลำดับตามชื่อที่ใช้เรียก มี ๖ นาม ดังนี้

๑. สุกขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน

๒. ปัญญาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากสุกขวิปัสสก)

๓. อุกโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน

๔. เตวิชชะ ผู้ได้วิชา ๓

๕. ฉฬภิญญะ ผู้ได้อภิญญา ๖

๖. ปฏิสัมภีทปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔

พระอรหันต์องค์ใด เป็นทั้งฉฬภิญญะและปฏิสัมภีทปัตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วน บริบูรณ์ครอบคลุมทั้งหมด

^{๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕., ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๔-๔๗๙/๒๐๗-๒๑๑.

พระนันทะบรรลู่ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ หมายความว่า เป็นพระอรหันต์ประเภท อุภโตภาควิมุตติ อานนท์ ภิกษุผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ประการนี้ โดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้าง ทั้งโดยอนุโลม และปฏิโลมบ้าง เข้าหรือออกได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามชนิดสมบัติที่ต้องการ และตามระยะเวลาที่ต้องการ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้ เราเรียกว่า ผู้เป็นอุภโตภาควิมุตติ^{๗๕} พระนันทะนั้น เป็นพระอรหันต์ผู้มี ปฏิสัมภี ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ เรียกว่า เป็นพระอรหันต์ประเภทอุภโตภาควิมุตติ

ความชัดเจนอีกอย่างหนึ่งที่ตีความได้ว่า เป็นพระอริยบุคคลผู้บรรลู่ธรรมด้วยการกำหนดรู้ จิต คือ สมถยานิกบุคคล ผู้มีสมถะเป็นยาน คือ บำเพ็ญสมถะจนได้ฌานก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนา และนับว่า เป็นวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งในบรรดาวิธี ๔ อย่าง^{๗๖} ที่ปรากฏในยุคนั้นทอสูตร^{๗๗} เรียกว่า สมถปุพฺพกมฺ วิปัสสนํ ภาเวติ ภิกษุเจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้า (สมถปุพฺพกมฺ วิปัสสนา) สมถยานิกผู้มีฌานเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา ส่วนมากกำหนดรู้จิต (นาม) ที่สัมปยุตด้วยฌานเป็น อารมณฺ ยกขึ้นสู่วิปัสสนา “อรุเป วิปัสสนาภินเวโส เยภฺยเยน สมถยานิกสส โหติ” การเจริญวิปัสสนา ในนามธรรมย่อมมีแก่สมถยานิกเป็นส่วนใหญ่, “ฌานํคานิ ปริคคฺคฺหาติ อรุปฺมุขเณ วิปัสสนํ อภินิวิสนโต” ผู้เจริญวิปัสสนาโดยมีนามธรรมเป็นหลักย่อมกำหนดรู้องค์ฌาน^{๗๘}

ค. ตีความจากสมถยานิกบุคคล

สภาวะจิต ๘ ประเภทนี้ คือ (๙) จิตเป็นมหัคคตะ (รูปาวจรจิต, อรูปาวจรจิต) (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ (๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๓) จิตเป็นสมาธิ (๑๔) จิตไม่เป็นสมาธิ (๑๕) จิตหลุดพ้นแล้ว (๑๖) จิตไม่หลุดพ้น จิตเหล่านี้เป็นสภาวะจิตของสมถยานิก สมถยานิกเมื่อกำหนดรู้จิตย่อมกำหนดรู้จิต ๘ ประเภทนี้ โดยเฉพาะรูปฌานและอรูปฌานอันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ดังที่พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวว่า มหัคคตจิต เป็นต้น ผู้ที่บรรลู่ฌานแล้วพึงตามรู้จิตที่เกิดขึ้นก่อนหรือหลังฌานจิตว่า ไม่ใช่มหัคคตจิต (อมหัคคตจิต) และมีจิตอื่นเหนือกว่า (สอฺตตรจิต) เมื่อออกจากฌานแล้วพึงตามรู้จิตที่พ้นที่ว่าเป็นจิตที่ประเสริฐ (มหัคคตจิต) และไม่มีจิตอื่นเหนือกว่า (อนฺตตรจิต) อนึ่ง เมื่อออกจากรูปฌานแล้วบรรลู่รูปฌาน ก็พึงตามรู้รูปฌานว่า ไม่ใช่มหัคคตจิต และมีจิตอื่นเหนือกว่า ส่วนอรูปฌานเป็นจิตที่ประเสริฐและไม่มีจิตอื่นเหนือกว่า การตามรู้มหัคคตจิตและอมหัคคตจิต พร้อมทั้งสอฺตตรจิตและอนฺตตรจิตจึงเป็นวิสัยของท่านผู้บรรลู่ฌานเท่านั้น^{๗๙}

ในฌานสูตร^{๘๐} กล่าวถึงสมถยานิกผู้ได้ฌานแล้วเจริญวิปัสสนาถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ (๑) เพราะอาศัยปฐมฌาน (๒) เพราะอาศัยทุติยฌาน

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖.

^{๗๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๔๑๘-๔๑๙.

^{๗๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๗-๒๓๘.

^{๗๘} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลู่ธรรมของพระพุทธเจ้า, หน้า ๑๐๔., (วิสุทธิมหาภิภา (บาลี) ๒/๕๑๙., ที.ม.ภิภา (บาลี) ๒/๓๗๖)

^{๗๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๖๖-๒๖๘.

^{๘๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙/๒๐, ๑๔๗., อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘., อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖/๔๒๗., อัง.นวก.อ. (ไทย) ๓๗/-/๘๔๘.

(๓) เพราะอาศัยตติยฌาน (๔) เพราะอาศัยจตุตถฌาน (๕) เพราะอาศัยอาภาสญาณุจายตนฌาน (๖) เพราะอาศัยวิญญาณุจายตนฌาน (๗) เพราะอาศัยอาภิกขุญญาตนฌาน (๘) เพราะอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน (๙) เพราะอาศัยสัญญาเวทิตินิโรธ

อาสวะทั้งหลายสิ้น (อรหัต) ไปได้ เพราะอาศัยปฐมฌาน เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น เพราะอาศัยเหตุนี้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ เธอย่อมพิจารณาเห็น (วิปัสสนา) ธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่มีอยู่ในปฐมฌานนั้น โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดังโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นดังคนฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น (ชั้น ๕) ครั้นแล้ว จึงน้อมจิตไปเพื่ออมตธาตุ (นิพพาน) ว่า ภาวะ ที่สงบ ประณีต คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ นิพพาน เธอดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้น ย่อมบรรลुความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หากยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ก็จะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรมนั้น จักปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก

ในรูปฌาน ๔ (๑) – (๔) ยังเป็นการพิจารณาในส่วนของรูปและนามผสมกัน ในรูปฌาน (๕) เพราะอาศัยอาภาสญาณุจายตนฌาน (๖) เพราะอาศัยวิญญาณุจายตนฌาน (๗) เพราะอาศัยอาภิกขุญญาตนฌาน “เธอย่อมพิจารณาเห็น (วิปัสสนา) ธรรมทั้งหลาย คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่มีอยู่ในอาภิกขุญญาตนฌานนั้น โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์” รูปฌาน ๓ ข้างต้นนี้ พิจารณานามอย่างเดียว ส่วน (๘) เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน (๙) สัญญาเวทิตินิโรธ เป็นของสุขุม สงบ ประณีตเกิดไปไม่เหมาะที่จะพิจารณา (วิปัสสนา) จริงอยู่ ในเนวสัญญานาสัญญายตนนั้น แม้รูปขันธ์ ๔ ก็สุขุม ไม่เหมาะที่จะพิจารณา, ถ้าจะพิจารณาก็ต้องออกจากสมาบัติก่อน สัญญาสมาบัติ มีอยู่เท่าใด สัญญาปฏิเวธ ก็มีอยู่เท่านั้น ภิกษุทั้งหลาย อายุตนะ ๒ ประการนี้ คือ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ และสัญญาเวทิตินิโรธ ต่างก็อาศัยกันและกัน เรากล่าวว่า ภิกษุผู้ได้มานฉลาดในการเข้าสมาบัติ ฉลาดในการออกจากสมาบัติ เข้าออกแล้ว ฟังกล่าวอายุตนะ ๒ ประการนี้ไว้โดยชอบ^{๔๑}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๔๒} อธิบายข้อนี้ว่า ในฌาน ตั้งแต่อาภิกขุญญาตนะ ลงไป มีสัญญา (รวมทั้งขันธ์อื่น ๆ ที่ประกอบรวม) สำหรับให้กำหนดพิจารณาได้ จึงทำวิปัสสนาให้ บรรลุอาสวักขัยได้ในฌานเหล่านั้น ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนะ มีสัญญา (รวมทั้งขันธ์อื่น ๆ ที่ประกอบรวม) ซึ่งละเอียดเกินไป จนเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญา คือ จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ จึงไม่อยู่ในภาวะที่จะใช้งานในการกำหนดพิจารณาได้ ครั้นถึงสัญญาเวทิตินิโรธ ก็ดับสัญญา และเวทนาเสียเลย เป็นอันไม่ต้องกล่าวถึง ดังนั้น สมาบัติทั้งสองนี้ จึงไม่เรียกว่า สัญญาสมาบัติ

ทั้งหมดที่ยกมาแสดงเพื่อให้เห็นว่า ผู้เข้าฌานอยู่ก็สามารถพิจารณารูปและนามที่มีอยู่ในปฐมฌานนั้น โดยความเป็นไตรลักษณ์ได้และการพิจารณาเช่นนั้น เป็นการพิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วย

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๖/๑๑๔., อง.นวก.อ (ไทย) ๓๗/-/-/๘๔๘.

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๔๔๔.

ฉาน เป็นมหัคคตะจิต ได้แก่ รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต การพิจารณาจิตสัมปยุตด้วยฉานเป็นส่วนหนึ่งของการพิจารณาจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฉะนั้น จึงตีความได้ว่า ผู้เป็นสมณยานิกที่เข้าฉานแล้วพิจารณารูปฉานและอรูปฉาน โดยความเป็นไตรลักษณ์ เป็นการกำหนดรู้มหัคคตะจิต ในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ตัวอย่างผู้เจริญอานาปานสติได้ฉานเป็นบาทแล้วทำการพิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยฉาน ยกขึ้นสู่วิปัสสนา อรรถาธิบายคำว่า วิโมจย จิตตํ ความว่า เมื่อปลื้ม เมื่อปล่อยจิตให้พ้นจากนิรวณทั้งหลายด้วยปฐมฉาน คือ เมื่อปลื้ม ปล่อยจิตให้พ้นจากวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฉาน จากปิตติด้วยตติยฉาน จากสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฉาน ก็หรือว่า เธอเข้าฉานเหล่านั้นแล้ว ออกมาพิจารณาอยู่ซึ่งจิตที่สัมปยุตด้วยฉาน โดยความสิ้น ความเสื่อม ในขณะที่แห่งวิปัสสนา เธอปลื้ม ปล่อยจิตให้พ้นจาก (๑) นิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง), (๒) ปลื้มคือปล่อยจิตให้พ้นจากสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ด้วยทุกขานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง), (๓) จากอตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นตัวตน) ด้วยอนัตตานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นว่าไม่ใช่ตัวตน), (๔) จากนั้นที (ความเพ็ดเพลิน) ด้วยนิพพิทานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย), (๕) จากราคะ (ความกำหนัด) ด้วยวิราคานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นธรรมเครื่องคลายความกำหนัด), (๖) จากสมุทัย (ต้นเหตุที่ยังทุกข์ให้เกิด) ด้วยนิโรธานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นธรรมเห็นเครื่องดับ), (๗) จากอาทาน (ความยึดถือ) ด้วยปฏินิสัคคานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นธรรมเป็นเครื่องสละคืนซึ่งอุปธิ) หายใจเข้าและหายใจออกอยู่ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักปล่อยจิตหายใจเข้า หายใจออก จตุกกะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยอำนาจแห่งจิตตานุปัสสนาอย่างนี้^{๘๓}

สรุปว่า สมณยานิกผู้เข้าฉานเหล่านั้นแล้วออกมาพิจารณาอยู่ซึ่งจิตที่สัมปยุตด้วยฉาน โดยความสิ้น ความเสื่อม ในขณะแห่งวิปัสสนา (อนุปัสสนา ๗) เป็นการกำหนดรู้จิตด้วยจิตตานุปัสสนา และสมณยานิกส่วนใหญ่ก็กำหนดรู้จิต (นาม) ที่สัมปยุตด้วยฉานเป็นหลัก จึงตีความได้ว่า ผู้เป็นสมณยานิก, สมณูปพังคมวิปัสสนา คือ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนามีสมณะนำหน้าและยุคนัทสมณวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป โดยมากกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ แต่ก็ต้องดูเป็นรายบุคคล มีข้อสังเกตอย่างหนึ่ง คือ “เมื่อออกจากฉานแล้วกำหนดรูปและอรูป (นาม) ว่า รูป มีอรูป (นาม) เป็นหัวหน้า หรืออรูป (นาม) มีรูปเป็นหัวหน้าแล้ว เริ่มตั้งวิปัสสนา การกำหนดแบบนี้จัดเป็น กายานุปัสสนา”^{๘๔} แต่ในทางปฏิบัติไม่ได้ถือเป็นประมาณว่า ต้องเป็นรูปหรือนาม เมื่อกำหนดรู้นามเป็นหลัก แม้จะไม่กำหนดรูปธรรมก็จัดว่าได้กำหนดรูปและนามทั้งสองอย่างได้โดยปริยาย เพราะรูปและนามมีลักษณะเป็นไตรลักษณ์เหมือนกัน^{๘๕}

ตัวอย่างการพิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยรูปฉาน ๔ และอรูปฉาน ๔ โดยลำดับที่ชัดที่สุด คือ พระสารีบุตร ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

^{๘๓} วิ.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๗๕.

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน วิ.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๗๐.

^{๘๕} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุมรรคของพระพุทธเจ้า, หน้า ๑๐๔.

ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ สารีบุตรสั่งจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ (๑) ปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ก็ธรรมในปฐมฌาน คือ วิตก (ความตรึก) ฯลฯ มนสิการ (ความใส่ใจ) เหล่านั้น สารีบุตร กำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป สารีบุตรนั้น รู้ชัดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พราศได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือกิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ยังมีอยู่ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มีได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น^{๘๖}

แล้วพิจารณาถึง (๒) ทุติยฌาน (๓) ตติยฌาน (๔) จตุตถฌาน (๕) อากาสาัญญายตนฌาน (๖) วิญญูญายตนฌาน (๗) อากิญจัญญายตนฌานไปตามลำดับ เมื่อถึง (๘) เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และ (๙) สัญญาเวทยิตนิโรธ มีสติออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาเห็นธรรมที่ล่วงลับดับแปรผันไป ดังนี้ ลักษณะการพิจารณารูปฌาน อรูปฌาน (สมาบัติ ๘) หรือวิปัสสนาจิต (อนุปัสสา ๗) เป็นการพิจารณา (๙) จิตเป็นมหัคคตะ (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ (๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๓) จิตเป็นสมาธิ (๑๔) จิตไม่เป็นสมาธิ (๑๕) จิตหลุดพ้น (๑๖) จิตไม่หลุดพ้น เป็นการพิจารณาในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ง. ติความจากจริตบุคคล

ในอรรถกถาหาสติปัฏฐานสูตร^{๘๗} แสดงจริตบุคคลผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ ไว้ ๒ ประเภท คือ เวไนยสัตว์ (สัตว์ผู้ควรแก่การแนะนำสั่งสอน) ที่เป็นต้นหาจริต ญาณจริต ผู้เป็นสมถยานิก (ผู้มีสมถะเป็นยาน) และวิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน) ที่เป็นไปโดยส่วนทั้งสอง คือ มีปัญญาอ่อนและปัญญาก้าว สรุปลงได้ว่า

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับต้นหาจริตบุคคล ผู้มีปัญญาอ่อนและสมถยานิกบุคคลผู้มีปัญญาอ่อน

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับต้นหาจริตบุคคล ผู้มีปัญญาก้าวและสมถยานิกบุคคลผู้มีปัญญาก้าว

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับญาณจริตบุคคล ผู้มีปัญญาอ่อนและวิปัสสนายานิกบุคคลผู้มีปัญญาอ่อน

๔. ฌมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะกับญาณจริตบุคคล ผู้มีปัญญาก้าวและวิปัสสนายานิกบุคคลผู้มีปัญญาก้าว

ลักษณะจริตบุคคลที่พิจารณาจิตตานุปัสสนา ได้แก่ บุคคลผู้มีญาณจริต มีปัญญาอ่อนและวิปัสสนายานิกบุคคลผู้มีปัญญาอ่อน ข้อนี้แสดงถึงผู้บรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ว่า ได้แก่ พระอริยบุคคลประเภทปัญญาวิมุตติ^{๘๘} มี ๕ จำพวก คือ สุขวิปัสสกบุคคลและบุคคลผู้ออก

^{๘๖} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑.

^{๘๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๗๗-๒๗๘.

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑/-/๒๒๘., ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๕/๑/-/๒๓๕.

จากมานทั้ง ๔ แล้วบรรลุประอรหัตต์ โดยการออกจากมานแล้วพิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยมาน (เมื่อเปลื้อง เมื่อปล่อยจิตให้พ้นจากนิเวศทั้งหลายด้วยปฐมมาน คือ เมื่อเปลื้อง ปล่อยจิตให้พ้นจากวิตก วิจารณ์ด้วยทุติยมาน จากปิตติด้วยตติยมาน จากสุขและทุกข์ด้วยจตุตถมาน ก็หรือว่าเธอเข้ามาน เหล่านั้นแล้วออกมาพิจารณาอยู่ซึ่งจิตที่สัมปยุตด้วยมาน โดยความสิ้น ความเสื่อม ในขณะที่แห่งวิปัสสนา)

สรุปว่า ผู้บรรลุตระมด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ เมื่อตีความจากจริตบุคคล ที่เหมาะสม กับจิตตานุปัสสนานั้น ได้แก่ ทิฐิจริตบุคคล ผู้มีปัญญาน้อยและวิปัสสนายานิกบุคคล ผู้มีปัญญาน้อย จริตบุคคลประเภทนี้ย่อมได้ในพระอริยบุคคลประเภทปัญญาวิมุตติ ๕ ประเภท ดังนี้ คือ

๑. พระสุกขวิปัสสกะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌาน ต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค
๒. พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้มาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่ให้บรรลุประอรหัตผล คือ (๑) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้มานที่ ๑, (๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้มานที่ ๒, (๓) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้มานที่ ๓, (๔) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้มานที่ ๔
๓. พระปัญญาวิมุตติ ปฏิสัมภีที่ปตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔ ประการ คือ
 - ๑) อัตถปฏิสัมภี ปัญญาแตกฉานในอรรถหรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย
 - ๒) ธัมมปฏิสัมภี ปัญญาแตกฉานในธรรมหรือปริชาแจ้งเจนในหลัก
 - ๓) นිරุตติปฏิสัมภี ปัญญาแตกฉานในนิรุกติหรือปริชาแจ้งเจนในภาษา
 - ๔) ปฏิภาณปฏิสัมภี ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ, ปริชาแจ้งเจนในความคิดทันการ
 ผู้ได้ปฏิสัมภี ๔ ไม่จำเป็นต้องเป็นอุกโตภาควิมุตติ^{๘๙}

ความแตกต่างของพระปัญญาวิมุตติและอุกโตวิมุตติพึงเทียบเคียงดูในหัวข้อประเภทของ พระอรหันต์ พระปัญญาวิมุตตินี้ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย^{๙๐} (เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้), แสดงโลกีย อภิญญา ๕ ไม่ได้ คือ (๑) อิทธิวิชา แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ (๒) ทิพพโสต หูทิพย์ (๓) เจโตปริยญาณ กำหนดใจ คนอื่น (๔) ปุพเพนิวาสานุสติ ระลึกชาติ (๕) ทิพพจักขุ^{๙๑} และไม่ได้โลกียวิชา ๒ คือ (๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณระลึกชาติ (๒) จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจุติและอุบัติของสัตว์

พระอริยบุคคลปัญญาวิมุตติ ทั้ง ๕ ดังกล่าวมา ตามทิฐิจริตบุคคล ผู้มีปัญญาน้อยและ วิปัสสนายานิกบุคคล ผู้มีปัญญาน้อย โดยมากเป็นพระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนาในหมวดจิตตานุปัสสนา เช่น พระมหาปาละ (สุกขวิปัสสกะ)^{๙๒} ท่านเสียจักษุพร้อมกับการบรรลุเป็นพระอริยบุคคลเป็นต้น ลักษณะผู้บรรลุตระมด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงได้จากสภาวะจิต ๑๖ ประเภท จากสมถยานิกบุคคล จากจริตบุคคลผู้เจริญจิตตานุปัสสนา อันเป็นส่วนเหตุและจากประเภท ของพระอรหันต์ อันเป็นส่วนผล ดังแสดงมาแล้ว อีกอย่างหนึ่ง แม้แต่เหล่าเทวดาหรือพรหมในภพภูมิที่เป็นสุคติภูมิ เว้นอสัญญาตาพรหมและอรุพพรหมที่เป็นปุถุชน ก็สามารถบรรลุมรรคผลได้ โดยเฉพาะ เทวดาหรือพรหมที่อยู่ในมรรค ๓ ขัณฑ์ เมื่อบรรลุความเป็นอรหันต์ ก็อาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นหลัก

^{๘๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๔๑๘.

^{๙๐} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑/-/๒๒๘., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙, ๑๓๔/๗๕, ๑๒๒.

^{๙๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๓-๑๔๗., ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕., ที.ส. (ไทย) ๙/๔๗๔-๔๗๙/๒๐๗-๒๑๑.

^{๙๒} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๐/๒/-/๒๑.

๔.๕ สรุปท้ายบท

จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ที่เข้ามากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทั้งอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและอารมณ์ที่เป็นปรมาณ จิตทั้งหมด มีจำนวน ๘๙ หรือ ๑๒๑ ซึ่งจำแนกโดยอาศัยการปรุงแต่งของเจตสิก แต่เมื่อว่าโดยสภาวะรู้อารมณ์ จิตมีจำนวนเพียง ๑ เท่านั้น เพราะจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์อย่างเดียว จิตจัดเป็นปรมาณธรรม ในปรมาณธรรม ๔ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน โดยย่อ ได้แก่ รูปและนาม จิต เจตสิก นิพพาน จัดเป็นนาม เป็นอารมณ์ปรมาณ ซึ่งเป็นการปฏิบัติวิปัสสนา สภาวะจิตที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๑๖ ประเภท คือ (๑) จิตมีราคะ (๒) จิตปราศจากราคะ (๓) จิตมีโทสะ (๔) จิตปราศจากโทสะ (๕) จิตมีโมหะ (๖) จิตปราศจากโมหะ (๗) จิตหลุด (๘) จิตพ้น (๙) จิตเป็นมหัคคตะ (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ (๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๓) จิตเป็นสมาธิ (๑๔) จิตไม่เป็นสมาธิ (๑๕) จิตหลุดพ้น (๑๖) จิตไม่หลุดพ้น สภาวะจิตเหล่านี้เป็นลักษณะของจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้เป็นไปโดยประการต่าง ๆ สภาวะจิต ๑๖ ประเภทนั้น มหัคคตจิตหรือจิตที่เป็นไปในฌาน ได้แก่ รูปฌาน อรูปฌาน ย่อมไม่ได้ในวิสัยของวิปัสสนาญาณบุคคล และสภาวะจิต ๑๖ ประเภทนั้น สามารถประมวลลงได้ในกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ อันเป็นฝ่ายโลกียะ ส่วนโลกุตตรจิต ๘ ย่อมไม่ได้ในข้อนี้ ทั้งนี้เนื่องจากเป็นตอนที่ว่าด้วยเรื่องของสมมตสมาธิ (การกำหนดพิจารณาวิปัสสนา) ดังนั้นจึงไม่ควรถือเอาองค์ธรรมที่เป็นโลกุตตระ

แนวทางการกำหนดรู้จิต คือ ผู้ปฏิบัติต้องมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติในกำหนดรู้ สภาวะจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้เป็นไปโดยประการต่าง ๆ อย่างจดจ่อ ต่อเนื่อง เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่น จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ, จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ เป็นต้น โดยวิธี คือ (๑) พิจารณาเห็นจิต (สภาวะจิตทั้ง ๑๖ ประเภท) ในจิตภายในอยู่ (๒) พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ (๔) พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ (๕) พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ (๖) พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ (๗) หรือมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก

ผู้บรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ ไม่ได้มีปรากฏชัดเจนว่า บรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้จิตหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน แต่ตีความได้จากประเภทวิปัสสนาญาณบุคคล ผู้มีปัญญาน้อย และวิปัสสนาญาณบุคคล ผู้มีปัญญาน้อย กลุ่มบุคคลเหล่านี้ มีจิตที่เหมาะสมกับการปฏิบัติวิปัสสนา ในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ความสำเร็จพระอรหันต์ของจิตบุคคลดังกล่าวจัดอยู่ในพระอรหันต์บุคคลประเภทปัญญาวิมุตติ ถ้าตีความจากสภาวะจิต ๑๖ ประเภท โดยเฉพาะจิตที่เป็นมหัคคตะ ได้แก่ รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต คือ ผู้ได้รูปฌานและอรูปฌานเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ย่อมได้ในสมถะญาณบุคคลและส่วนมากสมถะญาณบุคคลอาศัยการกำหนดพิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยฌานดังกล่าวนี้ ในการเจริญวิปัสสนา จึงตีความได้ว่า สมถะญาณบุคคลโดยมากบรรลุธรรมด้วยการกำหนดพิจารณาจิตในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์” ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาไว้ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาใน คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบ บรรยายเชิงพรรณนา โดยสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ผลการวิจัยพบว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในสภาวะรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย ตามความเป็นจริง คำว่า วิปัสสนา โดยองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาหรือญาณ (อนุปัสสนา ๗) ที่เกิดจากผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา แยกประเภทของวิปัสสนาออกโดยวิธีการปฏิบัติวิปัสสนา, โดยบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนา, โดยผลที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนา, การปฏิบัติวิปัสสนาเริ่มต้นจากปริยัติ คือ ทำการศึกษาเล่าเรียนและสอบถามในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิของวิปัสสนา แล้วจึงเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติ ตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๗ โดยในเบื้องต้นทำการชำระศีล (ศีลวิสุทธิ) และจิต (จิตวิสุทธิ) ของตนให้บริสุทธิ์ ถือปฏิบัติตามลำดับแห่งบุพพกิจ ๗ ประการ อันเป็นกิจเบื้องต้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ (๑) ตั้งตนอยู่ในศีล (๒) ตัดมหาปัลลิว เครื่องกังวลใหญ่ ๑๐ ประการ (๓) แสวงหากัลยาณมิตรที่ผู้ให้ ธรรมเนียม (๔) ศึกษาธรรมเนียมที่เหมาะสมแก่จริตของตน (๕) เว้นจากสถานที่เป็นโทษแก่การปฏิบัติ (๖) อยู่ในสถานที่สะดวกสบายแก่การปฏิบัติ (๗) ตัดขุททกปัลลิว เครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วจึงลงมือปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ซึ่งมีวิธีปฏิบัติ ๒๑ ปัพพะ โดยใช้ความเพียร สัมปชัญญะ และสติ อันเป็นองค์ประกอบของการเจริญสติปัฏฐาน ในการกำหนดพิจารณารูปและนาม ที่เป็นไปในฐานกาย เวทนา จิต และธรรม พิจารณาสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ ที่เป็นไปทั้งภายในภายนอก พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและธรรมเป็นเหตุดับ เป็นต้น จนเกิดนิพพิทา และวิราคะ ไม่ยึดมั่นถือมั่น ในอุปาทาขันธ์ เป็นผลให้จิตบริสุทธิ์ สะอาด ผ่องใส เมื่อจิตสะอาด บริสุทธิ์ ผ่องใส อริยมรรค อริยผล (มรรกญาณ ผลญาณ) ย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับ ชื่อว่า ยังวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนา ญาณ ๑๖ ให้สมบูรณ์พร้อม หากยังไม่ได้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพานในปัจจุบันชาติ จะได้บรรลุในเวลา ใกล้เคียง ถ้าหากในเวลาใกล้เคียงยังไม่ได้บรรลุความเป็นพระอรหันต์ ก็จะได้เป็นพระอนาคามีประเภทใด ประเภทหนึ่งใน ๕ ประเภท หรือย่อมช่วยละวิปลาสความสำคัญผิดว่า งาม สุข เทียบ และเป็นตัวตนได้

การศึกษาอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผลการวิจัยพบว่า อารมณ์ คือ ธรรมชาติที่ยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิก เป็นที่จิตและเจตสิกมายินดี ได้แก่ อารมณ์ ๖ คือ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์, โผฏฐัพพารมณ์, และธรรมารมณ์ อารมณ์เมื่อแบ่งเป็นประเภทใหญ่ ๆ มี ๔ ประเภท ได้แก่ (๑) กามอารมณ์ (อารมณ์ ๖) องค์ธรรม ได้แก่ กามจิต ๕๔, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๘, (๒) มหัคคตอารมณ์ (ธรรมารมณ์) องค์ธรรม ได้แก่ มหัคคตจิต ๒๗ เจตสิก ๓๕, (๓) บัญญัติอารมณ์ (ธรรมารมณ์) องค์ธรรม ได้แก่ บัญญัติธรรม ๒ ประการ คือ อตถบัญญัติและสัททบัญญัติ, (๔) โลกุตตรอารมณ์ (ธรรมารมณ์) องค์ธรรม ได้แก่ มัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ เจตสิก ๓๖ และนิพพาน, โดยย่อ ได้แก่ อารมณ์บัญญัติและอารมณ์ปรมาตถอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิก ในอารมณ์เหล่านั้น อารมณ์ปรมาตถ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม จัดเป็นอารมณ์วิปัสสนาหรืออารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา อารมณ์วิปัสสนา จึงหมายถึง รูปธรรมและนามธรรมอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิกในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยพิสดารเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ ได้แก่ ชั้น ๕, อายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒, อริยสัจ ๔ และปฏิจางสมุปบาท ๑๒ โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม เป็นอารมณ์ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาพึงทำการศึกษา เล่าเรียน สอบถามให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ก่อนในเบื้องต้น แล้วจึงเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งมีวิธีปฏิบัติ ๒๑ ปีพพะเพื่อทำวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๑๖ ให้สมบูรณ์พร้อมตามลำดับ ส่วนอารมณ์บัญญัติ ไม่นับเป็นอารมณ์วิปัสสนา เพราะไม่มีสภาวลักษณะที่เป็นไตรลักษณ์ พ้นจากความเป็นรูปธรรมและนามธรรม แต่ยังมีความจำเป็นสำหรับผู้เริ่มต้นในการปฏิบัติวิปัสสนาและมีความสำคัญสำหรับสมณยานิกบุคคลผู้มีบัญญัติเป็นอารมณ์ (กสินบัญญัติ) เพื่อใช้เป็นบาทฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ ผลการวิจัยพบว่า จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ที่เข้ามากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทั้งอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและอารมณ์ที่เป็นปรมาตถ จิตทั้งหมด มีจำนวน ๘๙ หรือ ๑๒๑ ซึ่งจำแนกโดยอาศัยการปรุงแต่งของเจตสิก แต่เมื่อว่าโดยสภาวะรู้อารมณ์ จิตมีจำนวนเพียง ๑ เท่านั้น เพราะจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์อย่างเดียว จิตจัดเป็นปรมาตถธรรม ในปรมาตถธรรม ๔ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน โดยย่อ ได้แก่ รูปและนาม, จิต เจตสิก และนิพพานจัดเป็นนาม เป็นอารมณ์ปรมาตถ ซึ่งเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา สภาวะจิตที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๑๖ ประเภท คือ (๑) จิตมีราคะ (๒) จิตปราศจากราคะ (๓) จิตมีโทสะ (๔) จิตปราศจากโทสะ เป็นต้น สภาวะจิตเหล่านี้ เป็นลักษณะของจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้เป็นไปโดยประการต่าง ๆ สภาวะจิต ๑๖ ประเภทนั้น จิตที่เป็นไปในฌาน ย่อมไม่ได้ในวิสัยของวิปัสสนาญาณิกบุคคล และสภาวะจิต ๑๖ ประเภทนั้นสามารถประมวลลงได้ในกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ อันเป็นฝ่ายโลกียะ ส่วนโลกุตตรจิต ๘ ย่อมไม่ได้ในขั้นนี้ ทั้งนี้เนื่องจากเป็นตอนที่ว่าด้วยเรื่องของสัมมสนจาระ (การกำหนดพิจารณาวิปัสสนา) ดังนั้น จึงไม่ควรถือเอาองค์ธรรมที่เป็นโลกุตตระ

แนวทางการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติต้องมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติในกำหนดรู้สภาวะจิตที่ถูกเจตสิกปรุงแต่งให้เป็นไปโดยประการต่าง ๆ อย่างจดจ่อต่อเนื่อง เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่นว่า จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ เป็นต้น โดยวิธีคือ (๑) พิจารณาเห็นจิต (สภาวะจิตทั้ง ๑๖ ประเภท) ในจิตภายในอยู่

(๒) พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ (๔) พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ (๕) พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ (๖) พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ (๗) หรือมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก เมื่อพิจารณาได้เช่นนี้ จะเกิดนิพพิทาความเบื่อหน่าย เกิดวิราคะความคลายกำหนัด เมื่อจิตคลายกำหนัดแล้ว ย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นในจิตทั้งที่เป็นภายในทั้งที่เป็นภายนอก จิตย่อมถึงความบริสุทธิ์ ผ่องใส เมื่อจิตบริสุทธิ์ ผ่องใสแล้ว ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะขึ้น เข้าถึงมรรค ผล นิพพานได้ในที่สุด

ผู้บรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ ไม่ได้มีปรากฏชัดแจ้งว่า บรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้จิตหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน แต่ตีความได้จากประเภททฤษฎีจิตบุคคล ผู้มีปัญญาน้อย และวิปัสสนายานิกบุคคล ผู้มีปัญญาน้อย กลุ่มบุคคลเหล่านี้ มีจิตที่เหมาะสมกับการปฏิบัติวิปัสสนา ในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และเป็นพระอริยบุคคลประเภทปัญญาวิมุตติ ถ้าตีความจากสภาวะจิต ๑๖ ประเภท โดยเฉพาะจิตที่เป็นมหัคคตะ ได้แก่ รูปาวจรจิตและอรุปาวจรจิต คือ ผู้ได้รูปฌานและอรุปฌานเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ย่อมได้ในสมถยานิกบุคคลและส่วนมากสมถยานิกบุคคล อาศัยการกำหนดพิจารณาจิตที่สัมปยุตด้วยฌานในการปฏิบัติวิปัสสนา

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้

การศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ ครั้งนี้เป็นการศึกษาด้านเอกสาร ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา และแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ ซึ่งเหมาะสมสำหรับใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเพื่อเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจ และเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับผู้ใฝ่ใจศึกษาในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหรือผู้ที่เริ่มต้นปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้เป็นอย่างดี

๕.๒.๓ ข้อเสนอแนะเพื่อการทบทวนต่อไป

เนื่องจากการศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาด้านเอกสารเกี่ยวกับแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์อันเป็นส่วนหนึ่งของมหาสติปัฏฐาน ๔ ยังไม่ได้ศึกษาเชิงลึกในหัวข้อวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๑๖, โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, และสติสัมปชัญญะว่ามีความสำคัญและสัมพันธ์กันกับการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างไร จึงมีข้อเสนอแนะเพื่อการทบทวนต่อไป ดังนี้

๑. ศึกษาความสัมพันธ์ของวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๑๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
๒. ศึกษาความสำคัญของสติและสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
๓. ศึกษาความสัมพันธ์กันของโพธิปักขิยธรรมในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรณคดีปก ๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Source)

(๑) หนังสือ:

คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ. พระไตรปิฎกนิสสยะ [ฉบับพิเศษ] พระสูตรต้นปิฎก
ที่มณีกาย มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูร
สาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

คณะกรรมการที่ปรึกษาและกรรมการบริหาร ศปท., (ผู้รวบรวมและเรียบเรียง). คู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนา
กัมมัฏฐาน ๕ สาย. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เพชรเกษม พรินต์ติ้ง กรุ๊ป
จำกัด, ๒๕๕๓.

ทรงเกียรติ ลีมนันท์รักษ์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๑. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., ม.ป.ป..

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนาญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๐.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุนิพพาน
ของพระพุทธเจ้า. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระคันธสาราภังค์. โพธิปักขิยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๙.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต). ศัพท์วิเคราะห. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙). คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: บริษัท
ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐.

_____. หลักปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาพรส
จำกัด, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓๖.
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๙.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๒๘. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๙.

- _____ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๔๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม์, ๒๕๕๙.
พระพุทธรูปโลหะ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพส จำกัด, ๒๕๕๖.
- _____ วิสุทธิ ญาณ นิเทศ ตำราคู่มือวิปัสสนากัมมัฏฐาน. แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศิวพร, ๒๕๒๕.
- พระพุทธรูปตติยฐานะ. อภิธานมโนธรรม. แปลโดย พระคณาจารย์วิจิตร. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์ พรินต์ จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔.
- _____ ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔.
- พระโสภณมหาเถร (มหาสิริยาตอ). มหาสติปัฏฐาน ทางสู่พระนิพพาน. แปลโดย พระคณาจารย์วิจิตร. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.
- _____ วิปัสสนาธุระ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา (ฉบับสมบูรณ์). แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____ วิปัสสนานัย เล่ม ๑. แปลโดย พระคณาจารย์วิจิตร. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐.
- _____ วิปัสสนานัย เล่ม ๒. แปลโดย พระคณาจารย์วิจิตร. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐.
- พระอนุชาเถระ. พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑. รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ์ ไชยยะเสวี. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑.
- _____ พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒. รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ์ ไชยยะเสวี. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ม.ป.ป..
- _____ พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓. รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ์ ไชยยะเสวี. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑.
- _____ พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔. รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ์ ไชยยะเสวี. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ม.ป.ป..
- _____ พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๕. รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ์ ไชยยะเสวี. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗.
- _____ พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖. รวบรวมโดย นายวรรณสิทธิ์ ไชยยะเสวี. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔.
- _____ อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปณี. แปลโดย พระคณาจารย์วิจิตร. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **นวโกวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๘๓. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

(๒) วิทยานิพนธ์:

นางเรวดี บุญเกิด. “ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสเฉพาะญาณในการเจริญวิปัสสนากาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

นางสาวอรรณี ฉัตรโชติธรรม. “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรในพุทธปรัชญาเถรวาทกับแนวคิดจิตเดิมแท้ของนิกายเซน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

นายพยุ่ง พุ่มพวง. “ศึกษาปัญญาเจตสิกกับการพัฒนาสัมปชัญญะในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระเด่น กุศลจิตโต (โหมตวันนะ). “ศึกษาหลักธรรมและการเจริญวิปัสสนากาวนาในวัฏฏปมสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระมหาอำนาจ จานนิสโร (เยาวนารถ). “ศึกษาอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและปรมัตถในธาตุกัมมัญฐาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

ภาคผนวก

การศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์ มีเนื้อหาบางส่วนที่ผู้วิจัยแสดงไว้โดยย่อ ซึ่งยังมีรายละเอียดที่ควรทำความเข้าใจ เพื่อให้มองเห็นภาพรวมและความสัมพันธ์กันของข้อธรรมนั้น ๆ เพิ่มเติม แสดงไว้โดยลำดับบท ดังต่อไปนี้

บทที่ ๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ตารางที่ ๑ แสดงความสัมพันธ์ของวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๑๖

บทที่ ๓ อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ในบทนี้ได้ศึกษาวิปัสสนาภูมิ ๖ สงเคราะห์เข้าในสติปัฏฐาน ๔ โดยความเป็นรูปและนาม ดังนี้

ตารางที่ ๒ แสดงรูป ๒๘

ตารางที่ ๓ แสดงขันธ์ ๕ โดยความเป็นรูปนาม

ตารางที่ ๔ แสดงองค์ธรรมของอายตนะ ๑๒

ตารางที่ ๕ แสดงอายตนะ ๑๒ โดยความเป็นรูปนาม

ตารางที่ ๖ แสดงความเกี่ยวเนื่องกันโดยตรงของธาตุ

ตารางที่ ๗ แสดงความเกี่ยวเนื่องกันโดยอ้อมของธาตุ

ตารางที่ ๘ แสดงธาตุ ๑๘ โดยความเป็นรูปนาม

ตารางที่ ๙ สรูปอินทรีย์ ๒๒

ตารางที่ ๑๐ แสดงอินทรีย์ ๒๒ โดยความเป็นรูปนาม

ตารางที่ ๑๑ แสดงอริยสัจ ๔ โดยความเป็นรูปนาม

ตารางที่ ๑๒ สงเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทลงในอริยสัจ ๔

ตารางที่ ๑๓ แสดงปฏิจจสมุปบาท โดยความเป็นรูปนาม

บทที่ ๔ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้จิตเป็นอารมณ์

ตารางที่ ๑๔ จำแนกจิตโดยชาติประเภทและภูมิประเภท

ตารางที่ ๑ แสดงความสัมพันธ์ของวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๑๖

ศีลวิสุทธิ จตุปาริสุทธิศีล	๑. ปาฏิโมกขสังวรศีล ให้ตั้งอยู่ในศีล ๒. อินทริยสังวรศีล สำรวมระวังอินทริยทั้ง ๖ ๓. อาชีวนปาริสุทธิศีล มีความเป็นอยู่โดยบริสุทธิ์ ๔. ปัจจัยสันนิสิตศีล พิจารณาก่อนบริโภค
จิตตวิสุทธิ	ขณิกสมาธิ ไม่เผลอไปจากปัจจุบันธรรม
ทัญญูวิสุทธิ	นามรูปปริจเฉทญาณ กำหนดแจ้งในรูปและนาม ละสักกายทัญญู เห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นญาณปริญญา
กังขาวิตรณวิสุทธิ	ปัจจัยปริคคหญาณ รู้แจ้งปัจจัยแห่งรูปและนาม ละอเหตุกทัญญู เห็นผิดว่าไม่มีเหตุ ละวิสมเหตุกทัญญู ยึดในเหตุที่ไม่เหมาะสม ละกังขามลทัญญู หม่นหมองเพราะสงสัย เป็นญาณปริญญา
มัคคามัคคญาณทัตถวิสุทธิ	สัมมสนญาณ เห็นความเกิดของรูปนาม ละสมุหคคาหะ การยึดเรา ยึดเขา เป็นญาณปริญญา ตรณอุทยัพพญาณ เห็นทั้งความเกิดและความดับของรูปนาม ยังมีวิปัสสนูปกิเลส ละอมัคเคมคคสัญญญา สัญญาที่เข้าใจผิด เป็นตรณปริญญา
ปฏิบัติญาณทัตถวิสุทธิ	พลวอุทยัพพญาณ เห็นทั้งความเกิดและความดับของรูปนาม ปราศจากวิปัสสนูปกิเลส ละอุจเฉททัญญู เห็นผิดว่าตายแล้วสูญเป็นตรณปริญญา ภังคญาณ เห็นแต่ความดับของรูปนาม ละสัสสตทัญญู เห็นผิดว่าเที่ยง เป็นปหานปริญญา ภยญาณ เกิดปัญญาารู้แจ้งว่า รูปและนามนี้เป็นภัย ละสภะภยสสัญญญา สัญญาที่ไม่แจ้งในภัย เป็นปหานปริญญา อาทินญาณ เกิดปัญญาารู้แจ้งว่า รูปและนามนี้เป็นโทษ ละอัสสาทสัญญญา สัญญาที่ยินดี เป็นปหานปริญญา นิพพิทาญาณ เกิดปัญญาเบื่อหน่ายในรูปนาม ละอภิตติสัญญญา สัญญาที่เพลิดเพลิน เป็นปหานปริญญา มัญญจิตุกมยตาญาณ อยากพ้นจากรูปนาม ละอมัญญจิตุกามภาวะ การข้องอยู่ในกาม เป็นปหานปริญญา ปฏิบัติสังขญาณ หาอุบายที่จะให้พ้นจากรูปนาม ละอปฏิบัติสังขาน การยึดโดยไม่ไตร่ตรอง เป็นปหานปริญญา สังขารุเบกขาญาณ วางเฉยต่อรูปนาม ละอนุเปกขณะ การยึดโดยไม่วางเฉย เป็นปหานปริญญา อนุโลมญาณ คล้อยตามให้เห็นอริยสัจ ละสัจจปฏิโลมคาหะ การยึดโดยไม่คล้อยตามสัจจะ เป็นปหานปริญญา
ปฏิบัติญาณทัตถวิสุทธิ จัดเป็นโดยปริยาย	โคตรภูญาณ ปัญญาแจ้งในพระนิพพาน เป็นปหานปริญญา
ญาณทัตถวิสุทธิ	มัคคญาณ ปหานกิเลสเป็นสมุจเฉท เป็นปหานปริญญา
ญาณทัตถวิสุทธิ จัดเป็นโดยอนุโลม	ผลญาณ เสวยอารมณ์พระนิพพานตามมัคค ปัจจเวกขณญาณ พิจารณามัคค ผล นิพพานและกิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังคงเหลือ

ตารางที่ ๒ แสดงรูป ๒๘ ประเภท

มหาภูตรูป ๔	๑. มหาภูตรูป มี ๔ รูป	นิปผันนรูป ๑๘
อุปทายรูป ๒๔	๒. ปสาทรูป มี ๕ รูป	
	๓. โคจรรูป มี ๔ รูป	
	๔. ภาวรูป มี ๒ รูป	
	๕. หทยรูป มี ๑ รูป	
	๖. ซีวิตรูป มี ๑ รูป	
	๗. อาหารรูป มี ๑ รูป	
	๘. ปริจเฉทรูป มี ๑ รูป	อนิปผันนรูป ๑๐
	๙. วิญญัตติรูป มี ๒ รูป	
	๑๐. วิการรูป มี ๓ รูป	
	๑๑. ลักขณรูป มี ๔ รูป	

ตารางที่ ๓ แสดงชั้น ๕ โดยความเป็นรูปนาม

วิปัสสนาภูมิ ๖ ชั้น ๕	สติปัฏฐาน ๔				
	กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป / นาม
รูปชั้น	รูปชั้น			รูปชั้น	รูป
เวทนาชั้น		เวทนาชั้น		เวทนาชั้น	นาม
สัญญาชั้น				สัญญาชั้น	นาม
สังขารชั้น				สังขารชั้น	นาม
วิญญานชั้น			วิญญานชั้น	วิญญานชั้น	นาม

ตารางที่ ๔ แสดงองค์ธรรมของอายตนะ ๑๒

อายตนะภายใน ๖	องค์ธรรม		อายตนะภายนอก ๖	องค์ธรรม
๑. จักขวยตนะ	จักขุปสาท	ต่อกับ	๗. รูปายตนะ	รูปารมณ์
๒. โสตายตนะ	โสตปสาท	ต่อกับ	๘. สัททายตนะ	สัททารมณ์
๓. ฆานายตนะ	ฆานปสาท	ต่อกับ	๙. คันธายตนะ	คันธารมณ์
๔. ชิวหายตนะ	ชีวาปสาท	ต่อกับ	๑๐. รสอายตนะ	รสารมณ์
๕. กายายตนะ	กายปสาท	ต่อกับ	๑๑. โผฏฐัพพายตนะ	โผฏฐัพพารมณ์ ^๑
๖. มนายตนะ	มโนทวาร	ต่อกับ	๑๒. อัมมายตนะ	ธรรม ๖๙ ^๒

^๑ โผฏฐัพพารมณ์ มี ๓ คือ ก. ปฐวีโผฏฐัพพารมณ์ ข. เตโชโผฏฐัพพารมณ์, ค. วาโยโผฏฐัพพารมณ์

^๒ ธรรม ๖๙ คือ ก. สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม, ข. เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก), ค. นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน)

ตารางที่ ๕ แสดงอายตนะ ๑๒ โดยความเป็นรูปนาม

วิปัสสนาภูมิ ๖ อายตนะ ๑๒	สติปัฏฐาน ๔				
	กายนุปัสสนา	เวทนानุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป / นาม
๑. จักขายตนะ				จักขายตนะ	รูปธรรม
๒. โสตายตนะ				โสตายตนะ	รูปธรรม
๓. ฆานายตนะ				ฆานายตนะ	รูปธรรม
๔. ชิวหายตนะ				ชิวหายตนะ	รูปธรรม
๕. กายายตนะ	กายายตนะ			กายายตนะ	รูปธรรม
๖. มนายตนะ			มนายตนะ		รูปธรรม
๗. รูปลายตนะ				รูปลายตนะ	รูปธรรม
๘. สัททายตนะ				สัททายตนะ	รูปธรรม
๙. คันธายตนะ				คันธายตนะ	รูปธรรม
๑๐. รสายตนะ				รสายตนะ	รูปธรรม
๑๑. โผฏฐัพพายตนะ	โผฏฐัพพายตนะ			โผฏฐัพพายตนะ	รูปธรรม
๑๒. อัมมายตนะ				อัมมายตนะ	รูป/นาม

ตารางที่ ๖ แสดงความเกี่ยวเนื่องกันโดยตรงของธาตุ ๑๕

ทวาร (ธาตุรับ)	อารมณ์ (ธาตุกระทบ)	วิญญาณ (ธาตุรู้)
จักขุธาตุ	รูปธาตุ	จักขุวิญญาณธาตุ
โสตรธาตุ	สัทธาตุ	โสทวิญญานธาตุ
ฆานธาตุ	คันธธาตุ	ฆานวิญญานธาตุ
ชิวหาธาตุ	รสธาตุ	ชิวหาวิญญานธาตุ
กายธาตุ	โผฏฐัพพธาตุ	กายวิญญานธาตุ

ธาตุ ๑๕ ธาตุนี้ ๓ หมวดนี้ สงเคราะห์โดยมุขนัย คือ นัยโดยตรง ส่วนอีก ๓ ธาตุ คือ มโนธาตุ, อัมมธาตุ, และมโนวิญญานธาตุ หมวดนี้ สงเคราะห์โดยปริยาย คือ โดยอ้อม ดังนี้

ตารางที่ ๗ แสดงความเกี่ยวเนื่องกันโดยอ้อมของธาตุ ๓

ปัญจทวาร	ปัญจอารมณ์	มโนธาตุ
มโนทวาร ^๓	อัมมธาตุ	มโนวิญญานธาตุ

เหตุที่สงเคราะห์โดยอ้อม เพราะองค์ธรรมแตกต่างกัน คือ

^๓ มโนทวาร รู้อารมณ์ได้ถึง ๖ อารมณ์ คือ รูปธาตุ, สัทธาตุ, คันธธาตุ, รสธาตุ, โผฏฐัพพธาตุ, อัมมธาตุ และมโนวิญญานธาตุ

๑. วิญญาณ ได้แก่ จิต ๘๙,
๒. วิญญาณธาตุ ๗ ได้แก่ (๑) จักขุวิญญาณธาตุ, (๒) โสตวิญญาณธาตุ, (๓) ฆานวิญญาณธาตุ, (๔) ชิวหาวิญญาณธาตุ, (๕) กายวิญญาณธาตุ, (๖) มโนธาตุ, (๗) มโนวิญญาณธาตุ,
๓. มโน หรือ มนะ ได้แก่ จิต ๘๙,
๔. มนายนะ ได้แก่ จิต ๘๙,
๕. มโนทวาราวชชนะ ได้แก่ มโนทวาราวชชนจิตดวงเดียวเท่านั้น,
๖. มโนทวาร ได้แก่ ภวังคจิต ๑๙ คือ (๑) อุเบกขาสันตிரณจิต ๒, (๒) มหาวิบากจิต ๘, (๓) มหัคคตวิบากจิต ๙,
๗. มโนธาตุ ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ และสัมปฏิจฉันนจิต ๒,
๘. มโนวิญญาณธาตุ ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓),
๙. ัมมมารมณ ได้แก่ จิต ๘๙, เจตสิก ๕๒, ปสาทรูป ๕, สุขุมรูป ๑๖, บัญญัติ, นิพพาน,
๑๐. ัมมายนะ ได้แก่ เจตสิก ๕๒, สุขุมรูป ๑๖, นิพพาน
๑๑. ัมมธาตุ ได้แก่ เจตสิก ๕๒, สุขุมรูป ๑๖, นิพพาน

ตารางที่ ๘ แสดงธาตุ ๑๘ โดยความเป็นรูปนาม

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔				
ธาตุ ๑๘	กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป/นาม
จักขุธาตุ				จักขุธาตุ	รูป
โสตธาตุ				โสตธาตุ	รูป
ฆานธาตุ				ฆานธาตุ	รูป
ชิวหาธาตุ				ชิวหาธาตุ	รูป
กายธาตุ				กายธาตุ	รูป
มโนธาตุ			มโนธาตุ	มโนธาตุ	นาม
สัทธาตุ	สัทธาตุ			สัทธาตุ	รูป
คันธธาตุ	คันธธาตุ			คันธธาตุ	รูป
รสธาตุ	รสธาตุ			รสธาตุ	รูป
โผฏฐัพพธาตุ	โผฏฐัพพธาตุ			โผฏฐัพพธาตุ	รูป
ธัมมธาตุ	ธัมมธาตุ	ธัมมธาตุ		ธัมมธาตุ	รูป/นาม
จักขุวิญญาณธาตุ			จักขุวิญญาณฯ	จักขุวิญญาณฯ	นาม
ชิวหาวิญญาณธาตุ			ชิวหาวิญญาณฯ	ชิวหาวิญญาณฯ	นาม
กายวิญญาณธาตุ			กายวิญญาณฯ	กายวิญญาณฯ	นาม
มโนวิญญาณธาตุ			มโนวิญญาณฯ	มโนวิญญาณฯ	นาม

ตารางที่ ๙ สรุปอินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ ๒๒	ผู้เป็นใหญ่ใน	องค์ธรรม	หน้าที่	ลักษณะ
๑. จักขุอินทรีย์	การเห็น	จักษุปสาท	รับสี	ห้วหา สีใส
๒. โสตินทรีย์	การได้ยิน	โสตปสาท	รับเสียง	วงแหวนก้นหอย
๓. ฆานินทรีย์	การรู้กลิ่น	ฆานปสาท	รับกลิ่น	กีบเท้าแพะ
๔. ชิวหินทรีย์	การรู้รส	ชิวหาปสาท	รับรส	กลีบดอกบัว
๕. กายินทรีย์	การสัมผัส	กายปสาท	รับสัมผัส	ซึ่มซาบทั่วร่างกาย
๖. มนินทรีย์	การรับอารมณ์	จิตทั้งหมด	รู้อารมณ์	นามปรมัตถ์
๗. อิตถินทรีย์	ความเป็นหญิง	อิตถีกาารูป	ทรงไว้ลักษณะ กิริยาอาการหญิง	ภาวนารูป
๘. ปุริสินทรีย์	ความเป็นชาย	ปุริสกาารูป	ทรงไว้ลักษณะ กิริยาอาการชาย	ภาวนารูป
๙. ชีวิตินทรีย์	การรักษา รูปและนาม	ชีวิตรูปและชีวิตินทรีย์ เจตสิก	รักษารูปและนาม	รูปและนาม
๑๐. สุขินทรีย์	การเสวยความสุขกาย	เวทนา-สุขสทกตกาย วิญญาณจิต ๑	สบายกาย	นามปรมัตถ์
๑๑. ทุกخينทรีย์	การเสวยความทุกข์กาย	เวทนา-ทุกข์สทกตกาย วิญญาณจิต ๑	ทุกข์กาย	นามปรมัตถ์
๑๒. โสมนัสสินทรีย์	การเสวยความสุขใจ	เวทนา-โสมนัสสทกตจิต ๖๒	ดีใจ	นามปรมัตถ์
๑๓. โทมนัสสินทรีย์	การเสวยความทุกข์ใจ	เวทนา-โทสมนัสจิต ๒	เสียใจ	นามปรมัตถ์
๑๔. อุเบกخينทรีย์	การเสวยอารมณ์ที่เป็นกลาง	เวทนา-อุเบกขาสทกตจิต ๕๕	วางเฉย	นามปรมัตถ์
๑๕. สัทธินทรีย์	ความเชื่อ	สัทธา โสภณจิต ๙๑	เลื่อมใสในสิ่งที่ควร	นามปรมัตถ์
๑๖. วิริยินทรีย์	ความเพียร	วิริยะ-วิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕	ความเพียร	นามปรมัตถ์
๑๗. สตินทรีย์	การระลึกชอบ	สติ-โสภณจิต ๙๑	ความระลึกได้	นามปรมัตถ์
๑๘. สมาธินทรีย์	การตั้งมั่นแห่งจิต	เอกัคคตา-จิต ๗๒	ตั้งมั่นแน่วแน่น	นามปรมัตถ์
๑๙. ปัญญินทรีย์	การรู้ตามความจริง	ปัญญา-ญาณสัมปยุตตจิต	รู้ไตรลักษณ์	นามปรมัตถ์
๒๐. อนัญญัตถัญญูสามินทรีย์	การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้	ปัญญา-โสดาปัตติมรรคจิต	รู้นิพพานตตอกุศล ๕	นามปรมัตถ์
๒๑. อัญญินทรีย์	การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนรู้	ปัญญา-โสดาปัตติผล อรหัตตมรรค	รู้นิพพานตตอกุศล ไปในลำดับญาณ ปัญญาเจตสิก	นามปรมัตถ์
๒๒. อัญญตาวินทรีย์	การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว	ปัญญา-อรหัตตผล	รู้นิพพานตตอกุศลทั้ง ๑๒ ชนิดโดยสิ้นเชิง	นามปรมัตถ์

ตารางที่ ๑๐ แสดงอินทรีย์ ๒๒ โดยความเป็นรูปนาม

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔				
อินทรีย์ ๒๒	กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป/นาม
จักขุทริย์	จักขุทริย์			จักขุทริย์	รูป
โสตินทริย์	โสตินทริย์			โสตินทริย์	รูป
ฆานินทริย์	ฆานินทริย์			ฆานินทริย์	รูป
ชีวนทริย์	ชีวนทริย์			ชีวนทริย์	รูป
กายินทริย์	กายินทริย์			กายินทริย์	รูป
อิตถินทริย์	อิตถินทริย์			อิตถินทริย์	รูป
ปุริสินทริย์	ปุริสินทริย์			ปุริสินทริย์	รูป
ชีวิตินทริย์	ชีวิตินทริย์			ชีวิตินทริย์	รูป
มนินทริย์			มนินทริย์	มนินทริย์	นาม
สุชินทริย์		สุชินทริย์		สุชินทริย์	นาม
ทุกชินทริย์		ทุกชินทริย์		ทุกชินทริย์	นาม
โสมนัสสสินทริย์		โสมนัสสสินทริย์		โสมนัสสสินทริย์	นาม
โทมนัสสสินทริย์		โทมนัสสสินทริย์		โทมนัสสสินทริย์	นาม
อุเบกขินทริย์		อุเบกขินทริย์		อุเบกขินทริย์	นาม
สัทธินทริย์				สัทธินทริย์	นาม
วิริยินทริย์				วิริยินทริย์	นาม
สตินทริย์				สตินทริย์	นาม
สมาธินทริย์				สมาธินทริย์	นาม
ปัญญินทริย์				ปัญญินทริย์	นาม
อัญญัตตัญญูส สามีดินทริย์				อัญญัตตัญญูส สามีดินทริย์	นาม
อัญญินทริย์				อัญญินทริย์	นาม
อัญญาตาวินทริย์				อัญญาตาวินทริย์	นาม

ตารางที่ ๑๑ แสดงอริยสัจ ๔ โดยความเป็นรูปนาม

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔				
อริยสัจ ๔	กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป/นาม
ทุกข์อริยสัจ				ทุกข์อริยสัจ	นาม
ทุกข์สมุทัยอริยสัจ				ทุกข์สมุทัยอริยสัจ	นาม
ทุกข์นิโรธอริยสัจ				ทุกข์นิโรธอริยสัจ	นาม
ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิบัติทาอริยสัจ				ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิบัติทาอริยสัจ	นาม

ตารางที่ ๑๒ สงเคราะห์ปัจจัยสมุปปาทลงในอริยสัจ ๔

ปัจจัยสมุปปาท ๑๒	อริยสัจ ๔
อวิชชา, สังขาร	สมุทัยสัจ
วิญญาน, นามรูป, สฬายตนะ, ผัสสะ, เวทนา	ทุกขสัจจะ
ตัณหา, อุปาทาน, กัมมภว	สมุทัยสัจ
อุปปัตติภว, ขาติ, ชรามรณะ	ทุกขสัจจะ

ตารางที่ ๑๓ แสดงปัจจัยสมุปปาท ๑๒ โดยความเป็นรูปนาม

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔				
ปัจจัยสมุปปาท ๑๒	กายานุปัสสนา	เวทนนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป/นาม
๑. อวิชชา				อวิชชา	นาม
๒. สังขาร				สังขาร	นาม
๓. วิญญาน			วิญญาน	วิญญาน	นาม
๔. นามรูป	รูป	นาม	นาม	นามรูป	รูป/นาม
๕. สฬายตนะ	อายตนะ ๕		มนายตนะ	มนายตนะ	รูป
๖. ผัสสะ				ผัสสะ	นาม
๗. เวทนา		เวทนา		เวทนา	นาม
๘. ตัณหา				ตัณหา	นาม
๙. อุปาทาน				อุปาทาน	นาม
๑๐. ภพ				ภพ	นาม
๑๑. ขาติ				ขาติ	นาม
๑๒. ชรา มรณะ	ชรา มรณะ			ชรา มรณะ	รูป/นาม
โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส		โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส		โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส	นาม

ตารางที่ ๑๔ จำแนกจิตโดยชาติประเภทและภูมิประเภท

ก. โดยชาติประเภท	ข. โดยภูมิประเภท
๑. อกุศลจิต ๑๒ - โภสมูลจิต ๘ - โทสมูลจิต ๒ - โมหมูลจิต ๒ ๒. กุศลจิต ๒๑ (๓๗) - มหากุศลจิต ๘ - รูปาวจรกุศลจิต ๕ - อรูปาวจรกุศลจิต ๔ - โลกุตตรกุศลจิต ๔ (๒๐) ๓. วิบากจิต ๓๖ (๕๒) - อกุศลวิบากจิต ๗ - กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘ - มหาวิบากจิต ๘ - รูปาวจรวิบากจิต ๕ - อรูปาวจรวิบากจิต ๔ - โลกุตตรวิบากจิต ๔ (๒๐) ๔. กิริยาจิต ๒๐ - อเหตุกกิริยาจิต ๓ - มหากิริยาจิต ๘ - รูปาวจรกิริยาจิต ๕ - อรูปาวจรกิริยาจิต ๔	๑. กามาวจรจิต ๕๔ ๑) อกุศลจิต ๑๒ - โภสมูลจิต ๘ - โทสมูลจิต ๒ - โมหมูลจิต ๒ ๒) อเหตุกจิต ๑๘ - อกุศลวิบากจิต ๗ - กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘ - อเหตุกกิริยาจิต ๓ ๓) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ - มหากุศลจิต ๘ - มหาวิบากจิต ๘ - มหากิริยาจิต ๘ ๒. รูปาวจรจิต ๑๕ ๑) รูปาวจรกุศลจิต ๕ ๒) รูปาวจรวิบากจิต ๕ ๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ ๑) อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ๒) อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ๔. โลกุตตรจิต ๘ (x ฌาน ๕ = ๔๐)^๔ ๑) โลกุตตรกุศลจิต ๔ (๒๐) ๒) โลกุตตรวิบากจิต ๔ (๒๐)

^๔ ตัวเลขในวงเล็บ () หมายถึงจำนวนอย่างพิสดาร เมื่อนับจิตเป็น ๑๒๑ (พึงสังเกตว่าจำนวนจะเพิ่มเฉพาะ โลกุตตรจิต อย่างเดียว คือ โลกุตตรจิต อย่างย่อมี ๘ อย่างพิสดารจำแนกออกไปตามฌานทั้ง ๕ เป็น ๔๐)

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-ฉายา/นามสกุล	: พระมหาไพฑูรย์ กตปุญโญ (สิงหะ)
วัน/เดือน/ปี เกิด	: ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๘
ภูมิลำเนา	: ๑๓๙ หมู่ ๓ บ้านสนบ ต.ดม อ.สังขะ จ.สุรินทร์ ๓๒๑๕๐
การศึกษาทางโลก	
พ.ศ. ๒๕๕๓	: ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
การศึกษาทางธรรม	
พ.ศ. ๒๕๔๔	: นักธรรมชั้นเอก วัดบุญประดิษฐ์ แขวงบางไผ่ เขตบางแค กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๔๗	: เปรียญธรรม ๔ ประโยค วัดบุญประดิษฐ์ แขวงบางไผ่ เขตบางแค กรุงเทพมหานคร
ประสบการณ์การทำงาน	
พ.ศ. ๒๕๕๒	: ครูสอนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม
ประวัติการปฏิบัติธรรม	
พ.ศ. ๒๕๕๖	: ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๓๐ วัน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”
พ.ศ. ๒๕๕๗	: ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๔ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”
พ.ศ. ๒๕๕๗	: ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๓๐ วัน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม)
พ.ศ. ๒๕๕๗	: ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๒ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม มหาสีสาสนแยกดำ เมืองย่างกุ้ง สหภาพเมียนมาร์
พ.ศ. ๒๕๖๐	: ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๓๐ วัน โครงการอบรมพระธรรมทูตสายต่างประเทศ รุ่นที่ ๒๓
บรรพชา/อุปสมบท	: ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๘
สังกัดวัด	: วัดสำโรง ต.บางกรวย อ.บางกรวย จ.นนทบุรี
ปีที่เข้าศึกษา	: ๒๕๕๖
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: ๒๕๖๑
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดสำโรง ต.บางกรวย อ.บางกรวย จ.นนทบุรี ๑๑๑๓๐
โทรศัพท์	: ๐๘๙-๖๑๑-๖๖๒๘
E-mail	: Phaitoonsingha@gmail.com